

Հ. Ս. ՍԱՀԱԿՅԱՆ

Լ
Ր
Ս
Ր
Ե
Մ
Ի
Ա
Լ
ՅՈՄՈՒՐՃՅԱՆ

ԵՐԵՎԱՆ

1964

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ ИМ. М. АБЕГЯНА

А. С. СААКЯН

ЕРЕМЯ КЁМУРЧЯН

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1964

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Մ. ԱՐԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Հ. Ս. ՍԱՀԱԿՅԱՆ

ԵՐԵՄԻԱ ՔՅՈՄՈՒՐՋՅԱՆ

A $\frac{\pi}{36346}$

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1964

Մենագրությունը նվիրված է XVII դարի հասարակական գործիչ և գրող, հայ միջնադարյան մշակույթի ականավոր ներկայացուցիչ, Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյանի գրական ժառանգության ուսումնասիրությանը:

Քյոմուրճյանը բազմաթանր, ինքնատիպ գրող է և պատմական բնույթի երկերի հեղինակ: Նրա գործերը, արձակ թե շափածո, բավականաչափ ճշգրիտ պատկերացում են տալիս մեր ժողովրդի արևմտյան հատվածի կյանքի ու կենցաղի, ինչպես նաև ժամանակի պատմական իրադարձությունների մասին: Դրանցից շատերը միաժամանակ որոշակի արժեք են ներկայացնում, որպես հայ միջնադարի դեղարվեստական գրականության հետաքրքիր ու գեղեցիկ նմուշներ:

Ընթերցողին դրանց հետ փոքր-ինչ ծանոթացնելու նպատակով, մենագրության հեղինակը զրբին կցել է հավելված, որտեղ տեղ են դրել Քյոմուրճյանի մի քանի շափածո երկերը և հատվածներ արձակ գործերից:

Երեմիա Չելեպի Քյումուրճյանը XVII դարի արևմտահայ մշակութի աչքի ընկնող դեմքերից է: Նա եղել է նշանավոր հասարակական-քաղաքական գործիչ, թողել է պատմական, աշխարհագրական, կրոնական աշխատություններ, պատմական նշանակություն ունեցող արձակ գրական երկեր ու նամակներ, հայտնի է եղել նաև որպես ժամանակի ամենահետաքրքիր բանաստեղծներից մեկը:

Հասկանալի է, որ նման մի դեմք չէր կարող անծանոթ մնացած լինել մեր բանասիրությանը: Եվ իսկապես, նրա անունը հիշատակվել է այդ ժամանակաշրջանի պատմության հարցերին նվիրված համարյա բոլոր երկերում¹: Նրա ստեղծագործությունների և կենսագրության մասին համառոտ տեղեկություններ են տրվել մի շարք պատմա-բանասիրական աշխատություններում², ինչպես նաև գրվել են հոգվածներ և ուսումնասիրություններ³:

¹ Տե՛ս Մ. Չամչյան, Պատմություն Հայոց, Գ, Վենետիկ, 1784, էջ 680, 688, 699, 700, 701, 702, 703, 710, 717, 718, 722, 723: Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Բ գիրք, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 2513: Ղ. Խենիկյան, Աշխարհագրություն չորից մասանց աշխարհի, հատոր Ե, Վենետիկ, 1804, էջ 62—63:

² Տե՛ս ա) Ղ. Ալիշան, Հայապատում. Պատմիչք և պատմությունք հայոց, Վենետիկ, 1901, էջ 133: բ) Գ. Զարբհանյան, Պատմություն հայերէն դպրութեան, Վենետիկ, 1878, էջ 332 և 441—443: գ) Մ. Մաղաֆ-Թեոփիլյանց, Բառգիրք հրեկելի արանց, Ա. հատոր, Վենետիկ, 1839, էջ 240—241: դ) Լեո, Հայոց պատմություն, հրորդ հատոր, Երևան, 1946, էջ 367, 372 և 390—391: ե) Լեո, Հայկական տպագրություն, Թիֆլիս, 1904, էջ 366—378: զ) Հ. Թոռոսյան, Վարք Մխիթարայ Արքայի Սեբաստացույ, Վենետիկ, 1932, էջ 26:

³ Տ. Պալյան, Երեմիա Քէօմիւրճեան (տե՛ս «Բիւրակն», 1898, № 10, էջ 611—612): Ս. Սրեմյան, Երեմիա Չէլէպի. Տարեգրական պատմություն

Սակայն այդ հիշատակություններն ու հոգվածները վերաբերում են Քյոմուրճյանի այս կամ այն երկին, նրա կյանքի այս կամ այն դեպքին, իսկ ուսումնասիրությունները հիմնականում կենսագրական-բանասիրական աշխատություններ են, որոնց մեջ միայն երբեմն թուռցիկ նկատողություններ են արված նրա գրական-գեղարվեստական երկերի էություն ու գրելաձևի մասին:

Գրական վերլուծության որոշ փորձ կատարել է Հ. Օշականը իր «Երեմիա Չէլէպի»⁴ ուսումնասիրության մեջ: Բայց, դժբախտաբար, նրա փոքրաթիվ եղբակացություններն էլ միտումնալուր են, սխալ ու մակերեսային:

Միայն Քյոմուրճյանի հասարակական-քաղաքական գործունեության և հայացքների մասին է, որ մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում և համոզիչ գնահատականներ տալիս Աշ. Հովհաննիսյանը իր «Դավադներ հայ ազատագրական մտքի պատմության» արժեքավոր աշխատության երկրորդ հատում⁵:

Առ այսօր գրող ու բանաստեղծ Քյոմուրճյանը հիմնականում անժանոթ է մնացել մեր գրական լայն հասարակայնությանը և որպես այդպիսին՝ չի գրավել իր տեղը մեր գրականության պատմության մեջ:

Ներկա աշխատության մենք ջանացել ենք ի մի հավաքել Քյոմուրճյանի կյանքի ու գործունեության մասին հայտնի բոլոր բանասիրական տվյալները, տալ նրա հասարակական-

(տե՛ս «Բաղմավէպ», 1902, № 8, էջ 367—369 և № 9—10, էջ 473): Ուսումնասիրություններից կարևորներն են. Ն. Ալիեյաճ, Երեմիա Չէլէպի Քյոմուրճյան. կյանքն ու գրական գործունեությունը, Վիեննա, 1933 (նույնը տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1932, № 7—9, էջ 510—536, № 10—12, էջ 624—677 և 1933, № 1—2, էջ 94—114): Վ. Թորգոմյանի հրատարակած «Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան «Ստամբուլոյ պատմութիւն» (Վիեննա, 1913, Ա. գիրք) աշխատությանը կցված ուսումնասիրությունը (էջ 136—150): «Օրագրութիւն Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեանի» (Երուսաղեմ, 1939), հրատարակել է Մ. Նշանյանը և սրան կցել ընդարձակ ներածություն-ուսումնասիրություն:

⁴ Տե՛ս «Սիրոն», 1939, № 9, էջ 331, № 10—11, էջ 367, 1940, № 1—2, էջ 30, № 3, էջ 70, № 4, էջ 163, № 5—6, էջ 142 և № 7—8, էջ 194:

⁵ Տե՛ս նշված գրքի 111, 145—146, 152, 159—161 և 172-րդ էջերը:

քաղաքական հայացքների էվոլյուցիան, արժեքավորել նրա ստեղծագործությունն առհասարակ և գրական ժառանգությունը՝ մասնավորապես: Այսինքն՝ փորձ ենք արել ցույց տալ նրա, որպես գրող-բանաստեղծի, տեղն ու դերը հայ գրականության պատմության մեջ:

Ներկա աշխատությանը կցված է հավելված, որտեղ զետեղված են Քյոմուրճյանի մի քանի բանաստեղծությունները և հատվածներ արձակից: Դրանք թե՛ իրենց թեմաներով, թե՛ արվեստով հեղինակի ստեղծագործության առավել արժեքավոր նմուշներն են և պատկերացում են տալիս նրա բանաստեղծական կարողությունների մասին:

ԿՅԱՆՔԸ ԵՎ ԳՈՐԺՈՒՆՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյանը¹ ծնվել է 1637 թվականի մայիսի 13-ին, Կոստանդնուպոլսում:

Նրա ականեցի նախահայրերը, օսմանյան տիրապետության արևելյան նահանգներում ջալալիների կառարած ասպատակություններից փախչելով, գաղթել են Գալիպոլի, որտեղից Քյոմուրճյանի պապը եկել է Կ. Պոլիս:

Երեմիայի հայրը՝ Մարտիրոսը, քահանա է եղել Կ. Պոլսի ս. Սարգիս եկեղեցում:

Տեր Մարտիրոսն ամուսնացել է Կ. Պոլսի անվանի հարուստներից մեկի՝ Մահտեսի Ամբակումի քրոջ դստեր՝ Յուլիտայի հետ և ապրել է նրա տանը, ուր և ծնվել է Երեմիան:

¹ Քյոմուրճյան ազգանունը, որ նշանակում է Ածխագործյան, կենսագիրների վկայությամբ, գալիս է Երեմիայի պապերի արհեստից: (Տե՛ս Ն. Ալիմյան, Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյան, «Հանդէս ամսօրեայ», 1932, № 7—9, էջ 513):

Չելեպին ազնվականական մակդիր էր, որ ժամանակին տրվել է սուլթանագլուխ իշխաններին և բառացի նշանակել է «աստվածաշուք», «ղիցաշուք» թուրքերեն «չելեր»՝ «ղիք» բառից:

Հետագայում այդպես ևն կոչվել նաև արքայական որոշ շնորհների արժանացած մարդիկ և բարձր դասի մտավորականները: XVII դարում Թուրքիայում այդ ձևով էին կոչվում նաև դրամի ուժով կամ բարձր պաշտոնյաների հովանավորությամբ արքունի արհեստագետության պաշտոններին հասած այն հայ հարուստները, որոնք հիմնականում զբաղվում էին բանկային գործառնություններով: (Մանրամասն տե՛ս Հ. Անասյան, XVII դարի ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում, էջ 59):

Մեր կարծիքով Երեմիային այս մակդիրը ժառանգաբար հասել է նրա հեծանուն խնամակալից՝ Աբրահամ (Ապրո) Չելեպուց:

Քյոմուրճյանն իր մի շարք գործերում շեշտում է, թե հայրը բարի սիրտ է ունեցել, միշտ օգնել է որբերին ու պանդուխտներին:

Երեմիայի մայրը վախճանվել է 1663 թվականին, իսկ հայրը՝ տեր Մարտիրոսը՝ 1664 թվականից հետո:

Երեմիայի երկու եղբայրները՝ Գևորգը (Մարտիրոս) և Կոմիտասը, նույնպես քահանաներ են եղել:

Հայտնի է, որ Երեմիան գրաձանաչ է դարձել 9 տարեկան հասակում²: Նրա ուսուցիչն ու դաստիարակը՝ «Մնօղն ի հոգեկանին», եղել է Կ. Պոլսի ս. Սարգիս եկեղեցու քահանա Հովհաննեսը՝ Երեմիայի հոր մտերիմներից մեկը³:

Կրոնական գիտելիքների ձեռք բերման դործում նրան մեծապես օգնել են Եղիազար Այնթափցին և Մարտիրոս Ղրիմեցին⁴: Նա սովորել է նաև եկեղեցական հրաժշտություն և ս. Սարգիս եկեղեցում եղել է երգիչ-գայիր⁵: Ճիշտ պետք է համարել վ. Թորգոմյանի այն ենթադրությունը, թե Երեմիան ստացել է «անձկամիտ» կղերականության ազդեցությունից ազատ դաստիարակություն ևս⁶: Նա լավ է իմացել լատիներեն, հունարեն, թուրքերեն, ծանոթ է եղել բնական գիտություններին:

Դեռ մանուկ հասակից Քյոմուրճյանին որդեգրել է իր մոր քեռին՝ Մահտեսի Ամբակումը, կաշսերական բանականերին ալյուր և հաց հայթայթող մի մեծանուն հարուստ և պոլսահայ գաղութի աչքի ընկնող դեմքերից մեկը⁷:

2 Այս մասին տեղեկանում ենք Ս. Երեմյանի «Երեմիա Ձէլէպի, տարեգրական պատմություն» հոդվածից (տե՛ս «Բաղմավէպ», 1902, էջ 368):

3 Տե՛ս Մ. Նշանյան, Քյոմուրճյանի «Օրագրութեան» ներածությունը, էջ Ժէ:

4 Նույն տեղում:

5 Նույն տեղում, էջ ԺԲ: Ի միջի այլոց Մ. Նշանյանը հիշատակում է, որ Երեմիան եղանակներ է հորինել իր գրած գանձերի և ողբերի, ինչպես նաև եկեղեցում երգվող մի շարք այլ երգերի համար (էջ ԺԲ):

6 Վ. Թորգոմյանի հրատարակած «Ստամպուլոյ պատմութեանը» կցած ուսումնասիրությունը, էջ 151:

7 Մահտեսի Ամբակումի մասին հայտնի է նաև, որ նա խիստ աստվածավախ մարդ է եղել ու եկեղեցում ծառայելը մեծագույն պատիվ է համարել (այս մասին վկայում են թե՛ ինքը՝ Երեմիան, Ամբակումի մահվանը նվիրված ողբ-գանձում, թե՛ նրա հայրը՝ Տեր Մարտիրոսը):

Այս խնամակալի հետ պատանի Երեմիան կատարել է իր առաջին ճանապարհորդությունը դեպի Երուսաղեմ և Պրուսա⁸:

Հետագայում, ամուսնանալուց հետո էլ, մինչև Ամբակումի մահը, Երեմիան մնացել է նրա խնամքի տակ և եղել նրա զբաղմունքի (հացագործության) մասնակից: Այդ մասին նա բազմաթիվ հիշատակություններ ունի իր «Օրագրութեան» մեջ⁹:

Ամբակումի հետ գործակցելն, ըստ երևույթին, նյութական ապահով կյանք է ստեղծել Քյոմուրճյանի համար, մի բան, որի շնորհիվ նա հնարավորություն է ունեցել աղատորեն զբաղվելու ազգային-հասարակական գործերով:

Տասներկու տարեկան հասակում Քյոմուրճյանն արդեն ընդունած է եղել եկեղեցու շորս կարգերը¹⁰, իսկ 1651 թվականին, այսինքն՝ երբ նա դեռ 14 տարեկան էր, եղել է դպիր և սարկավազ Կոստանդնուպոլսի ս. Սարգիս եկեղեցում:

Սակայն հետզհետե հոգևոր կոշումն սկսում է ճնշել նրան և արդեն 18—19 տարեկան հասակում նա փորձում է աղատվել դրանից: Այս տեսակետից չափազանց հետաքրքիր են «Օրագրութեան» 1656 թվականի գրառումները, ուր կարդում ենք. «...և Տէր Յակոբն ձայնեաց-դիս և բռնութեամբ հագոյց շապիկս սակս դպրութեան: Նոյեմբերէն ի վեր չի արարի դպրութիւն և այսօր հագայ շապիկ և արարի զդպրութիւն»¹¹:

Շուտով, հակառակ հոր ցանկության, որն իր բոլոր ուղիներին հոգևոր կոշման էր պատրաստում, Քյոմուրճյանը վերջնականապես հրաժարվում է սքեմից և իր հետագա ողջ կյանքում մնում աշխարհական:

Ն. Ակինյանն այն կարծիքն է հայտնում, թե Քյոմուրճյանն իր ուժերը տկար է համարել եկեղեցական գործին նվիրվելու համար. «Հանձն չառաւ Երեմիա ըլլալ կուսակրոն քահանա, զգալով այս աստիճանին համար յուր ուժերը տկար»¹²:

⁸ «Օրագրութիւն», էջ 7—16:

⁹ Նույն տեղում, էջ 70, 143, 144, 164, 169, 179, 180, 184, 224, 238, 252, 269, 270, 271 և այլն:

¹⁰ Տե՛ս Մ. Նշանյան, «Օրագրութեան» ներածությունը, էջ ԺԶ:

¹¹ «Օրագրութիւն», էջ 181:

¹² «Հանդէս ամսօրեայ», 1933, № 1—2, էջ 106—107:

Այս հարցին անդրադարձել են նաև Քյոմուրճյանի կենսագիր Վ. Թորգոմյանը, Լեոն ու հանգել միանման հղրակացության:

Ելնելով Երեմիայի ստեղծագործություններից, Թորգոմյանը հղրակացնում է, թե նա վաղ հասակից ականատես լինելով ժամանակի եկեղեցականների պորտաբույծ, ղեխ կյանքին, նրանց «ամուլ կենցաղին» ու «աղգակործան», «վատթար» գործերին, չի ցանկացել «ասպարեղակից» լինել նրանց, մանավանդ որ նրա խելահասություն տարիները համընկել են էջմիածնի, Երուսաղեմի, Սսի, Կ. Պոլսի աթոռների շուրջը մղվող շահագրիտական պայքարին¹³:

Հիրավի այդ են վկայում Երեմիայի այն երկերը, որոնց մեջ նա մեծագույն զայրույթով ու տխրությանմբ է խոսում ժամանակի հոգևորականության վարք ու բարքի մասին¹⁴:

Լեոն իր «Հայոց պատմության» մեջ արգեն որոշակիորեն հայտարարում է. «Նա չուզեց մտնել հոգևորականության շարքերը, և այս, անշուշտ, այն պատճառով, որ նա պատվազգաց մարդ էր, իսկ այն ժամանակվա հայ հոգևորականությունը, մանավանդ Կ. Պոլսում, այնքան արատավորված ու փշացած էր, այնքան զրկված բարոյական զսպանակներից, որ կազմում էր հայ ազգի մեծագույն դժբախտություններից մեկը: Երեմիան չէր կարող ապրել կղերական այդ խեղդող մթնոլորտում, թեև իբրև իր դարի հարազատ զավակ, հավատացող մարդ էր»¹⁵:

Քյոմուրճյանն ամուսնացել է 1654 թվականին, ունեցել է երեք որդի և մի քանի դուստր:

1658 թվականին մեռնում է Երեմիայի խնամակալը՝ Մահտեսի Ամբակումը: Սրա մահվանից հետո Քյոմուրճյանը մի

13 Հմմտ. «Ստամպոլոյ պատմութեանը» կցած ուսումնասիրությունը, էջ 143:

14 Այս տեսակետից ուշագրավ է հատկապես նրա «Տարեգրական պատմութիւնը» (անտիպ է, ձեռագիրը գտնվում է Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանում, 509 թվահամարի տակ), որի մասին մանրամասն տե՛ս սույն աշխատության 2-րդ գլխում:

15 Առ, Հայոց պատմություն, հ. 3, Երևան, 1946, էջ 367—368:

այլ, ավելի հզոր պաշտպան և հովանավոր է գտնում՝ հանձին Աբրահամ (Ապրո) Չելեպու, որը եղել է մեծ կարողության տեր վաճառական և զգալի դեր է խաղացել Կ. Պոլսի հասարակական կյանքում¹⁶:

Մահտեսի Ամբակումի և Ապրո Չելեպու տներում երիտասարդ Երեմիան հաճախ է հանդիպել հայ և ալյազդի մի շարք նշանավոր ու բարձրաստիճան անձանց, այդ թվում Եղիազար Այնթափցուն, Մարտիրոս Ղրիմեցուն¹⁷, Փիլիպպոս կաթողիկոսին, Գրիգոր Պարոնտերին և այլոց: Սրանց միջավայրում դեռ պատանի հասակից Երեմիան ականատես է դարձել բազմաթիվ գործարքների ու միջամուխ եղել եկեղեցական-քաղաքական խնդիրներին:

Բայց այդ բոլորի մեջ Մարտիրոս Ղրիմեցին և Եղիազար Այնթափցին, ըստ երևույթին, ամենից ավելի են ազդել Քյոմուրճյանի մտավոր զարգացման վրա: Իր «Օրագրութեան» բազմաթիվ գրառումներում նա հիացմունքով է խոսում հատկապես այս երկուսի մասին:

1659 թվականին Երեմիան նշանակվում է Կ. Պոլսի պատրիարք Մարտիրոս Ղրիմեցու նոտար և պատրիարքության խորհրդակալ:

¹⁶ Ապրո Չելեպին սիրված է եղել Հուսեյին փաշայի, Քյոփուրլու օղլի Մեհմետ փաշա եպարքոսի և օսմանյան այլ մեծամեծների կողմից: Վեզիրն էլ հենց նրա Աբրահամ անունը փոխելով՝ դարձրել է Ապրո: Եղել է Հուսեյին փաշայի սեղանավորը և 1646 թվականին Կրետեի գրավումից հետո հայերի համար մի եկեղեցի է նվեր ստացել ու իր ծախսով վերանորոգել: Օսմանյան բանակին մատուցած մեծ ծառայությունների և հավատարմության համար սուլթան Իբրահիմ կայսերական հրովարտակով ազատ է եղել տուրքերից և մաքսերից: 1661 թվականի հրդեհից հետո իր ծախսով վերաշինել է տվել ս. Սարգսի և ս. Նիկողայոսի եկեղեցիները, որոնց շինարարության գործն, ի դեպ, նա հանձնարարել է հենց Քյոմուրճյանին:

¹⁷ Այնթափցին և Ղրիմեցին ժամանակի նշանավոր հոգևորականներից էին, իսկ Ղրիմեցին հայտնի էր նաև որպես բանաստեղծ («Ղրիմեցու մասին տե՛ս Ա. Մարտիրոսյանի «Մարտիրոս Ղրիմեցի» ուսումնասիրությունը, Երևան, 1958»):

Հայտնի է նաև, որ 1663—64 թվականներին նա նույնպես նոտար և խորհրդական է եղել¹⁸:

Այդ տարիներին էլ հենց, նա մերթ Ղրիմեցու, մերթ Այն-թափցու հետ մեկնել է Ադրիանուպոլիս, Պրուսա և այլուր: 1665 թվականին կրկին գնացել է Երուսաղեմ: Եղել է նաև Բեյ-րութում, Անտիոքում, Արմաշում¹⁹:

Հայտնի է նաև, որ Քյոմուրճյանը, քաջ իմանալով թուրքերեն, հունարեն, լատիներեն և եվրոպական լեզուներ, սերտ կապ է ունեցել եվրոպական դեսպանների հետ²⁰, դրանցից մեկի պատվերով էլ գրել է իր մի երկը²¹:

Քյոմուրճյանի հասարակական գործունեությունն սկսվում է 1660-ական թվականներից և տևում է մինչև 80-ական թվականները, մի ժամանակաշրջան, որը Կ. Պոլսի և առհասարակ արևմտահայ գաղութի համար, թերևս, ամենից ծանրն ու զրգվարին է եղել:

* * *

Քյոմուրճյանի հասարակական գործունեությունը կարող է ճիշտ գնահատվել միայն այն դեպքում, երբ պարզ լինեն այդ գործունեության դրդապատճառները, այն սկզբունքները, որոնցով պայմանավորվել է նրա այս կամ այն քայլը:

Քյոմուրճյանի աշխարհայացքը պարզելուն ամենից առաջ, և թերևս ամենից լավ, օգնում են հենց նրա ստեղծագործությունները, հատկապես պատմական-հասարակական բնույթի երկերը:

Այս իմաստով չափազանց կարևոր աղբյուրներ են նրա «Պատմութիւն համառօտ ԴՃ տարւոյ օսմանցոյ թագաւո-

18 Հմմտ. Վ. Թորգոմյան, նշված ուսումնասիրությունը, էջ 152—153:

19 Հմմտ. Գ. Մամբյան, Ստուերը հին գեմբերու, էջ 10:

20 Ակինյանն այս մասին գրում է, որ «Դեսպաններ, ինչպես Ավստրիո կայսեր ներկայացուցիչը Բարձրագույն դրան քով, ունեին Երեմիայի հետ անձուկ հարաբերություն և կարոտ էին անոր արեվելյան իրաց հմտության» (տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1933, № 1—2, էջ 111):

21 Այս մասին մանրամասն տե՛ս սույն աշխատության 2-րդ գլխում:

րացն...»²², «Տարեգրական պատմութիւն» երկերը, «Օրագրութիւնը»²³, ինչպես նաև մի շարք նամակները, ուղերձներն ու գանձերը²⁴:

Քյոմուրճյանի աշխարհայացքի ձևավորման, կազմավորման գործում առաջին և ամենաուժգին ազդակը հանդիսացել է թուրքական տիրապետութեան տակ ապրող հայութեան ծանր վիճակն ու ազգային ինքնութեան կորստի վտանգը²⁵: Եվ հենց դրանով էլ պայմանավորվել է նրա աշխարհայացքի ամենահիմնական դիժը՝ հակապետական դիրքորոշումը, որ սկիզբ առնելով պատանեկութեան տարիներին, հետզհետեւ ավելի ու ավելի է խորացել և կյանքի հասուն տարիներին դարձել գոր-

22 Երկի լրիվ վերնագիրն է «Պատմութիւն համառօտ ԴՃ տարւոյ օսմանցոց թագաւորացն. Որ սուլթան Օսմանէն մինչև ալսմ սուլթան Մուհամէտս. ժԹ թագաւորեան. լաւ ընթերցող պիտի, որ զոտանաւորն չափովն կարենայ գտել, որոյ լսողքն համեղաբար վայելեացեն խնդութեամբ բաւեսցի»: Տե՛ս ՀՍՍԹ մինիստրների սովետին առընթեր հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ՝ Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան (այսուհետև՝ Մատենադարան), ձեռագիր № 1675, ժամանակ՝ 1732, էջ 2ա—173բ: Այս երկի մի օրինակը կա նաև Երուսաղեմի ս. Հակոբի մատենադարանում, ձեռագիր № 14, ժամանակ՝ 1753 (տե՛ս Ա. Սուրմեյան, «Մայր» ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Երուսաղեմի սրբոց Յակոբեանց վանքի, Ա. հատոր, 1948, էջ 101): Սույն «Պատմութիւնն» առ ալսօր անտիպ է:

23 Ինքնագիր ձեռագիրը պահվում է Երուսաղեմի ս. Հակոբի վանքի մատենադարանում (ձեռագիր № 1893): Այս ձեռագրից այն հրատարակել է Մ. Նշանյանը՝ «Օրագրութիւն Երեմիա Զէլէպի Քէօմիւրճեանի» (Երուսաղեմ, 1939):

24 Երուսաղեմի ս. Հակոբի վանքի մատենադարանի ձեռագրերից հավաքելով հրատարակել է Մ. Նշանյանը «Օրագրութեան» հավելվածում (էջ 405—670):

25 Այսպես. երբ նա դեռ 16 տարեկան էր (1653), իր գրառումներում ատելությամբ է խոսում չավուշների և թուրք աղաների մասին, օրինակ, գրում է. «Ալի չաւուշն մեր թաղին սատակեցաւ» կամ «Փոխեցին զՄուսուլաֆա շար աղան, որ բազումս դանէր և յոյժ սաստիկ ծեծէր զղաւս Քրիստոնէից», կամ «Եւ օրս սատկաւ մուֆտին Տաճկաց պահային ի փառս խաւարային զնտին» (տե՛ս «Օրագրութիւն», էջ 46):

ծունեութեան շարժիչ ուժերից մեկը: Այդ էվոլյուցիան հիանալի գրսեւորվում է վերը հիշատակված նրա երկերում²⁶:

Այսպես, եթե «Օրագրութեան» սկզբնական մասերում՝ 1648—1650 թվականների գրառումներում, պատանի Քյոմուրճյանը բավարարվում է այն ժամանակ Թուրքիայում մղվող դահակալական կոիվների, ղինվորական ապստամբությունների և այլ իրադարձությունների սոսկ նկարագրություններով և դեռևս որոշ հույսեր է կապում այս կամ այն սուլթանի, կամ վեզիրի հետ²⁷, ապա վերջին մասերում, երբ նա արդեն 20—21 տարեկան էր, այդ նկարագրությունների մեջ մտցնում է դժգոհութեան ու զսպված բողոքի որոշ երանգներ, հետդհետև սկսում է ավելի ուշադիր դառնալ վեզիրների և մյուս աստիճանավորների կամայականությունների²⁸ ու հատկապես հայ ժողովրդի նկատմամբ կիրառվող հալածանքների փաստերին²⁹:

Օսմանյան թագավորների պատմութեան մեջ նրա հակապետական դիրքորոշումն արդեն դառնում է երկի, թեև հաճախ բողարկված, սակայն հիմնական մոտիվը, ելման կետը:

Քյոմուրճյանն այս երկը գրելիս չի բավարարվել միայն իր ապրած ժամանակի փաստերով, այլ ուսումնասիրելով թուրք պատմաբանների աշխատությունները, ինչպես նաև հավաքելով ժողովրդական լեգենդներ, հիշողություններ ու զանազան զրույցներ, յուրովի շարադրել է օսմանյան պետութեան ամբողջական պատմությունը, սկզբնավորման օրից մինչև իր ժամանակը: Ընդ որում նա ընտրել ու շեշտել է այն փաստերն

26 «Օրագրութիւնը» ընդգրկում է 1648—1662 թվականների դեպքերը, «Պատմութիւն համառոտ ԴՃ տարւոյ օսմանցոց թագաւորացն...», գրված է 1676 թվականին, իսկ «Տարեգրական պատմութիւնը» տալիս է 1648—1690 թվականների իրադարձությունների վերլուծությունն ու գնահատականը:

27 Խոսելով ժամանակի սուլթանի կատարած ձայտյալ շրջագայութեան մասին, ասում էր, որ դա նրա առաջին դուրս գալն էր ու ավելացնում է. «Աստուած կարողութիւն տայ և իմաստութիւն, որ այսուհետև բանալ զաշն. մեզ և ամենեցուն շահ և օգուտ է» (Տե՛ս «Օրագրութիւն», էջ 166):

23 Տե՛ս «Օրագրութիւն», էջ 143, 144, 145, 229, 335, 342, 367—368, 375, 379 և այլն:

29 Տե՛ս «Օրագրութիւն», էջ 144, 201 և այլն:

ու երևույթները, որոնք անհրաժեշտ են եղել իր հայացքների
զրուհորման համար:

Նա մեծ ուշադրություն է դարձրել թուրքական պետության
ներքին կյանքի, պալատական երկպառակությունների, դահա-
կալական կոիվների, կենտրոնախույս ուժերի պայքարի և
հատկապես XVI—XVII դարերում օսմանյան պետության մեջ
պարբերաբար բռնկվող զինվորական ապստամբությունների
վրա, որոնք պետության քաղաքական ու ֆինանսական ճգնա-
ժամի հայտանիշներն էին³⁰: Նա միանգամայն ճիշտ է բացա-
տրել այդ ապստամբությունների առաջացման պատճառները:
Բայց տվյալ դեպքում մեզ հետաքրքրող ոչ այնքան պատմա-
կան հարցերի նրա ճիշտ ըմբռնումն է, որն ինքնին, իհարկե,
մեծ առավելություն է հեղինակի համար, այլ այն, որ նա այդ
ապստամբությունների ու զրանց պատճառների մեջ դիտել է
իր համար ատելի թուրքական պետականության թուլության
մոմենտները և հենց զրա համար էլ հատուկ խնամքով հավա-
քել է համապատասխան փաստեր ու նկարագրել զրանք:

Նրա հակապետական հայացքների զրուհորման մյուս հե-
տաքրքիր արտահայտությունը օսմանյան պետության մեջ
ապրող ժողովուրդների ճնշված, հալածված վիճակի ցուցա-
դրումն է: Նկարագրելով օսմանյան թագավորների վարած
բազմաթիվ պատերազմները, նա առաջին հերթին շեշտում է
այն սոսկալի աղետները, որ բերում են զրանք ժողովուրդնե-
րին: Այնուհետև, խոսելով այդ պատերազմների ընթացքում
թուրք տիրակալների կատարած նվաճումների մասին, ման-
րամասն թվարկում է նվաճված ժողովուրդների կրած տառա-
պանքները, հիշատակում հալածանքները, հարկերի ու տու-
գանքների հսկայական բեռը: Օրինակ, նկարագրում է, թե
ինչպես Օսման III թագավոր Ուրխանը գրավելով Նիկողիմիան,
եկեղեցիները քանդում և մզկիթներ է շինել տալիս, իսկ քրիս-
տոնյաներին կոտորում է: 1310 թվականին գրավում է Գալի-
սյոլին, ձերբակալում և թալանում է բնակիչներին: Կամ ինչպես

³⁰ Հմտ. А. Тверитинова, Восстание Кара-Языджи Дели Хасана в Турции, М.-Л., 1946, էջ 30-50.

Բայազիդ I-ը Վալախներին երկիրը գրավելիս բնակիչներին մահմեդականացնում է, հույներին և բուլղարներին «ի սուր մաշի»: Հույներին խիստ հալածում է նաև Քյոփուրլու վեզիրը: Քյոմուրճյանը հատկապես շեշտում է այն հալածանքները, որոնք կիրառվում էին հրեաների նկատմամբ:

Քյոմուրճյանը կարողացել է նկատել նաև թուրք ժողովրդի դժգոհության բազմաթիվ փաստեր: Այդ դժգոհությունների մասին նա խոսում է այն հատվածներում, որտեղ նկարագրում է ղորքի ապստամբությունները: Այս տեսակետից հետաքրքիր է հատկապես 1651 թվականին բռնկած ապստամբության նկարագրությունը, որտեղ մեջ է բերված ղորականների հետևյալ բողոքը.

Ձեռնիչների աղասին³¹
Եւ զբեհահէկն³² ընդ անուանիս այլ,
Ըղմէյմար մուստաֆասին³³,
Եւ զսաշպադի զուլին³⁴ ընդ այլ:
Ձչաւուշ պաշին³⁵...
Ըղխարաջճին³⁶ և զկէօմրուճին³⁷
Եւ զթէրսախանէ էմինին³⁸ այլ...
Ասեն սոքայ են հրամայողք,
Ձգործ արքունոյդ դու չիմացեալ:
Ձոր ինչ կամին մեզ զայն առնեն,
Եւ հնազանդից անիրաւեալ³⁹:

Թե՛ «Օրագրութեան» և թե՛ «Պատմութիւն համառօտ Դժ տարւոյ օսմանցոյ թագաւորացն...» երկի մեջ Քյոմուրճյանը

31 Ենիչերիների ղորապետ:

32 Կերի մատակարար?

33 Ճարտարապետների վերահսկիչ:

34 Ներքինապետ?

35 Ձորահրամանատար:

36 Հարկահան:

37 Մարտապետ:

38 Նավաշինարարների վերակացու:

39 Մատենադարան, ձեռագիր № 1675, էջ 147բ:

չափազանց ուշադիր է հատկապես հայերի վիճակի հետ կապված փաստերի նկատմամբ: Նա նկարագրում է ամենաշնչին դեպքերը, հիշատակում հալածանքների բազմաթիվ ու բազմապիսի փաստեր և ստեղծում հայ ժողովրդի տառապալից կյանքի պատկերը⁴⁰:

Քյոմուրճյանի հակապետական հայացքներն արտահայտվել է նաև այն սուր, դիպուկ, համարձակ գնահատականների մեջ, որ նա տվել է մի շարք թուրք տիրակալների և նրանց գործունեությանը⁴¹:

40- հոսելով Քյոփուրլու վեդիրի որդու կատարած դաժանությունների մասին, բերում է այն փաստը, որ նա քանցել է տվել հայերի հենց նոր վերաշինած եկեղեցիները: Կամ պատմում է Կարսի, Կարահիսարի, Ակնա և այլ վայրերի եկեղեցիները քանդելու, վանի եկեղեցին մզկիթ դարձնելու և բնակիչներին սարսափելի տուգանքների ենթարկելու մասին:

Կամ նկարագրում է, թի ինչպես հայ ժողովրդի վիճակը էլ ավելի է վատթարանում օսմանյան թաղալորների վարած մշտական պատերազմների պատճառով: Խոսելով 1663 թ. հունդարներից օսմանյան բանակի կրած պարտության մասին, նա շեշտում է, որ օսմանյան տիրակալներն իրենց զայրույթը թափում են հայ ժողովրդի գլխին:

Ընդհանուր ջրբոյս լըրոյ,
Տաճիկք առ մեղ խիստ խոժոռեալ,
Զլուծս հարկատուաց ծանրացուցին
Համայն յերկիր և պահանջեալ:
Հարսանիք թէ ճոխութեամբ
Եվ ի գրօսանս թէ զոք զըտեալ
Գանահարեալ վշտացուցին
Ի ի թէքիֆից ալլ տաճկացեալ:

(«Պատմութիւն համառօտ ԴՃ տարւոյ օսմանցոց թաղաւորացն...», Մատենադարան, ձեռագիր № 1675, էջ 163ա):

41 Սուլթան Սելիմ Յափուզին բնութագրելու համար ասում է, որ նա «համայնից յաչս ահարկու» է (էջ 65ր) եղել:

Մի ալլ տեղ նկարագրելով թուրք փաշաներին ու նրանց կատարած դաժանությունները, շատ համարձակ մակդիրներով է բնութագրում նրանց:

Ղազի Ահմէտն անիրաւեալ,
Գըզլի օղլին գոռոզացեալ,
Եվ Հասան-պէկն հարստաբեալ:

Կամ

Ի միջի ալլոց Քյոմուրճյանի այս հայացքներն արտահայտվել են նաև նրա այլ տիպի գրվածքներում՝ նամակներում, ուղերձներում, ողբերում:

1632 թվականին Եղիազար կաթողիկոսին գրած նամակում, նա պատմում է, որ արքայի Աղրիանապոլսում կատարած մեծ որսի հետևանքով 500 մարդու «կեանք է ջնջուել»: Այդ նույն նամակում նա կանգ է առնում հարկերի ու դրանց գանձման հետ կապված կամայականությունների վրա, զգվանքով նկարագրում թուրք աղաների ցուփ ու շվայտ կյանքը:

Թեև մեր ձեռքի տակ չի եղել Քյոմուրճյանի «Տարեդրական պատմութիւնը», որը նա գրել է իր կյանքի ավելի ուշ շրջանում, սակայն ելնելով հայտնի տեղեկություններից, պիտի ենթադրել, որ այնտեղ շարագրված պատմական փաստերը ևս նույն նպատակն են հետապնդել:

Յուշյ տալով օսմանյան պետականության պատկերը, Թուրքիան բնութագրելով որպես մի երկիր, որտեղ նույնիսկ թուրք ժողովուրդն ապահով վիճակ չունի, իսկ հայերը ենթարկվում են ոչ միայն տնտեսական, այլև բարոյական ու կրոնական հալածանքների, Քյոմուրճյանը պայքարել է իր ժողովրդի ինքնության պահպանման համար: Այդ պայքարում, իհարկե, նա միայնակ չի եղել, նրա երկերում փաստորեն արտացոլված են ժամանակի ամբողջ առաջավոր հայ մտավորականության հույզերն ու ձգտումները: Սակայն, ինչպես կտեսնենք, ընդհանուր շարժման մեջ Քյոմուրճյանն աչքի է ընկել իր սկզբունքայնությամբ և անշահախնդրությամբ:

Հայ ժողովրդի ինքնության պահպանման համար մղվող պայքարը բազմազան ձևեր է ընդունել: Այսպես, այն որոշ դեպքերում հանգել է հայկական եկեղեցու միասնականության համար մղվող պայքարին, քանի որ Քյոմուրճյանի և նրա նման

Տրապիզոնայ Ալի փաշայն
Ըզբաղում մարքս լացուցեալ:

Եւ միւրու Ապտերահման
Անմեղ արեանց միշտ ծարաւեալ:

(Զեռագիր № 1675, էջ 88բ, 89բ և 90ա):

մտածողների կարծիքով միասնական եկեղեցին ամուր էր պահում հայերի երկու՝ արևմտյան և արևելյան հատվածների կապը, և դրանով իսկ արգելակում օսմանյան պետության վարած ձուլման քաղաքականությանը:

Նույնիսկ մի այնպիսի հարցի, ինչպիսին Երուսաղեմի ս. Հակոբի վանքը հույներից ետ վերցնելու խնդիրն էր, հսկայական կարևորություն է տրվել, որովհետև պետականության բացակայության պայմաններում արևմուտքի հայության համար այդ վանքը դիտվել է որպես ոչ միայն կրոնական, այլև աղքատյին կենտրոն: Դրա համար էլ հասարակական գործունեության բնագավառում Քյոմուրճյանի կատարած առաջին քայլը եղել է այդ վանքը ետ ստանալու համար պայքարող Եղիազար Այնթափցուն բանտից ազատելու գործը, և առհասարակ մասնակցությունն այդ պայքարին⁴²:

Հայկական եկեղեցու միասնականության պահպանման համար մղվող պայքարը հատկապես սուր բնույթ է ստանում Երուսաղեմի և էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռների շուրջը 1663—1682 թվականներին տեղի ունեցած երկպառակությունների ժամանակ⁴³:

42 Տե՛ս Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Բ գիրք, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 2523—2524:

43 Նկատի ունենք այդ թվականներին ստեղծված հետևյալ իրադրությունը: Երուսաղեմի պատրիարք Եղիազար Այնթափցին օգտագործելով արևմտահայ բարձրաստիճան հոգևորականության և խոջայության որոշ մասի դժգոհությունն էջմիածնի համընդհանուր կաթողիկոսությունից, աշխատում է արևմտահայ եկեղեցին անջատել էջմիածնից և ստեղծել հակաթու կաթողիկոսություն: Իր այս գործունեության մեջ Եղիազար Այնթափցին, իհարկե, ունեցել է և անձնական, շահագրգիռական շարժառիթներ, բայց միաժամանակ առաջնորդվել է քաղաքական որոշակի ծրագրով: Արևմտահայաստանում կաթողիկոսություն ստեղծելով, նա ցանկացել է համախմբել արևմտյան հայությունը, թուրքական կառավարության բռնի ձուլման քաղաքականության դեմ ալեկի արդյունավետ պայքարելու համար:

Բայց Եղիազարի այս ծրագիրը ներհակ էր Հայաստանի համընդհանուր կաթողիկոս Հակոբ Զուղայեցու ոչ միայն շահերին, այլև ծրագրին: Զուղայեցին փայփայում էր քրիստոնյա Եվրոպայի օգնությամբ օտար լծից հայությունն ազատագրելու սին պատրանքը և բնականաբար հակաթու կաթողիկոսության մեջ տեսնում էր ոչ միայն իր՝ ամենայն հայոց կաթողիկոսի,

Այս դեպքում էլ Քյոմուրճյանն ակտիվորեն մասնակցում է պայքարին, դարձյալ առաջնորդվելով ժողովրդի ինքնության պահպանման համար մարտնչելու իր սկզբունքով: Երբ Երուսաղեմի պատրիարք Եղիազար Այնթափցին մտադրվում է էջմիածնից անկախ հակաթու կաթողիկոսություն ստեղծել և այդ մասին տեղյակ պահելով Կիլիկիայի եպիսկոպոս կաթողիկոսին, խնդրում է իրեն կաթողիկոս օծել, ապա վերջինս խորհրդի է հրավիրում մի խումբ ակառավոր մարդկանց, այդ թվում նաև Քյոմուրճյանին: Եվ Քյոմուրճյանն էլ լինում այն ազդեցիկ ու վստահելի մարդը, որին հանձնարարվում է Եղիազարին վտանգավոր քայլից ետ պահելու դժվարին գործը:

Քյոմուրճյանը մեծ եռանդով ձեռնամուխ է լինում այդ գործին, բայց չի հաջողում իր առաքելության մեջ: 1664 թվականին մեծագին ընծաներով կաշառելով թուրքական ավագանուն, Եղիազար Այնթափցին դառնում է էջմիածնից անկախ, հակաթու կաթողիկոս⁴⁴:

Քյոմուրճյանը Այնթափցու կատարած քայլի մեջ տեսնում է իր պատրանքների խորտակումը, քանի որ նրա կարծիքով Եղիազարի հակաթու կաթողիկոսությունը կարող էր նպաստել հայ ժողովրդի մասնատմանը, միմյանցից հեռացնել նրա երկու՝ արևելյան և արևմտյան հատվածները:

Սրանով պիտի բացատրել Քյոմուրճյանի պայքարը Եղիազարի և Եղիազարականների դեմ: Այս է պատճառը, որ չնայած

շահերի ոտնահարում, այլև խոչընդոտ իր ծրագրի իրականացման համար: Ի միջի այլոց, նույնատիպ պատրանքներ ունեւ նաև Եղիազար Այնթափցին, բայց ոչ թե ողջ հայության, այլ միայն արևմտահայ հատվածի համար:

Այսպիսով, կաթողիկոսական հարցի շուրջը մղվող պայքարը փաստորեն, առնչվում էր երկու թևերի ազատագրական ծրագրերի հետ:

Այս հարցի մասին մանրամասն տեղեկություններ կարելի է բաղել Աշ. Հովհաննիսյանի «Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության» աշխատության երկրորդ գրքում (Երևան, 1959, էջ 111, 148—149, 151—155, 157, 160, 174, 217—218, 283, 294—299, 351) և Հ. Անասյանի «XVII դարի ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում» (Երևան, 1962), աշխատության մեջ:

44 Տե՛ս Չամչյան, Պատմություն հայոց, Գ., էջ 697—703, Օրմանյան, Ազգապատում, Բ., էջ 2554—2555, Լևո, Հայոց պատմություն, էջ 368 և այլն:

այն համակրանքին, որ նա վաղ պատանեկությունից տածել է Այնթափցու նկատմամբ, Քյոմուրճյանը չի վարանել օգնության ձեռք մեկնելու էջմիածնի կաթողիկոս Հակոբ Զուղալեցուն, երբ վերջինս 1665 թվականին անձամբ եկել է Կ. Պոլիս՝ Այնթափցու հետ բանակցելու:

Այս պայքարում Քյոմուրճյանը չի ունեցել և չէր էլ կարող ունենալ որևէ անձնական շահախնդրություն, քանի որ նա ապահովված մարդ էր և հոգևոր կոչում չունենալով, չուներ նաև հոգևորական պաշտոնի ակնկալություն, մի բան, որ ունեին երկու կողմերի պայքարող հոգևոր առաջնորդները՝ Նղիազար Այնթափցին, Հակոբ Զուղալեցին և Մարտիրոս Ղրիմեցին:

Նվ քանի որ Քյոմուրճյանի համար այդ պայքարն ունեցել է միայն և միայն հասարակական-ազդային նշանակություն, ապա նա դատապարտել է բոլոր նրանց, ովքեր պայքարի հիմքում շահադիտական ակնկալություններ կամ անձնական մանր-մունր հաշիվներ են դրել: Այդ է պատճառը, որ նա քննադատում է ոչ միայն Նղիազար Այնթափցուն, այլև այն բոլոր հոգևորականներին ու եկեղեցական պետերին, որոնք երկու կաթողիկոսների հակամարտությունը խաղաղեցնելու պատրվակով, փաստորեն, աշխատել են իրականացնել իրենց սեփական, փառամոլական ձգտումները: «Ոմանք,— գրում է նա իր «Տարեգրական պատմութեան» մեջ,— յաւուրս յայսորիկ մտին ի մէջ երկուց կաթողիկոսացն իբր զի խաղաղացուցեն և զի չէր անկեղծաբար, այլ փառամոլութեամբ և տգիտաբար և ևս զանուն իւրեանց գերիվերոյ բարձրացուցանել կամէին, եթէ գերագոյն ցուցեալքն ոչ կարացին զհունս խռովութեանց գտանել, մեք մեզէն գտցուք ասելով»⁴⁵:

Անկողմնակալ ձևով նկարագրելով ժամանակի դեպքերը, Քյոմուրճյանը գաղնացած ակնարկում է, որ նույնիսկ Նղիազարի ամենակատաղի հակառակորդի՝ Մարտիրոս Ղրիմեցու պայքարի մեջ չափազանց մեծ դեր են խաղացել անձնական-

45 Գ. Գալամբեյան, Կենսագրություններ, Վիեննա, 1915, էջ 76:

շահագիտական նկատառումները, նրա ձգտումը տիրանալու
Երուսաղեմի պատրիարքությանը:

Հակոբ կաթողիկոսի մահվան առթիվ գրած գանձ-ողբում⁴⁶,
այլաբանորեն վերլուծելով հակաթոռ կաթողիկոսության դեմ
Մարտիրոսի մղած պայքարի հանգամանքները, Քյոմուրճյանը
ցույց է տալիս, որ Հակոբ Զուղայեցուն խանգարել է ոչ միայն
Եղիազարը, այլև ինքը՝ Մարտիրոս Ղրիմեցին:

Ոմն⁴⁷ ձախմէ զչարեալ և սատան կանգնեալ,
ի Գլուխս մխեցեալ:

Ոմն⁴⁸ յաջմէ ձախեալ, բարեկամացեալ,
Գլխոյս զվնաս բերեալ:

Նույն ողբում նա սուր ու մերկացնող բառերով շեշտել է,
և՛ Եղիազարի, և՛ Մարտիրոսի անձնական-շահագիտական
նկատառումները:

Նախանձու մոլեալ, ընդ միմեանս բախեալ,

զԳլուխս պատճառ եղեալ,

Ընդ փառս նկրտեալ, ընդ պատառս ազանեալ

զԳլուխս զիջեցուցեալ⁴⁹:

46 «Երեմիա Զէլէպոյ գանձ և ողբ ի վերայ Յակոբ կաթողիկոսի»: ՏՆ՝ս
«Հանդէս ամսօրեայ», 1933, № 9—10, էջ 589—595, հրատարակել է Ն. Ակին-
յանը:

47 Ակինյանը նշում է, որ այս գանձ-ողբի ձեռագրի լուսանցքներում, մի
շարք բառերի մոտ, Քյոմուրճյանը ծանոթագրություն-բացատրություններ է
գրել. կոնկրետ այս բառի մոտ, լուսանցքում, գրված է եղել «Եղիազար»:

48 Այս բառի մոտ գրված է եղել «Մարտիրոս»:

49 Այս պայքարում Մարտիրոս Ղրիմեցու ունեցած շահագիտական նպա-
տակները նկատել են թե՛ Վ. Թորգոմյանը, և թե՛ Աշ. Հովհաննիսյանը: Վ.
Թորգոմյանը նշելով, որ Ղրիմեցին չի կարողացել Եղիազարին հեռացնել կա-
թողիկոսությունից, ավելացնում է. «Կը սկսի գուն գործել գոնէ Երուսաղեմի
պատրիարքությունը խել անոր ձեռքէն, բայց անոր ալ չյաջողելով, ինքն
իրեն, կը ստեղծէ նոր պատուանուն մը. «Երուսաղեմի առաջնորդ», Եղիազա-
րէն բոլորովին անկախ, և այդ տիտղոսով կերթայ բազմեւ ս. Աստուածածնի

Պառակտողական պայքարը ժողովրդի համար վնասակար համարելով, Քյոմուրճյանը ջանք չի խնայել մեղմելու երկու կողմերի կրքերը: Դատապարտելով Եղիազար Այնթափցու քայլը, նա միաժամանակ աշխատել է ազդել Ղրիմեցու վրա, որը Եղիազարի հակաթու կաթողիկոսության ստեղծումից հետո արևմտահայ դադութի համարյա յուրաքանչյուր քաղաքում քարոզներ է կարգացել նրա դեմ, անեծք ու նզովք թափել նրա գլխին, միաժամանակ կաշառել թուրք աստիճանավորներին Եղիազարին հեռացնելու համար⁵⁰:

Համամիտ լինելով Մարտիրոսի պայքարի զաղափարական կողմին, Քյոմուրճյանը դեմ է եղել պայքարի նման ձևերին:

Եկեղեցին, տուրքեր կը հաւաքէ ս. Յակոբի անունով. աջէն ձախէն կարձակ հրամաններ...» («Ստամբուլի պատմութիւն», էջ 169): Իսկ Աշ. Հովհաննիսյանը գրում է. «Ամուր նեցուկ հանդիսացավ էջմիածնական կուսակցությանը Պոլսի պատրիարք Մարտիրոս Կաֆացին, որը աչք ունենալով Երուսաղեմի պատրիարքական աթոռին, ամպրոպ ու կայծակ էր տեղում պառակտիչ Եղիազարի գլխին: Նա կարողացավ նույնիսկ մի երկու անգամ հրաման գնել Երուսաղեմի պատրիարքության համար և վաշտ իջեցնելով Եղիազարին, կարճ ժամանակով բազմել նրա գահին» (Աշ. Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ աղատագրական մտքի պատմության, գիրք երկրորդ, էջ 152):

50 Ա. Մարտիրոսյանի 1958 թվականին հրատարակած «Մարտիրոս Ղրիմեցի» ուսումնասիրության մեջ Ղրիմեցու գործունեության այս կողմի մասին դատողությունների չենք հանդիպում: Մի կողմ թողնենք, որ ուսումնասիրության հեղինակը Ղրիմեցուն ներկայացնում է որպես Այնթափցու դեմ պայքարող բանակի միակ պարագլուխը, Քյոմուրճյանի անունն անգամ չհիշատակելով: Դրանից բացի նա այն թեղն է զարգացնում, թե պայքարի մեջ Ղրիմեցին առաջնորդվել է միայն ու միայն հասարակական շահերով: Իրավացիորեն հակադրվելով անցյալի բանասիրությանը, որը հակված է եղել Եղիազար—Հակոբյան պայքարը բացատրել երկու կողմերի գործիչների զուտ անձնական նպատակներով, Մարտիրոսյանը հասնում է հակառակ ծայրահեղության՝ Ղրիմեցու գործունեության մեջ տեսնելով միայն հասարակական շարժառիթներ:

Այս բանը դեռևս 1959 թվականին նկատել է էմ. Պիվազյանն իր «Մարտիրոս Ղրիմեցի» գրախոսության մեջ (տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1959, № 1): Հողվածում Պիվազյանը շեշտում է, որ միայն «Համազգային մեծ աղետը» գիտակցող մեծ գործչի մտահոգությունը չէ, որ Ղրիմեցուն մասնակից է դարձրել այդ պայքարին, ինչպես ներկայացնում է գրախոսվող գրքի հեղինակը, որ այս հարցում «բիշ դեր չեն խաղացել անձնական շարժառիթները» ևս:

Քյոմուրճյանը պայքարի անազնիվ ձևերի համար խստագույնս դատապարտել է նաև ժամանակի մեծանուն հարուստներին, հատկապես Հակոբ Զուղայեցու վարկատու ազուկեցի և ջահկեցի խոջաներին, որոնք Զուղայեցու վզին չորած՝ իրենց պարտքերն ու տոկոսներն էին պահանջում։ Դրանց՝ Միրզա, Խոսրով, Աստվածատուր և Պնեաթ խոջաների մասին նա մեծ զայրույթով է խոսում Հակոբ Զուղայեցու մահվանը նվիրված գանձ-ողբում։

Փասքուսաց⁵¹ դիպեալ, որք խորամանկեալ
զՍուրբ միշտ նենգեալ.
Բժիշկ իբր ցուցեալ, զգեղս միշտ մատուցեալ,
զախտն ծանրացուցեալ.
Սուրբս ապուշ մնացեալ, միամիտ վարեալ,
զարտաքնոցն չդիտեալ.
Ազգիս բողոքեալ, զդատաստան խնդրեալ,
զոչինչ շահեցեալ⁵²։

Եվ այնուհետև

...Բռնի աստ բերեալ, միշտ դաւաճանեալ,
Դատ ւ դուռ մատնեալ.
Զհամարս պահանջեալ, զտոկոսս յարաբարդեալ
Զպարտս բազումս խուղեալ.
Յեցքն ևս զօրացեալ, զոսկերսն միշտ ծըծեալ
Մինչ յուղեղն հասեալ⁵³։

Քյոմուրճյանի և առհասարակ ժամանակի ազգային դործիչների համար միասնական եկեղեցուց ոչ սպակաս կարևոր է եղել նաև քրիստոնեական կրոնի պահպանման հարցը, որովհետև թուրքական պետության բազմակողմանի ճնշման պայմաններում, երբ հաճախ բռնություն մոռացություն էր տրվում անգամ մայրենի լեզուն, երբ անընդհատ ոտնձգություններ էին

51 Այս բառի մոտ է, որ ձեռագրի լուսանցքում ն. Ալինյանը կարդացել է վերը հիշատակված խոջաների անունները՝ գրված Քյոմուրճյանի ձեռքով։

52 «Հանգէս ամսօրեայ», 1933, № 1—2, էջ 593։

53 Նույն տեղում, էջ 594։

կատարվում ազգային սովորույթների ու հավատի դեմ, նրանց կարծիքով քրիստոնեությունը մնում էր գրեթե այն միակ կովանը, սրով նրանք հնարավոր էին համարում պայքարել ձուլման դեմ:

Սրանից է բխում Քյոմուրճյանի մի շարք երկերի բովանդակությունը, որոնցում նա նպատակ է ունեցել ժողովրդի մեջ արթուն պահել հավատը՝ լինի այսպես կոչված սուրբ վայրերի նկարագրություններով, թե դավանաբանական ճառերով, աստվածաշնչային լեզենդների պարզ վերաշարադրությամբ, թե քրիստոնեական բարոյախոսական սկզբունքների հիշեցումով:

Ի դեպ, իր կրոնական երկերի ու տաղերի մի զգալի մասը նա հորինել է կամ թուրքերեն, կամ թուրքերենախառն հայերեն, որպեսզի դրանք ավելի հասկանալի լինեն մայրենի լեզուն արդեն մոռանալ սկսող Կոստանդնուպոլսի և առհասարակ Արևմտյան Հայաստանի հայությունը:

Նույն նպատակով նա հայերենից թուրքերենի է թարգմանել մի շարք կրոնական երկեր՝ «Նոր կտակարանը», «Հին կտակարանի» որոշ հատվածներ, համառոտ «Յայսմավուրբը», Դավթի սաղմոսները, մի շարք աղոթքներ ու քարոզներ:

Որոշ առումով այս նպատակին է ծառայել նաև նրա «Համառոտ հարցմունք և պատասխանիք»⁵⁴ աշխատությունը, որտեղ, կարելի է գտնել հարց ու պատասխաններ աստվածաշնչային թեմաներով, ինչպես նաև հայ եկեղեցու պատմության և կրոնական կարգ ու կանոնի մասին:

Այդ նույն նպատակն են հետապնդում նաև այն մի շարք քրիստոնեական լեզենդները, որ նա մեջ է բերում իր պատմական բնույթի աշխատություններում:

Եվ, որքան էլ տարօրինակ լինի, նույն նպատակին է ծառայել նաև այն անխնա, սուր, մերկացնող քննադատությունը, որ նա ծավալել է ժամանակի հոգևորականության դեմ: Ասում ենք տարօրինակ, որովհետև կարող է թվալ, թե Քյոմուրճյանը պետք է որ ընդուներ նաև եկեղեցու հայրերի սրբությունն ու

54 Տե՛ս Մատենադարանի ձեռագիր, № 72, էջ 131ա—173ա:

անքննադատելիությունը: Բայց մանկուց մոտիկ կանգնած լինելով հոգեւոր դասին, Քյոմուրճյանը վաղ է ճանաչել «սուրբ» հայրերին: Եվ դեռ պատանի հասակից նրա մեջ կասկած է առաջացել, թե արդյոք կարող են նման աշխատելով մարդիկ լուսավորել ժողովրդին, հոգալ նրա մտավոր ու բարոյական պետքերը:

Հետագայում այս կասկածն ավելի ու ավելի է խորացել և հասուն տարիներին Քյոմուրճյանը հանգել է այնպիսի ընդհանրացումների, որոնք, գուցե և անկախ հեղինակի ցանկությունից, վերից վար մերկացնում են եկեղեցու սպասավորներին:

Այսպես, եթե «Օրագրութեան» սկզբնական շրջանի գրառումներում 11—14 տարեկան պատանին դեռևս միայն փաստագրում է Կ. Պոլսի եկեղեցականների ծեծկռտութենքն ու բանսարկությունները⁵⁵, ապա մի փոքր ավելի ուշ, նույն «Օրագրութեան» վերջին մասերում, 20—22 տարեկան Քյոմուրճյանն արդեն անսքող զայրույթով է խոսում հոգեւորականության աշխատանքի մասին, դառնացած դատապարտում նրանց շահատակությունները. «Խաչ և սկիհ՝ և շուրջառք և ամենայն զարդ և անօթ սպասուց սրբութեան՝ ամենայն պակասեալը ի սոցա ժամանակս: Զխաչս և զկանթեղս զարծաթեղէնս և զոսկեղէնս ի հալոց տուեալ՝ աշօք տեսանէաք... Թէ խաչ և թէ սկիհ ի տունս իւրեանց արգելուին, ծախէին և ի հալոց տային...: Եւ զհասս եկեղեցոյն՝ խնկին և մոմին, մահուան և կենաց, կեղեքէին զանմեղ քրիստոնեայս և ի պիղծ սէրս իւրեանց, ի զբօսանս և ի գինէտունս ուտելով մսխէին և զուարճանային այնուգրամով»⁵⁶:

Հետագայում նույնպես Քյոմուրճյանն առիթը բաց չի թողնում նրանց շահատակությունները մերկացնելու գրեթե յուրաքանչյուր երկում: Այսպես, նույնիսկ «Ստամպոլոյ պատմութեան» մեջ խոսելով Կ. Պոլսի «Զնդան գափուի» (բանտի դուռ) մասին, նա հոգեւորականների ազահության և հարբեցողության փաստեր է հիշատակում:

⁵⁵ «Օրագրութիւն», էջ 137—138 և այլն:

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 284—285:

Քյոմուրճյանի աշխարհայացքի այս «երկվությունը»՝ մի կողմից հավատարմությունը քրիստոնեական բարոյականությանը, նվիրվածությունն ուսմունքին, մյուս կողմից եկեղեցու սպասավորների գործունեության անխնա քննադատությունն ակնհայտորեն դրսևորվել է նրա նամակներում: Որդուն՝ Գրիգորիսին, հասցեագրված նամակները լի են և՛ քրիստոնեական բարոյախոսությունից բխող խրատներով, և՛ միաժամանակ հորդորներով՝ հեռու մնալ էջմիածնի այն հոգևորականներից, որոնք աչքի են ընկնում իրենց փշացած վարքով: Նույն նամակներում նա դառնացած գանգատվում է Կ. Պոլսի հասարակությունից և հատկապես հոգևորականներից. «Զինչ մեղադրեսցուք ռամկացս, որոց քարոզիչք են մախանօք փառաց և ազահութեան ախտիւք և այլովք մոլեալք»⁵⁷:

Իսկ Մահտեսի Ամբակումի և Մարտիրոս Ղրիմեցու անունից Սսի կաթողիկոս Խաչատուրին գրած նամակի վերջում, հիշատակելով, որ ուղարկվող թանկագին բանվածքը (արծվի խորհրդանշանով) նրա համար է պատվիրված, ավելացնում է. «Եւ զՏէր Տրդատս սիրով ուղարկեցաք հազիւ առեալ ի ձեռաց գոռզամիտ աթոռակալաց քաղաքիս, զորոց բարուց տեղեակդ ես, և խաղաղութեամբ ուղարկեցաք ի սէր և յօրհնութիւն քո: Ողջ լեր»⁵⁸:

Այս հարցում Քյոմուրճյանի հայացքների զարգացումն իր բարձրակետին է հասնում վերջին շրջանում գրված «Տարեգրական պատմութիւն» աշխատության մեջ: Այստեղ ևս նա զայրույթով է նկարագրում պատրիարքական աթոռի համար եկեղեցու բարձրաստիճան սպասավորների մղած շահագիտական կռիվները, որոնք ավելի էին ծանրացնում աշխատավոր ժողովրդի առանց այն էլ անմխիթար վիճակը. «Եւ բորբոքէին ամբոխեալք ընդ միմեանս, թէ ես եղէց աթոռակալ և միւսն, թէ ես եղէց երեսփոխան: Որպէս գերեզման բաց էր կոկորդ նոցա: Եւ զայսքան արդիւնս և զհասս եկեղեցեաց անիրաւաբար յա-

57 «Օրագրութիւն», հավելված, «Թուղթեր», էջ 467:

58 Նույն տեղում, էջ 516:

փրշտակեալ անխտրաբար ուտէին: Եւ չբաւորք և տնանկր ի բաղցութենէ մեռանէին»⁵⁹:

Քյոմուրճյանը խարաղանում է եկեղեցու հայրերին՝ տեսնելով, որ նրանք իրենց վարքագծով խաթարում են կրօնի և եկեղեցու հեղինակութիւնը: Նրա քննադատութիւնը բխում է հոգեւորականութեան անբասիր տեսնելու ցանկութունից: Այս հարցը Քյոմուրճյանի համար այնպիսի կարեւոր նշանակութիւն է ունեցել, որ սրա կապակցութեամբ նա նույնիսկ ընդհարվել է իր մտերիմ, համախոհ և երբեմնի ուսուցիչ Մարտիրոս Ղրիմեցու հետ, երբ վերջինս անձնական նկատառումներով Կ. Պոլսի պատրիարք է նշանակել անուս, շահամուռ ու հասարակութեան մեջ վարկը կորցրած մի ոմն Կրպոյի:

Հայերի ինքնութիւնը պահպանելու գործում Քյոմուրճյանն ու նրա նման մտածող մարդիկ, շափաղանց կարեւոր են համարել նաև ժողովրդի պատմութեան հերոսական գրվագներն փառաբանումն ու հիացական վերապատումը:

Մասամբ հենց այս նպատակով է գրված Քյոմուրճյանի «Համառօտ հարցմունք և պատասխանիք» աշխատութիւնը: Այստեղ, քրիստոնեութեանը վերաբերող հարցերից հետո, հեղինակը շոշափում է այնպիսի խնդիրներ, որոնք վերաբերում են հայոց պատմութեանն ու մշակութիւն: Օրինակ՝ հարցնում է, թե ո՞վ է սահմանել հայոց գիրը, ո՞վքեր են եղել Մեսրոպի աշակերտները, ո՞վքեր են հորինել շարականները, ո՞վքեր են մեր տաղասացները, ո՞րոնք են մեր պատմագիրները⁶⁰ և այլն:

Հետագա հարցերն ամբողջութեամբ վերաբերում են հայոց պատմութեանը:

59 Ս. Երեմյան, «Երմիա Չլէպի, Տարեգրական պատմութիւն» հոդվածը («Բազմավէպ», 1902, № 9—10, էջ 478):

60 Ի միջի այլոց այդ պատմագիրների թվում նա տալիս է նաև իր անունը և նշում, թե ինչ պատմութիւններ է գրել. զբանք են՝ Մաճարաց, Գանտիայի, Սուլթան Մեհմեդի, օսմանցոյ (4 հատոր), Լենկ-Քեմուրի, Բաղդադի, Պարսկաստանի խալիֆաների, Հունաց, Հռոմեացիոց, Ամերիկայի և Առնալուտին (Ալբանիա), Օսմանցոյ համառոտ, Բագրատունյաց, Կիլիկիայի, Մովսեսի համառոտ ժամանակագրութիւնը, որոնց մեծ մասը մեզ չեն հասել:

Այդ հարցերով ու պատասխաններով հեղինակը մի հիմնական նպատակ է հետապնդել. Թուրքիայում ապրող և իրենց ազգային սովորությունները, լեզուն, պատմությունը, մշակույթը աստիճանաբար մոռացող հայերի մեջ թարմացնել հայրենասիրական պատկերացումները, հիշեցնել Հայաստանի երբեմնի հզորությունը, ուժեղացնել ազգային արժանապատվության զգացումը, ինչպես նաև սրել ատելությունը բռնապետության դեմ:

Նույն այս նպատակին է ծառայել նաև Քյոմուրճյանի «Հայոց պատմությունը»:

Այստեղ ևս նա ջանք չի խնայում ընդգծելու Հայաստանի անցյալ փառքը, հայ թագավորների հզորությունը: Հատուկ կերպով շեշտում է Տիգրանի, Արշակի, Տրդատի պատերազմական հաղթանակները, հայկական քաղաքների ճոխությունը, հարստությունը և այլն:

Թեև քողարկված, այլաբանորեն, սակայն նույն նպատակն է հետապնդում նաև այն «Ողբը», որ նա դրել է «Պատմութիւն համառօտ ԴՃ տարւոյ օսմանցոց թագաւորացն» երկում, և որտեղ նկարագրել է 1453 թվականին օսմանցիների կողմից Կոստանդնուպոլսի գրավումը: Իր «Ողբը» նմանեցնելով մերթ երեմիայի, մերթ ծաղու, մերթ Դավթի, մերթ Խորենացու և մերթ Շնորհալու ողբերին, նա միանգամայն որոշակիորեն ասում է, թե իր՝ մի հայի համար աշդբան ցավալի է Բյուզանդիայի անկումը, որովհետև ինքը Բյուզանդիան դիտում է որպես քրիստոնեության օրրան, որպես «նախկին տուն հաւատոյ», որպես մի հզոր պետություն, որը հայերի համար կարող էր պատվար լինել օսմանյան բռնապետության դեմ:

Մյուս կողմից այստեղ Քյոմուրճյանը Բյուզանդիայի անկման նկարագրությունն առիթ է ծառայեցնում՝ ողբալու իր սեփական հայրենիքի ազատության, նրա հզորության կորուստը, բորբոքելու ընթերցողների ազգային արժանապատվության զգացումը, դրանով իսկ նպաստելու ազգային ինքնության պահպանմանը:

Ազգային ինքնությունը պահպանելու ամենահիմնական միջոցներից մեկն էլ Քյոմուրճյանն իրավացիորեն համարել է

լուսավորությունը՝ մայրենի լեզվով գիր ու գրականության տարածումը, դպրոցների ստեղծումն ու ուժեղացումը: Նա երբեք առիթը բաց չի թողել խոսելու այդ հարցի մասին: Օրինակ, թվում է, թե Հակոբ կաթողիկոսի մահվանը նվիրված դանձում հարկ չկար դրան անդրադառնալու: Սակայն, այդտեղ, երբ հիշատակում է Փիլիպպոս կաթողիկոսի անունը, անմիջապես դիտել է տալիս, որ նա զարկ է տվել ուսումնա-կրթական գործին.

Դպրատունը բացեալ, մարդարանք բանեալ,
Աշակերտք վարժեալ.
Դասատունք հաստեալ, վարժապետք
յարգեալ, տէլէտք ճոխացեալ.
Իմաստք յառաջեալ, գիտութիւնք աճեալ,
ըզշնորհս որ ձըրեալ⁶¹:

Այդ հարցը նա շոշափում է նույնիսկ ոչ մտերիմ մարդկանց հասցեագրած նամակներում: Օրինակ՝ դրանցից մեկում, բանավիճելով մարդուն հասանելի գիտելիքների մասին, նա կարևորը համարում է ոչ այնքան գիտելիքների կուտակումը, որքան դրանք ժողովրդի շահերին ծառայեցնելը. «...դի ղայրաթ իմն ջատագովութիւն հայոց ի մէջ բերել փութասցես, ղայդքան զոր դու ծրարեալ ունիս ստացեալ, լինէր թե ղպրատուն դասատուն իմն բանաւոր բանն ընթանայր յառաջ արդեամբք՝ երանի էր»⁶²: Այստեղից միանգամայն հասկանալի է, թե ինչո՞ւ պետք է նա այդքան խոր ցավով խոսեր Կ. Պոլսի հայկական դպրոցների «խափանման» մասին.

Մեզ ոչ մէդրէսէք պիտոյք՝
Քանզի մերս որ խափանեցան,
Ցաւ է մեզ ղայլոց դիտել՝
Անդլուխ աղզ մեր՝ անիշխան⁶³:

61 «Հանդէս ամսօրեայ», 1933, էջ 591:

62 «Օրագրութիւն», հավելված, «Թուղթեր», էջ 510:

63 «Ստամպոլոյ պատմութիւն», Վիեննա, 1913, էջ 114:

Հենց լուսավորության և գրականության տարածելու նպատակով է, որ Քյոմուրճյանը 1676 թվականին հիմնադրել է մի տպարան, որը Աբգար Թոխաթյու տպարանից հետո Կ. Պոլսում երկրորդն էր:

Իր հիմնադրած տպարանում նա փորձի համար հրատարակել է երկու փոքրիկ գրքույկ, մեկն իր սեփական չափածո աշխատությունը⁶⁴, մյուսը՝ Ներսես Շնորհալու «Յիսուս որդի» քերթվածի մի կտորը⁶⁵:

Սակայն Քյոմուրճյանի տպագրական գործունեությունը երկար չի տևել: Ակինյանի կարծիքով այն ընդհատվել է համաշխատակից Թադևոս երեց Համադասպյանի շուրջը հյուսված բանասարկությունների պատճառով⁶⁶, իսկ Նշանյանը ենթադրում է, որ տպարանը փակել է հովանավոր և մեկենաս Ապրո Չելեպին, զուտ ֆինանսական նկատառումներով⁶⁷: Երկու կարծիքներն էլ հեռու չեն ճշմարտությունից և լրացնում են միմյանց: Ապրո Չելեպուն հղած մի ուղերձում Քյոմուրճյանն ինքը խոսում է այդ մասին, շեշտելով, որ տպագրական գործը և՛ անշահավետ է, և՛ «երկյուղալի»:

64 Գիրքը կոչվել է «Գովասանութիւն յարմարեալ ի սուրբ տնօրինականացն Քրիստոսի» (ըստ Ն. Ակինյանի), կամ «Գովաբանութիւն տնօրինական տեղաց Յերուսաղեմ» (ըստ Նշանյանի): Տպագրված է 1678 թվականին: Այն մեր ձեռքի տակ չի եղել:

65 Գիրքը կոչվում է՝ «Գիրք որ ի մնացորդացն Յիսուս Որդւոյ զրոցն Տեառն Ներսեսի Կլայեցւոյ, տնօրինեալ աստանօր իմն ի տպագրութիւն շնորհօք Տեառն, որ իր ծննդենէն Քրիստոսի ՌՈՀ և է, և ի հայոց ՌՃԻ և Զ թուական գոյ»:

66 Ակինյանը գրում է, թե տպարանի գործում Քյոմուրճյանին աշխատակցել է Թադևոս երեց Համադասպյանը, որ մինչ այդ, 1669 թվականից նույն գործով է զբաղված եղել Մյունխենում, Ոսկանի հետ: Վերջինիս հետ ընդհարվելով՝ եկել է Կ. Պոլիս և միացել Քյոմուրճյանին: Վախենալով Կ. Պոլսի տպարանի մրցակցությունից, Մյունխենի տպարանատերը հրատարակել է Ոսկանի կտակը, որով բացահայտել է Թադևոսի կատարած մի շարք հանցանքները: Պատասխանատվությունից խուսափելով, Թադևոսը հեռացել է Կ. Պոլսից: Ակինյանը ենթադրում է, որ հենց դա էլ եղել է Քյոմուրճյանի տպարանի փակման պատճառը: (Տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1932, № 7—9, էջ 532):

67 Հմմտ՝ Մ. Նշանյանի հրատարակած «Օրագրութեան» ներածությունը, էջ 5է:

Զայդ հա՛ն ի մտացդ, ո՛վ գերունակ,
 Զի չէ պատեհ՝ այլ գործ պիտակ,
 Ոչ լինել քեզ այդ ընդունակ,
 Զի չէ պտուղ այդ բերունակ⁶⁸:
 Մի՛ մի՛ առնել զգործն փանաքի,
 Զի է՛ մախիթ ՚ւ երկիրդալի⁶⁹:

Չնայած շատ կարճ է եղել Քյոմուրճյանի հիմնած տպարանի կյանքը և հրատարակած գրքույկներն էլ, Գրիգոր Դպիր վկայություններ, եղել են «նուազ և նիհար»⁷⁰, բայց նրա պատրաստած տառերի մայրերը դարավերջին օգտագործվել են նոր տպարանի համար, այնպես որ XVIII դարում Կ. Պոլսում ծաղկած տպագրության նախահայրը, ամենայն իրավունքով, Քյոմուրճյանը պիտի համարվի⁷¹:

Քյոմուրճյանն այնքան միամիտ և անփորձ չէր, որ մտածեր, թե սոսկ պայքարելով ազգային եկեղեցու միասնականության, լեզվի ու կրոնի պահպանման և լուսավորության համար, հնարավոր է հայ ժողովրդին փրկել բռնի ձուլումից ու վերջնական կորստից: Դրա համար էլ, այս բոլորին զուգահեռ, նա փրկության այլ ճանապարհներ է որոնում:

Հայերի թշվառության պատճառը համարելով ինքնուրույն պետականության բացակայությունը, Քյոմուրճյանն իր ողջ կյանքում ազգային ազատագրություն է երազել: Դրանով է բացատրվում նաև նրա մեծ ուշադրությունը թուրքական տիրապետության տակ ապրող մյուս ժողովուրդների ազատագրական ձգտումների նկատմամբ: «Պատմութիւն համառօտ

68 «Օրագրութիւն», հավելված, էջ 562:

69 Նույն տեղում, էջ 563:

70 Քյոմուրճյանի հրատարակած գրքույկների և հիմնադրած տպարանի մասին այս տեղեկությունները հաղորդել է Գրիգոր Դպիր Մարզվանեցին, 1706 թվականին Կ. Պոլսում տպագրած «Յասմավուրբի» հիշատակարանում, ուր նա ասում է, որ Երևմտյան «բազում ջանս և աշխատանս կրեցեալ էր վասն գործարանիս և յառաջ ածեալ»: Քյոմուրճյանի տպարանի տառերի մայրերը հենց սրա տպարանում են մնացել:

71 Հմմտ. Լեո, Հայկական տպագրություն, հ. I, էջ 378:

Դժ տարույ օսմանցոց թագաւորացն...» գրքում, օրինակ, նա չի բավարարւում միայն թուրքահպատակ ժողովուրդների ծանր վիճակը նկարագրելով: Միաժամանակ մեծ ուշադրութիւն է դարձնում այդ ժողովուրդների ապստամբութիւնների, և նույնիսկ, փոքր ընդլղումների վրա: Նա նկարագրում է Իդմիր Օղլու ղեկավարութեամբ, սուլթան Մուրադի օրոք (1375) տեղի ունեցած լազերի ապստամբութիւնը, որը, սակայն, ձնշվել է արշամբ ու կոտորածներով: Պատմում է նաև նույն ժամանակ տեղի ունեցած հրեական ապստամբութեան դաժան ճնշումը նույն բռնակալի կողմից:

Այսպիսի փաստերի նկարագրութեան մեջ առանձնապէս վառ են երևում Քյոմուրճյանի ազատագրական ձգտումները: Հենց այդ ձգտումներն իրականացնելու նպատակով էլ նա դառնում է Հակոբ Զուղայեցու կողմնակիցն ու գործակիցը ոչ միայն միասնական կաթողիկոսութիւնը վերականգնելու հարցում, որն ինքնին կապւում էր Քյոմուրճյանի ընդհանուր հայացքների հետ, այլև այն քայլերում, որ Զուղայեցին կատարում էր իր ազգային-ազատագրական ծրագիրը իրագործելու ուղղութեամբ:

Քյոմուրճյանը փաստորեն ակախիւ մասնակցութիւն է ունենում Զուղայեցու գործունեութեանը, համակրանքով վերաբերւում նրա ծրագրերին⁷¹: Որ նա էլ Զուղայեցու նման հույս է ունեցել եվրոպական երկրների հետ մղվող կռիւներում թուլացած Թուրքիայի պարտութեան և հենց նույն այդ եվրոպական երկրների՝ հատկապէս Ֆրանսիայի, Լեհաստանի և Հոմմի օգ-

⁷¹ Հարկ է նշել սակայն, որ Քյոմուրճյանը լավ է զգացել եղիազար Այնթափցու և Մարտիրոս Ղրիմեցու հակամարտութեան վնասակարութիւնը ազատագրական շարժման տեսակետից: Համակրանքով վերաբերվելով Զուղայեցու ծրագրերին, նա համեմատել էր նաև աշխատել է հաշտութեան եզրեր գտնել նրա և Այնթափցու միջև: Դրանով պետք է բացատրել, որ 1679 թվականին, երբ Զուղայեցին գալիս է Կ. Պոլիս, այնտեղից Հոմմ մեկնելու և Պապին հպատակութիւն հայտնելու նպատակով (նա հույս ուներ դրանով շահել արեւմտեան տերութիւնների համակրանքն ու օգնութիւնը), Քյոմուրճյանը նրան խորհուրդ է տալիս Հոմմ մեկնելուց առաջ, հանդիպում ունենալ Այնթափցու հետ: (Այս մասին մանրամասն տե՛ս Աշ. Հովհաննիսյան, Դովագներ հայ ազատագրական մտքի պատմութեան, գիրք երկրորդ, էջ 218):

նության վրա, երևում է նրա ներբողներից և ուղերձներից: Այսպես, Հեհաստանի թագավոր Յան Սոբեսկուն ուղղված «Առ թագավորն լեհաց» ուղերձի մեջ Քյոմուրճյանը ոչ միայն գովաբանում է նրան այն բանի համար, որ լեհաց թագավորն իր երկրում ապաստան է տվել Թուրքիայից փախած հայերին⁷², որ նա կռվել ու հաղթել է քրիստոնեության շատ թշնամիներին⁷³, այլև սարղոթոշ արտահայտելով իր ձգտումները, երազում է ապրել եթե ոչ ազատ, ապա գոնե այդ լեհ թագավորի նման հզոր քրիստոնյա թագավորի հովանու ներքո:

Երանի՜ իցէր թէ էաք համայն
Ընդ հովանեաւ մեծի քոյոյ տէրութեան,
Ի փառս՝ և ի սլաութի քրիստոնէութեան
Պարիլ եւ ցնծալ ի լոյսդ՝ թագաւոր⁷⁴:

Իրավացի է Աշ. Հովհաննիսյանը, որն այս փաստերից եզրակացնում է, թե «...Ձեռք սխալվի, եթե պնդենք, որ նշանավոր գրողը իր կյանքի այդ ժամանակաշրջանում դիմուղղվում էր դեպի Հակոբ Զուղայեցու ճանապարհը»⁷⁵: Ծիշո է, իհարկե, խաբուսիկ է եղել այդ ճանապարհը, սակայն կարևորը տվյալ դեպքում դա չէ, այլ այն, որ նրանք պայքարել, ելք են որոնել հայ ժողովրդին ստրկական վիճակից ազատագրելու համար:

Զուղայեցու համախոհների գործն ընդհատվում է իր՝ Զուղայեցու մահվամբ (1680). կիսատ են մնում բոլոր ձեռնար-

72 «Անյագ զաղանէն նախնիքն այնց և մեր,
Չուեալ հասեալ էին տերութիւն ձեր,
Գառնաշունչ ժանեաց բոծորացըն մեր,
Ոգեպահելով առ ձեօք, թագաւոր» (տե՛ս «Օրագրութիւն» հավելված,
էջ 534):

73 «Ապստամբօղաց թշնամեաց յաղթօղ,
Սրբոց՝ և խմատնոց բնդունօղ՝ և ընտրօղ
եղեռնագործից սաստօղ և տանջօղ,
Դատօղ և սպանօղ, արդար թագաւոր (նույն տեղում, էջ 528):

74 «Օրագրութիւն», հավելված, էջ 535:

75 Աշոտ Հովհաննիսյան, նշված աշխատությունը, էջ 222:

կումներն ու ծրագրերը: Կ. Պոլսում այդ գործի «ուղեկիցները
ցաք ու ցրիվ են լինում, չհասնելով ոչ մի արդյունքի»⁷⁶:

Քյոմուրճյանը, որը որոշակի հույսեր է կապած եղել այդ
ծրագրերի հետ, հուսահատվում է և Հակոբ Զուղայեցու մահ-
վանը նվիրված իր հայտնի գանձ-ողբում դառնությամբ սգում
հայ ժողովրդի վիճակը, դարձյալ հույսը կապելով հին խա-
րըսիս՝ աստծու հետ.

Բարի աղօթիւք Սուրբ-Հայրապետիս,

Տէր այց արա տառապեալ աղգիս⁷⁷,—գրում է նա:

Այս ողբից ակնհայտ կերպով երևում է, որ ազատագրական
ծրագրերի փլուզումը մեծ տրտմություն է պատճառել Քյո-
մուրճյանին:

Մյուս կողմից նա ցավով նկատել է, որ իր զրական երկերը
մեծ ընդունելություն չեն գտնում հասարակության մեջ: Այս-
պես, ժամանակակիցները չեն հասկացել, թե «Ստամպուլոյ
պատմութեան» մեջ նա ինչ նպատակով է մանրամասն նկա-
րագրել Կ. Պոլսի շրջապատը, պալատները, դարպասները,
դրանց շուրջն ապրողների զբաղմունքն ու վիճակը: Չեն հաս-
կացել, որ այդ միջոցով նա կամեցել է շարագրել Կ. Պոլսի հայ
զաղութի պատմությունը և քարոզել իր լուսավորական հա-
յացքները: Կ. Պոլսի խավարամիտ հասարակությունը ծաղրել
է նրան.

Տեսողք զայս՝ դիս ծաղր առնեն՝

Թէ ընդէ՛ր կաս ի յաշխատման,

Զծանօթս մեր մեղ պատմես՝

Տխմարից չունիմք զպատասխան⁷⁸:

Քյոմուրճյանն այդ մարդկանց տխմար է անվանում: Գրքի
վերջում նա զայրացած ասում է, թե ազահույթյան ախտով

⁷⁶ Աշոտ Հովհաննիսյան, Գրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմու-
թյան, գիրք երկրորդ, էջ 223:

⁷⁷ «Հանդէս ամսօրեայ», 1933, էջ 590:

⁷⁸ Երեմիա Չելպի Քյոմուրճյան, Ստամպուլոյ պատմութիւն, Վիեննա,
1913, առաջին գիրք, էջ 5:

լուսավորութեան ու կրթութեան անհրաժեշտութեան և ազատագրական պայքարի հեռանկարներին մասին:

Այնուհետև Քյոմուրճյանին մենք տեսնում ենք Արարատ-յան դաշտում: Նա շրջում է վանքից վանք, գնում է Մուղնի, Կարբի գյուղի մոտ գտնվող կուսանոցը, Հովհաննավանք, որտեղ ծանոթանում է «բանասէր և գրասէր» Զաքարիա Սարկավագի հետ: Այսպես նա մեկ տարի շրջագայում է Հայաստանի տարբեր գավառներում, ծանոթանում ճարտարապետական կոթողներին, տեսնում Անի քաղաքն ու գավառը, Կարսը, Կարինը, պարսից սահմանի վրա գտնվող հայկական գավառները: Իսկ վերադարձի ճանապարհին այցելում է Ղրիմ ու Պոնտոս:

Վերադառնալով Կ. Պոլիս՝ նա տեղի ազգային-եկեղեցական գործերը խիստ խանգարված է գտնում, հոգևորականներին՝ ավելի հղիացած, և դրանց մասին Եղիազարին գրում է իր նշանավոր նամակը (1690), որտեղ մերկացնում է Կ. Պոլսի հոգևորականությունը և իր զայրույթը արտահայտում այն բանի համար, որ աշխարհական լինելով՝ ինքը կարծես թե զրկվում է ճշմարտությունն ասելու իրավունքից. «Ես որ ոչ խընդրեցի երբէք ի ձէնջ, չմարթիցի՞մ ասել յատենի առ տառապեալ աղգս, թէ ահա սա լոյս և սա խաւար, սա դառն և նա քաղցր, ըստ ժամանակին խանգարման խռովութեան...»⁸¹:

Նամակից պարզվում է, որ Քյոմուրճյանի քննադատությունը կատաղեցրել է Կ. Պոլսի հոգևորականությունը: Նրան հալածել են և երեսին նետել ծանր խոսքեր՝ «Ո՞ կացոյց զքեզ իշխան և դատաւոր ի վերայ մեր»⁸²:

Նամակում Քյոմուրճյանը Եղիազարին խնդրում է անձամբ միջամուխ լինել Կ. Պոլսի հոգևորականության սանձահարման գործին: Բայց միաժամանակ զգացվում է, որ նա մեծ հույսեր չի կապել Եղիազարի հետ ու նամակը գրել է իր խիղճը հանգրստացնելու համար:

81 Հ. Թորոսյան, Վարդ Մխիթարայ Աբրայի Սերաստացույ, Վենետիկ, 1901, էջ 29:

82 Նույն տեղում, էջ 28:

Դրանից հետո, լերջնականապես հիասթափված ամեն ինչից և վշտացած երկու որդիների վաղաժամ մահով, Քյոմուրճյանը հեռանում է հասարակական ասպարեզից և տարվում գրական աշխատանքով:

Քյոմուրճյանը մեռել է 1695 թվականին, Կ. Պոլսում և այնտեղ էլ թաղված է:

Երևմիա Քյոմուրճյանն իր բազմազբաղ և խռովահույզ կյանքում, այնուամենայնիվ, միշտ ժամանակ է գտել զբաղվելու իր սիրած դործով՝ գրական աշխատանքով:

Քյոմուրճյանի գեղարվեստական և այլ բնույթի ստեղծագործությունները ձևի տեսակետից հաճախ իրարից սահմանազատված չեն: Նա պատմական, տոմարական, կրոնական և այլ տիպի երկերի մեծ մասը գրել է չափածո և գրանց մեջ որոշ բանաստեղծական հնարքներ է կիրառել, իսկ գեղարվեստական երկերին հաճախ տվել է ընդգծված քաղաքական, պատմա-հասարակական իմաստ: Եվ շնայած դրան, Քյոմուրճյանի երկերը կարելի է խմբավորել ըստ նրանց բովանդակության և ձևական առանձնահատկությունների: Նա գրել է՝ 1. կրոնական, 2. աշխարհագրական-տոմարական, 3. պատմական երկեր, 4. բազմաթիվ ու բազմապիսի բանաստեղծություններ՝ տաղեր, ողբեր, ձոներ, ուղերձներ, 5. նամակներ և 6. օրագրություն:

Բացի այդ, նա հայերենից թուրքերենի է թարգմանել «Նոր կտակարանը», «Հին կտակարանի» որոշ մասեր¹, Դավթի սաղմոսները², Շնորհալու «Հաւատով խոստովանիմ» աղոթքը

1 «Թարգմանութիւն Նոր կտակարանի և մասանց Հին կտակարանի» (տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր № 1645, էջ 119ա—219ա):

2 «Սաղմոսք Դավթի» (տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր № 1644, էջ 4ա—294ա), Վենետիկի Մխիթարյան ձեռագրատան ձեռագիր № 85 (տե՛ս «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանի Մխիթարեանց ի Վենետիկ», հատոր առաջին, յորինեց Հ. Բ. Սարգսեան, Վենետիկ. 1914, էջ 368—370), Վենետիկի Մխիթարյան Մատենադարանի № 988 ձեռագիրը (էջ 101ա—104ա և 89ա—99ա), ինչպես նաև Երուսաղեմի ս. Հակոբա վանքի Մատենադարանի ձեռագիր № 33 (տե՛ս Սուրմեյան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Երուսաղեմի ս. Յակոբեանց վանքի, հ. Ա, 1948, էջ 10):

և մի շարք այլ աղոթքներ, «Ի Վարդավառն» և «Կտակ խաչելութեան» քարոզները³, «Յամառօտ Յամառուորքը»⁴, և այլն, ինչպես նաև միջնադարում շատ տարածված «Պատմութիւն Յարիզու և Վենայի»⁵ և «Պատմութիւն մեծին Ալեքսանդրի»⁶ երկերը:

Քրիստոնէականը թուրքերենի է թարգմանել նաև իր իսկ գրած հայոց պատմութիւնը⁷: Հետաքրքիր է, որ նա այս թարգմանութիւնը կատարել է թուրք «գրագետների» խնդրանքով: Հետաքրքիր ենք ասում, որովհետև օգտվելով առիթից, նա աշխատել է թուրք մտավորականութիւնը ծանոթացնել հայոց պատմութիւնն ամենածաղկուն էպոխաների հետ (Արշակուն-

3 Տե՛ս Վիեննայի Մխիթարյան մատենադարանի ձեռագիր № 408, էջ 9ա—21բ, 22ա, 28ա և 94ա (տե՛ս Հ. Տաշյան, Մայր ցուցակ, էջ 859—860):

4 «Յամառօտ Յամառուորք ի լեզու Տաճկաց». գտնվում է Երուսաղեմի ս. Հակոբա վանքի մատենադարանի № 1076 ձեռագրում:

5 Տպագրված է 1871 թվականին: Իսկական խորագիրն է «Հեքեայէի Յարիս վէ Վէնա» կամ «Պատմութիւն Յարիզու և Վէնայի, շարադրեալ ի լատին լեզու», և թարգմանեցեալ ի հայկական բարբառ, յումեմէ, Հոմերական ոճի, և վերստին թարգմանեցեալ ի Տաճկական բարբառ ոտաւոր ոճի, ի չերեմիա Չէլէպույ ի Քէօմիւրճեանց զարմէ, որ և բանասէր իսկ յորոքչի, առ ի զուարճութիւն ընթերցողաց»:

Ակնարկած հայերեն թարգմանութիւնը, կատարված է Հովհաննես Տերգեանցու կողմից 1587 թվականին, Մարսելում: Այս գրքի մի օրինակը պահվում է Թորոս Աղատյանի արխիվում (տե՛ս ՀՍՍՏ գրական թանգարան, Թ. Աղատյանի գրադարան):

6 Գտնվում է Երուսաղեմի ս. Հակոբա վանքի մատենադարանում, ձեռագիր № 988: Հ. Տաշյանը «Ուսումնասիրութիւն ստոյն Կալիսթենեսայ վարուց Ալեքսանդրի» աշխատութիւն մեջ (Վիեննա, 1892) խոսելով գերմանացի գիտնական Ռեոմհելտի օգտագործած Արիստոտելի նամակի մասին՝ ուղղված Ալեքսանդրին, նշում է, որ նույն գրութիւնը հայերենից թուրքերենի է թարգմանել Երեմիա Չեւեպին, XVII դարի վերջին և ավելացնում է. «Չկրցանք այս կարևոր գիտողութեան նկատմամբ ավելի որոշ մանրամասնութիւններ գտնել, բայց եթէ կարելի ըլլա այսպիսի թարգմանութիւն մ' արդեամբ գտնել և համեմատել, կարծենք շատ տեղ կրնա լաւ ծառայութիւն ընել հայ բնագրին աղավաղութիւններն ուղղելու» (էջ 179):

7 «Պատմութիւն հայոց». չի պահպանվել:

յաց, Բագրատունյաց և Կիլիկյան թագավորություններին), ընդդեմ Հայաստանի երբեմնի հզորությունը:

Բացի հայերենից թուրքերեն կատարած թարգմանություններից, Քյոմուրճյանը լատիներենից և հունարենից հայերեն է թարգմանել որոշ երկեր⁸:

Քյոմուրճյանի ստեղծագործության ամենափոքր մասը կազմում են կրոնական երկերը, որոնք հիմնականում գրված են երիտասարդական տարիներին, երբ նա ավելի մոտ էր կանգնած եկեղեցուն: Նրա այդ երկերն են՝ վերը հիշատակված քարոզներն ու «Յամառօտ Յասմաուրքը»⁹, ճառեր եկեղեցական ժողովների մասին¹⁰, կրոնական վիճաբանություններ հրեաների ու հույների հավատի դեմ¹¹, պատասխաններ հայոց եկեղեցին անբաստանողներին¹², Երուսաղեմի սուրբ վայրերի նկարագրությունը¹³, «Պատմութիւն նորոց նահատակացը»¹⁴ և մի շարք տաղեր¹⁵:

8 Ն. Ակինյանը գրում է, որ այս թարգմանություններն իրեն հայտնի չեն, բայց դրանց մասին հիշատակում են Ալիշանը և Սոմալյանը: Այդ աշխատությունները մեզ ևս հայտնի չեն:

9 Սրա մեջ մտնում են 175 վարք, որոնք նա հավաքել է զանազան տեղերից:

10 «Ճառեր եկեղեցական սուրբ ժողովներու վերայ»։ Հիշատակում է Վ. Ռորդոմյանը, իր հրատարակած «Ստամբուլոյ պատմութեան» ծանոթագրություններում (էջ 185):

11 «Վիճաբանութիւն ընդդէմ Հրէից»։ Հիշատակում է Չամչյանը (Գ. գիրք, էջ 723) և Սոմալյանը: «Վիճաբանութիւն ընդդէմ Յունաց»։ գտնվում է Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանի № 621 ձեռագրում:

12 «Պատասխանիք ընդդէմ ասնոցիկ, որ բամբասէին զեկեղեցին Հայոց» (ձեռագիր օրինակները գտնվում են Երուսաղեմի և Վենետիկի մատենադարաններում) և «Պատասխանի աստուծով և վասն աստուծոյ (առ Սուբիաս վարդապետ), որ ագելեաց զ «իսկ որ ասենն, զոր ասացեալ են ի վերջն Հաւատամբին, ի նուաստ յերեմիայէ)»։ ձեռագիրը գտնվում է Վիեննայի մատենադարանում, № 775, գրված է 1692 թվականին:

13 «Գովարանութիւն տնօրինական տեղաց Յերուսաղեմ»։ հրատարակված է 1677 թվականին, իր իսկ՝ Երեմիայի հիմնած տպարանում: Նկարագրողված է, ունի 15 նկար:

14 Գտնվում է Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանում, ձեռագիր № 509:

15 Տե՛ս Քյոմուրճյանի երկերի մատենագրությունը (սույն աշխատության վերջում):

Քյոմուրճյանը գրել է նաև հիշատակարաններ սաղմոսարանի և ավետարանի վերջում¹⁶, որոնք ունեն որոշ կենսագրական, իսկ երբեմն նաև սյառմական արժեք¹⁷:

Քյոմուրճյանի կրոնական երկերը, բացառությամբ ճառերի և տաղերի մի մասի, մեր ձեռքի տակ չեն եղել: Իսկ տաղերը, թե՛ իրենց բովանդակությամբ, թե՛ ձևով նորություն չէին: Դրանք բառացիորեն կրկնում են մեր միջնադարյան հոգևոր տաղերի մտքերը, ձևերը, մակդիրները, նույնիսկ նախադասությունները: Տարբերությունը միայն թուրքերեն տաղերի առկայությունն է:

Քյոմուրճյանի ստեղծագործության շափաղանց հետաքրքիր ու արժեքավոր մասը պետք է կաղմին աշխարհագրական-տոմարագիտական աշխատությունները, սրտնցից, դժբախտաբար, պահպանվել է միայն «Տոմարական գիտելիքներ գտնելու համար փրկչական և հայոց թուականը ոտանաւոր շափով» երկը, որը գտնվում է Նրուսաղեմի Կ. Հակոբա վանքի մատենադարանում (№ 1058, էջ 106ա—119բ): Սրա մասին տեղեկություն է տալիս Ն. Ակինյանը, նշելով, թե երկի ոճը խիստ խրթնաբան է և «խոսքերը գաղտնի իմաստ ունեն»¹⁸, այսինքն դրանց տակ, ըստ երևույթին այլաբանություն է թաքնված:

«Համառօտ ստորագրութիւն Կ. Պոլսոյ նեղուցի» և «Աշխարհագրութիւն» երկերը չեն պահպանվել և դրանց մասին կցկտուր տեղեկություններ ունենք միայն¹⁹: Յավալի է հատկա-

¹⁶ «Հիշատակարան Սաղմոսի», 1661: Երբ Երեմիան հոր հետ այցելում է Նիկոմեդիայի մոտ գտնվող Ղշաղ գյուղի նորակառույց եկեղեցին, նվիրում է մի սաղմոսարան, որտեղ և գրում է սույն հիշատակարանը: Հրատարակված է երեք անգամ: «Հիշատակարան Աւետարանին Արարհամ Զէլէպոլոյ»: Ավետարանը գրված է 1263 թվականին Թորոս գրչի ձեռքով, մանրանկարված զանազան ծաղկողների կողմից: Քյոմուրճյանն այս ավետարանի հիշատակարանը գրել է ստացող Զեյնալի Ապրոյի խնդրանքով:

¹⁷ Մի «Մաշտոցի» հիշատակարանում, Երեմիան գրել է 1660 թ. Պոլսում տեղի ունեցած մեծ հրդեհի մասին («Ստամպոլոյ պատմութիւն», Վիեննա, 1913, էջ 157—158):

¹⁸ «Հանդէս ամսօրեայ», 1932, № 11—12, էջ 559:

¹⁹ «Համառօտ ստորագրութիւն Կ. Պոլսոյ նեղուցի» երկի մասին տեղեկանում ենք դարձյալ Ն. Ակինյանից: Վերը հիշատակված աշխատության

սկես «Աշխարհագրութեան» կորուստը, քանի որ այն թե՛ Հայաստանի և թե՛ XVII դարի Եվրոպայի մի շարք երկրների մասին տեղեկություններ պարունակող, հիմնականում հետաքրքիր ու արժեքավոր աշխատություն պետք է հղած լինի:

Քյոմուրճյանի ստեղծագործության մեջ որոշակի արժեք ունեն պատմական աշխատությունները, որոնց մի մասը, ինչպես կտեսնենք, օժտված են նաև գրական-գեղարվեստական արժանիքներով:

Պատմական երկերից ժամանակագրական առումով առաջինը «Պատմություն համառօտ ԴՃ տարւոյ. օսմանցոց թագաւորացն, որ սուլթան Օսմանէն մինչև այսմ սուլթան Մուհամեդս. ԺԹ թագաւորեալն, լաւ ընթերցող պիտի որ զոտանաւորն

634-րդ էջում Ալինյանը նշում է, որ այս երկը գրված է հղել աշխարհիկ ոճով և «ոտանաւոր ձեով»՝ հայերեն և խալիբեն: Բայց չի հիշատակում ձեռագրի տեղը:

«Աշխարհագրութիւն» երկի մասին առաջին անգամ հիշատակում է Մ. Չամչյանը («Պատմութիւն հայոց», Գ. հատոր, Վենետիկ, 1784, էջ 123): Սրա մասին ավելի հանգամանորեն խոսում է Ալիշանը «Հայապատմի» մեջ: Նա ասում է, թե աշխատությունը գրված է հղել Ալստրիայի կայսեր դեսպանի խորհրդով, իր մեջ պարունակել է հայկական բոլոր վանքերի տեղագրությունը և ավելացնում է, թե այն շատ հետաքրքիր գործ է, «եթէ յայտնուի Վիեննա կամ ուրիշ տեղ» (Ղ. Ալիշան, Հայապատմ, Վենետիկ, 1901, էջ 133):

Գ. Մրմրյանը, խոսելով Քյոմուրճյանի կենսագրության և երկերի մասին, նշում է, թե նա գրել է նաև Պարսկաստանի, Հնդկաստանի և Փոքր Ասիայի աշխարհագրությունը (խոսքն այս նույն երկի մասին է), որից շատ բան են վերցրել Ազոնցն ու Ինճիճյանը (Գ. Մրմրյան, Ստուգիք հին դեմքերու, 1907, էջ 11): Մ. Մաղաթ-Բեռլիյանցը «Բաղդիթը երեվելի արանց» աշխատության մեջ, համառոտակի կանգ առնելով Քյոմուրճյանի հասարակական գործունեության վրա, թվարկում է նրա, իրեն հայտնի, աշխատությունները, դրանց թվում նաև «Աշխարհագրությունը», որի մասին տեղեկությունը վերցրել է Չամչյանից (Մ. Մաղաթ-Բեռլիյանց, Բաղդիթը երեվելի արանց, Ա. հատոր, Վենետիկ, 1839, էջ 241): Համանման տեղեկություն է տալիս նաև Ն. Ալինյանը, ավելացնելով, որ աշխատությունից հասել է միայն բարտեզը և առաջաբանի մի մասը, իսկ ձեռագրի տեղը հայտնի չէ (Ն. Ալինյան, հիշատակված աշխատությունը, «Հանդէս ամսօրեայ», 1932, № 11—12, էջ 650):

չափովն կարենայ գտեի, որոյ լսողքն համեղաբար վայելեսցեն խնդութեամբ բաւեսցի»²⁰ երկն է:

Սա օսմանյան թագավորութեան 400 տարւա պատմութեանն է, սկսած նրա սկզբնավորման օրից մինչև իր՝ Քյոմուրճյանի ապրած ժամանակը, գրված չափածո: Այստեղ հեղինակը թվարկում է օսմանյան թագավորներին՝ նշելով նրանց ժամանակ տեղի ունեցած կարևոր իրադարձութիւնները, նկարագրում Թուրքիայի վարած պատերազմները Բյուզանդիայի, Պարսկաստանի, Եգիպտոսի, արաբների, Հունդարիայի, լեհերի, ղաղախների (հարավային ուկրաինացիք են), վալախների, բուլղարների, Ալբանիայի, Գերմանիայի և այլ ժողովուրդների և պետութիւնների դեմ, մանրամասն նկարագրում է ժամանակի մարտական տեխնիկան, ստեղծում այդ պատերազմների կենդանի, ճշմարտացի պատկերը: Մի հանգամանք, որ նրա երկին տալիս է զգալի ճանաչողական արժեք:

Այս գործի, որպէս պատմական աշխատութեան, արժեքավորումն ու գնահատումը թողնելով պատմաբաններին²¹, ասենք միայն, որ այն բացի ընդհանուր ու հանրահայտ պատմական տեղեկութիւններից, արժեքավոր նյութ է պարունակում XVI—XVII դարերում Թուրքիայում գոյութիւն ունեցող պետական կարգի, տիրակալների վարած ներքին ու արտաքին քաղաքականութեան, Թուրքիայում ապրող ժողովուրդների, այդ թվում հատկապէս հայ ժողովրդի արեւմտյան հատվածի

20 Տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր № 1675, էջ 2ա—173բ: Այս գործի մի օրինակը կա նաև Երուսաղեմի ս. Հակոբա վանքի մատենադարանում, ձեռագիր № 14, «Պատմութիւն օսմանեան թագաւորաց յօրինուած Հաճի խալիֆա կոչուած քեաթիպ Չէլէպիէն» խորագրով (տե՛ս Ա. Սուրմէյան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Երուսաղեմի ս. Յակոբեանց վանքի, Կ., էջ 101):

21 Այս պատմութիւնը ցայսօր անտիպ է և չի ուսումնասիրված: Նրանից մի փոքր հատված միայն տպագրել է Հ. Անասյանն իր «Հայկական աղբյուրները Բյուզանդիայի անկման մասին» (Երևան, 1957) աշխատութեան մեջ: Նա տպագրել է Թուրքերի կողմից Բյուզանդիայի դրավմանը վերաբերող հատվածը, վերնագրելով՝ «Երեմիա ղպրի Քէօմուրճեան, հառումն Բիւզանդիոնի» (էջ 82—88), վերցնելով Մատենադարանի № 1675 ձեռագրից:

քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական վիճակի և այդ ժողովուրդների ազատագրական ընդվզումների փորձերի մասին:

Ինչպես արդեն վերն ասել ենք, այս տիպի փաստերի հավաքումն ու ընդգծումը Քյոմուրճյանին անհրաժեշտ է եղել իր քաղաքական հայացքների՝ հակապետական տրամադրությունների և ազատագրական ձգտումների դրսևորման համար: Քյոմուրճյանն այս պատմությունը շարադրելիս ուշադիր է եղել Բուրքիայի ներքին կյանքը բացահայտող փաստերի նկատմամբ: Բավականաչափ արժեքավոր նյութ է տվել թուրքական պետական ապարատի, պալատական երկպառակությունների, թուրք ավագանու ու թուրք ժողովրդի հակամարտությունների և հատկապես XVI—XVII դարերում պարբերաբար կրկնվող զինվորական ապստամբությունների ու գրանց պատճառների մասին:

Նա կարողացել է հասնել այնպիսի եզրահանգումների, որոնք այսօր վարմացնում են իրենց համարձակությունամբ, սոցիալական հարաբերությունների բացահայտման խորությունամբ: Այսպես՝ նկարագրելով 1592 թվականին թուրքական բանակում ծագած ապստամբությունը, Քյոմուրճյանը միանգամայն ճիշտ է նկատում դրա շարժառիթները: Նա շեշտում է օսմանյան պաշտոնյաների և «ղոռբաների» կատարած շահատակությունները, ավերածություններն ու թալանը, որոնք ի վերջո լցնում են հասարակ դորականների համբերության բաժակը: Նա ճշմարտորեն է նկարագրում նաև ապստամբության պարտությունը՝ ցույց տալով, թե վտանգի պահին ինչպես են միավորվում իշխող դասերը և ներքին հակամարտությունները մոռացած՝ հենում ապստամբած ժողովրդի դեմ:

Առհասարակ Քյոմուրճյանը լավ է նկատել սոցիալական անհավասարությունը և իր քաղաքական կողմնորոշմամբ կանգնած է եղել թուրք ռամիկ ժողովրդի կողմը: Նա, օրինակ, չի վաքանում մեջ բերել մի գավառի ժողովրդի դանգատը սուլթանին, որից պարզ է դառնում, թե ինչ անելանելի վիճակի մեջ է եղել թուրք աշխատավորը:

Օճաղ աղայք զոր տիրէին.

Ընդ արքունեացն և նուաճեալ,

Ռամիկը ՚ի շատ հարկույ խոցեալ
 Եւ զսիաւուն ընդ իւրեանս առեալ,
 Եւ մուծին առ թագաւորն,
 Ասեն վէղիրդ զմեզ վշտացուցեալ,
 Աղայից բանիւք շարժի,
 Եւ առ համայնս անխրաւեալ²²:

Քյոմուրճյանը սոցիալական անհավասարության փաստեր է տեսնում նաև հայ ժողովրդի կյանքում: Նա նկատում է, որ օսմանյան տիրապետության ճնշումներից ավելի շատ տուժում է հայ աշխատավորությունը, մինչդեռ հարուստները շատ հաճախ փողի ուժով ավելի թեթև են պրծնում: Նկարագրելով 1537 թվականին Անատոլիայում սուլթան Սուլեյմանի կատարած հայ երեխաների մանկաժողովը, նա շեշտը դնում է հենց նշված հանգամանքի վրա.

Ի սոյն ամի սոյն թագաւորս,
 Ըղտօյշուրմէնէ²³ արարեալ,
 ՅԱնատօլի մարդ ողարկէ
 Զհայոց մանկունսն ժողովեալ:
 Որպէս արար հայրն իւր Սէլիմ,
 Զնոր իմն աղէտ աշխարհի տալ,
 Թէպէտ մեծատունք շատ ոսկւով,
 Զորդիսն հազիւեան զերծացուցեալ,
 Վայ աղբատաց դառն արտասուաց,
 Միամօր մարք աղէխարշեալ,
 Զի ուր հասնի տանջեն զբնակիչս,
 Յողբոց նոցա ոչոք խնայեալ²⁴:

Քյոմուրճյանի այս պատմական աշխատությունն աչքի է ընկնում մի հետաքրքիր առանձնահատկությամբ. դա որոշ հատվածների աղերսակցությունն է դեղարվեստական գրական-

22 Մատենադարան, ձեռագիր № 1675, էջ 143 ր:

23 Աղավաղված «Դեվլիրմինէ» բառն է, որ նշանակում է մանկաժողով:

24 Մատենադարան, ձեռագիր, № 1675, էջ 70ր:

նության հետ: Հաճախ մի կողմ թողնելով պատմական երկին անհրաժեշտ փաստերի սեղմ, համառոտ շարադրանքը, Քյոմուրճյանը խորանում է կենցաղային ու հոգեբանական մանրամասների մեջ, նկարագրում թերևս ոչ այնքան անհրաժեշտ մանրուքներ, պատմում նովելներ, երբեմն նույնիսկ լեզենդանման զրույցներ:

Այսպես, երբ նա նկարագրում է, թե ինչպես է սուլթան Սելիմը զահր խլում իր հարազատ հորից՝ Բաջալիդ Առաջինից, և նրան առաջարկում թույն ընդունել, մանրամասն վերարտադրում է նաև երբեմնի զահակալի հոգեկան տվյալտանքները: Կամ նկարագրելով սուլթան Սուլեյմանի վարած պատերազմական գործողությունները հունգարների դեմ, Պուտին (Բուդա) քաղաքի պաշարումը և այլն, մեջ է բերում մի իսկական նովել. մի թուրք ջրկիր, գետից ջուր վերցնելիս, ջրի մեջ տեսնում է մի ձկուր, որի մատին փայլվում է թանկագին մատանի: Նա հանում է մատանին ու տալիս սուլթանի սպասավորներին մեկին, սա էլ այն ցույց է տալիս մի գերի հունգարացու և նրանից իմանում, որ մատանին հունգարական թագավորինն է՝ Գուլինը: Եղելով լուծուն իմանալով, սուլթանը կարգադրում է որոնել ու ջրից հանել Գուլին, լողացնել ու զարդարել, ինչպես վայել է թագավորներին: Երբ հրամանը կատարվում է, սուլթանը կանչել է տալիս Գուլի տիկնոջը և զոհված թագավորի մարմինը պատվով հանձնում նրան: Դին տեղափոխում են բերդը, տիկիներ սուգ է անում (հեղինակը մանրամասն նկարագրում է նաև այդ սուգը) և պատշաճ կարգով ամուսնուն թաղելուց հետո, բերդը հանձնում Սուլեյմանի զորքերին²⁵:

Այս տիպի պատմությունները, պատմական այս կամ այն անձի բնավորության ու սովորությունների մասին ժողովրդի մեջ տարածված զրույցները, հետաքրքիր, բայց մանրիկ տեղեկությունները, որոնք, թվում է, թե կարևոր չեն պատմական աշխատության մեջ, առատ են Քյոմուրճյանի այս գործում: Եվ դա հասկանալի է, քանի որ Քյոմուրճյանը միաժամանակ գրող է և, որպես այդպիսին, չի կարողացել անտարբեր անցնել լսած

25 Մատենադարան, ձեռագիր № 1675, էջ 68ա—69բ:

նման զրույցների կողքով: Նրան հավասարապես հետաքրքրում են և՛ պատմական փաստերը, և՛ պատմական անձնավորության ներաշխարհը, հոգեբանությունը, կենցաղն ու բնավորությունը: Եվ որովհետև նա հաջողությամբ կարողանում է նման զրույցներն ու գեղարվեստական-հոգեբանական գեղումները ներհյուսել բուն պատմությունը, երկն ստանում է գեղարվեստական երանգ, պատմությունը դառնում է կենդանի և հետաքրքիր:

Երկի գրական արժեքի տեսակետից հետաքրքիր են նաև այն հատվածները, որտեղ հեղինակն աշխատում է նմանվել մեր պատմիչների ոճին և գրելաձևին: Այսպես, երբ նկարագրում է, թե ինչպես է Լենկ-Թեմուրը գերում սուլթան Բայազիդին, և վանդակի մեջ դնելով ցուցադրում հպատակներին, նա այս երկու պատմական անձանց միջև մի երկախոսություն է ստեղծում, որը հիշեցնում է Շապուհի և Վասակի երկախոսությունը Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմության» մեջ:

Ինչպես արդեն վերն ասել ենք, օսմանյան թագավորների այս պատմությունը չափածո է գրված, և այստեղ մերթ ընդ մերթ Քյոմուրճյանի ոգեշունչ, սրտառուչ նկարագրությունները ստեղծում են հետաքրքիր բանաստեղծական հատվածներ: Պատմելով սուլթան Սուլեյմանի կողմից Գալիսուլին գրավելու մասին, նա խիստ զգացված, բանաստեղծական շնչով է նկարագրում գրավված քաղաքի բնակիչների ողբն ու լացը, հայրենի վայրերից հեռանալու խորունկ թախիծը.

Եկեղեցիք տաճարք թափուրք,
Զարդուց փառաց ունայնացեալ,
Եւ յալլաբանըս փոխարկեալ,
Ի բաղանիս և ի խանս շրջեալ,
Ըղբնակութիւնս լըքեալ թողին,
Եւ երթալով երթալ լացեալ,
Ըղծընընդեան և ըսընընդեան,
Տեղիսն թողեալ՝ւ օտարացեալ,
Հեռացան և մեկնեցան,
Օտարք գերկիրըն վայելեալ,

Հայէին յետ դառնալին,
Արտասուաթորք հառաչեալ...²⁶

Հասկանալի է, որ Գալիպոլի բնակիչների վիշտը նկարագրելով, հեղինակը նկատի է ունեցել իր սեփական՝ հայ ժողովրդի ծանր վիճակը և դա է նրա խոսքին այդքան սրտահույզ երանգ հաղորդել: Այսպիսի հատվածները բաղմամբով են Քյոմուրճյանի այս աշխատության մեջ²⁷:

Այսպես, ուրեմն, Երեմիայ Զեկալի Քյոմուրճյանի «Պատմութիւն համառոտ ԴՃ տարւոյ օսմանցոյ թագաւորացն...» երկը հետաքրքիր և արժեքավոր մի աշխատություն է, որտեղ կարևոր տեղեկություններ են տրվում XV, XVI և XVII դարերի Թուրքիայի մասին, այն հարուստ աղբյուր է XVI—XVII դարերի արևմտահայ գաղութի պատմության համար և միևնույն ժամանակ որոշակի գրական-ղեղարվեստական արժանիքներ ունի:

1695 թվականին Քյոմուրճյանը կրկին անգրագարձել է այս պատմությանը և գրել սրա համառոտությունը՝ «Թագաւորութեան օսմանցոց համառոտիւ սլատմութիւն»²⁸ վերնագրով: Ըրա առաջաբանում նա բացատրում է իր նոր տքնության շարժառիթները: Պարզվում է, որ առաջին աշխատության բնթեր-

²⁶ Մատենադարան, ձեռագիր № 1675, էջ 167ա—167բ:

²⁷ Տե՛ս, օրինակ, սուլթան Սուլեյմանի կողմից Նդիպտոսի գրավման ու նրա կատարած թալանի և ավերածությունների պատմությունը, էջ 60բ:

²⁸ Պահպանված է Մատենադարանի № 1786 ձեռագրում (էջ 1ա—81բ): Հասել է Ստեփանոս Դաշտեցու խմբագրությանը, որի մասին կա գրչի վկայությունը (81բ. էջում)՝ «Այս գեղեցկացուցանողն Դաշտեցիի ամենահանճար պարոն Ստեփանոսն է»: Դաշտեցին վշ նշում է, որ «մինչև ցաստ Երեմիա Զէլէպուն գրեալ և վճարեալ էր. թեպետև մեք ըստ կարոյն մերոյ գեղեցկացուցաք ղպարագրութիւնս և ըստ քերթողութեան տառից ևս ղոյզն ինչ վայելչացուցաք որպէս և կարէք տեսանել, ըստ հեղինակին ղփորձ առնուլ»:

Այս գործի մի թերի օրինակը կա նաև Երուսաղեմի ս. Հակոբա վանքի մատենադարանում, ձեռագիր № 464, էջ 699. «Պատմութիւն օսմանցոց թագաւորութեան, Երեմիա ղպիր Քէօմիւրճեան» (1699) խորագրով (տե՛ս Մայր ցուցակ Զեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, 4-րդ հատոր, կաղմեց Ն. Պողարյան, Երուսաղեմ, 1956, էջ 192):

ցողները դժգոհել են երկում տեսնելով բաղմաթիվ շեղումներ, «վաչրախոսություններ»: Դրա համար էլ նա ասում է, որ այժմ այդ բոլորը շատ համառոտ՝ «կարճ ի կարճույ» պիտի պատմի, տալով միայն այն, ինչ վերաբերվում է թագավորներին, ցույց պիտի տա, թե դրանցից ով ում որդին է եղել, ում դեմ է կռվել, ինչ քաղաքներ է գրավել, քանի տարի է ապրել, քանի վեզիր է ունեցել և դրանցից ո՞րն է եղել «արդար», որը «խոտորնակ»:

Կատարելով իր խոստումը, Քյոմուրճյանը պատմությունը համառոտել է, աշխատելով դուրս թողնել վիպական մասերը:

Համառոտ պատմության մեջ կարևորն այն է, որ Քյոմուրճյանն աշատեղ ավելի խիստ գնահատականներ է ավել օսմանյան բռնակալներին ու նրանց վեզիրներին, ավելի պարզ ու որոշակի է մեկնաբանել սոցիալական երևույթները, ավելի է ընդգծել երկրում եղած սոցիալական անհավասարությունը: Հենց դրա համար էլ նա, հակառակ իր խոստման, հանել է շատ պատերազմների ու նվաճումների նկարագրություններ և ավելացրել հատվածներ, որոնցում նկարագրում է զորքի ու ժողովրդի ապստամբությունները:

Այս նույն՝ № 1786 ձեռագրի 81ր էջից սկսած լի- ներ Քյոմուրճյանի «Անուանք որդոց թագաւորաց օսմանցոց» աշխատությունը, բայց այդ տեղում ձեռագրից 6 էջ պակասում է. այդ պատճառով երկի սկիզբը մեզ չի հասել: Սակայն դա չի խանգարում տեսնելու, որ այդ աշխատանքը պարզապես մի ուրվագիծ է, ուր թվարկվում են օսմանյան թագավորները, նշվում է նրանց ծննդյան, մահվան, զահակալության տարեթվերը: Յուրաքանչյուր թագավորի անվան կողքին, շատ համառոտ ձևով գրված են նրա կատարած կարևոր գործերը, իսկ ներքևում, առանձին շրջագծերում նրանց որդիների անունները:

Նույն՝ № 1786 ձեռագրի 97ա—98ա էջերում է ղեկեղված Քյոմուրճյանի «Ոտիւ շարագրեալ անուանք թագաւորաց օսմանցոց» աշխատանքը, որը նույն բանն է, ինչ վերը հիշատակվածը, միայն ավելի համառոտ:

1681 թվականին Քյոմուրճյանը գրել է մի աշխատություն՝

«Համառոտ հարցմունք և պատասխանիք» վերնագրով²⁹, որը ինչպես նշել ենք, կիսով չափ կրոնական, կիսով չափ պատմական երկ է: Գործը կարևոր նշանակություն ունի Քյոմուրճյանի աշխարհայացքի պարզաբանման համար:

Քյոմուրճյանը գրել և ինքն էլ թուրքերենի է թարգմանել նաև «Հայոց պատմությունը» 1681 թվականից առաջ³⁰, որի բնագիրը կորած է: Այս երկի մասին առաջին տեղեկությունը սովել է Մ. Չամչյանը, որն, ըստ երևույթին, տեսել է աշխատությունը, իսկ մյուս բանասերներն այն հիշատակել են օգտվելով Չամչյանից: Այդ երկի մասին Չամչյանը գրել է. «Թարգմանեաց և ի խնդրոյ զրազիտացն տաճկաց ի լեզու նոցա զպատմութիւն խորհնացոյն քաղութով ընդ նմին և զհամառոտ տեղեկութիւն ինչ է վերայ Բագրատունեաց և Ռուբինեանց»³¹: Ուրիշ բան հայտնի չէր: Միայն վերջերս ՀՍՍՌ ԳԱ պատմության ինստիտուտի գիտ. աշխատող Ա. Տեր-Ղեռնդյանն իր «Երեմիա Չելեպին որպես Մունաջլիմ Բաշիի աղբյուրներից մեկը» հոդվածում³² բանասիրական մանրադնին ուսումնասիրության միջոցով ապացուցեց, որ հայտնի արաբ պատմագիր Մունաջլիմ Բաշիի «Ջամի ադ-դուվալ» (Տիեզերական պատմություն) աշխատության մեջ հայոց պատմությանը վերաբերող հատվածի աղբյուրը Քյոմուրճյանի հիշյալ աշխատությունն է եղել:

Այժմ Քյոմուրճյանի այս աշխատությունը, որպես պատմական բնույթի երկ, ինքնին շատ մեծ արժեք չի կարող ունենալ, որովհետև ինքնուրույն չէ, այլ մի շարք պատմագիրներից (հատկապես խորհնացուց) վերցրած նյութերի համառոտ ժողովածու է: Բայց այն ուշագրավ է մի այլ առումով: Ինչպես

29 Տե՛ս Մատենադարան, № 72 ձեռագիր, էջ 131ա—173ա: Պահպանվել է նաև ն. Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի մատենադարանում, ձեռ. № 15 (տե՛ս Ա. Տեր-Ավետիսյան, Ցուցակ, էջ 491):

30 1681 թվականից առաջ է գրել, որովհետև այդ թվականին գրված «Համառոտ հարցմունք և պատասխանիք» աշխատության վերջում հիշատակում է սրա մասին:

31 Մ. Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, Գ., Վենետիկ, էջ 723:

32 Տե՛ս ՀՍՍՌ գիտությունների ակադեմիայի «Տեղեկագիր» (հասարակական գիտություններ), Երևան, 1960, № 7—8, էջ 143—150:

նկատել է Ա. Տեր-Ղևոնդյանը «Երեմիա Չելեպիի կատարած
 Թարգմանությունը մի կարևոր երևույթ է մեր պատմագրություն
 համար»³³, այն ցույց է տալիս, որ «Մովսես Խորենացու պատ-
 մությունը նախքան որևէ եվրոպական լեզվի Թարգմանվելը,
 Թարգմանվել է (Թեկուզ համառոտ) արևելյան միջավայրում և
 այն էլ հայի ջանքերով»³⁴, Ինչպես հայտնի է Խորենացու
 Թարգմանությունը եվրոպական լեզուներով առաջին անգամ
 կատարվել է XVIII դարում³⁵ և հետևապես «Երեմիա Չելեպիի
 այս Թարգմանությունը, որ կատարվել է XVII դարի երկրորդ
 կեսում, հայոց պատմությունը հարևան ժողովուրդներին ծա-
 նոթացնելու մի հետաքրքիր փորձ պետք է համարել»³⁶:

* * *

Պատմական բովանդակություն ունեցող երկերից մեր ձեռ-
 քի տակ եղել է նաև Քյոմուրճյանի «Ստամպուլոյ պատմութիւ-
 նը»³⁷, որն իսկական իմաստով պատմություն չէ, այլ XVI
 դարի Կ. Պոլսի, համարյա թե, գեղարվեստական նկարագրու-
 թյունը և, որպես այդպիսին, առաջիններից մեկը³⁸:

Երկն սկսվում է մի ուղերձով, որով հեղինակը դիմում է մի

33 «Տեղեկագիր», 1960, № 7—8, էջ 149:

34 նույն տեղում:

35 Առաջինը լատիներեն Թարգմանությունն է, որը լույս է տեսել 1733
 թվականին, Ստոկհոլմում:

36 «Տեղեկագիր», 1960, № 7—8, էջ 149:

37 Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյան, Ստամպուլոյ պատմութիւն, Հրատարա-
 կեց և ծանոթագրեց տոբթ. Վահրամ Թորգոմյան ի բժշկական համալսարա-
 նեն Փարիզու, Վիեննա, հ. Ա, 1913, հ. Բ, 1932, հ. Գ, 1939: Մատենադարա-
 նում պահպանվել են որա երկու ձեռագիր օրինակները № 1345, ժամանակ՝
 1697, տեղ՝ Աղրիանապոլիս, էջ 320բ—353ա և № 1675, ժամանակ՝ 1732,
 տեղ՝ Գալիպոլի, էջ 183ա—271բ: Ինքնագիրը պահվում է Երուսաղեմի ս. Հա-
 կոբա մատենադարանում № 1030, էջ 1—40: Այս երկը 1952 թվականին Խուր-
 քերենի է Թարգմանել և ծանոթագրել Հրանտ Անդրեասյանը, իսկ Ստամ-
 բուլի համալսարանի գրական ֆակուլտետը հրատարակել է այն (Eremya
 Çelebi Kömürçuan, İstanbul Parihi, XVII asirda İstanbul), 1952,
 Ստամբուլ:

38 Թորգոմյանն իր ծանոթագրությունների մեջ տալիս է Կ. Պոլսը նկա-
 րագրողների անունները, որոնց մեջ Քյոմուրճյանը չորրորդն է:

ումն Վարդան վարդապետի³⁹, և նրան ողջունելուց ու մեծարելուց հետո, հայտնում, թե իրենք մի շրջագայություն պիտի կատարեն Կ. Պոլսում: Դա գրական մի հնարանք է, որով Քյոմուրճյանն ավելի հետաքրքիր և իրապատում է դարձնում իր նկարագրությունները: Եվ իսկապես, ընթերցողն այն տպավորությունն է ստանում, թե մի սրամիտ ու խելոք ուղեկից իրեն տանում է Կ. Պոլսի արժանահիշատակ վայրերը, դրանց հետ կապված զանազան պատմություններ է անում և իր կարծիքը հայտնում այդ բոլորի մասին: Քյոմուրճյանը նկարագրում է ոչ թե քաղաքի ներսը, այլ Կ. Պոլսի դարբասները «գոները», թե ցամաքի, թե ծովի կողմից: Նկարագրում է այդ «գոների» մոտ եղած պալատները, շենքերը, շուկաները, պարտեզները, ինչպես նաև քաղաքի պարիսպներից դուրս տարածվող քաղաքամերձ շրջանները:

Առաջին հայացքից թվում է, թե այդ նկարագրություններն այսօր ոչ մի պատմական նշանակություն չեն կարող ունենալ, բայց երբ խորամուխ ենք լինում երկի բովանդակության մեջ, տեսնում ենք, թե որքան նյութ է տալիս այն XVII դարի ոչ միայն Կ. Պոլսի, այլև առհասարակ Թուրքիայի պատմության համար:

Այսպես, խոսելով քաղաքի պարիսպների մոտ գտնվող նավամատուցների մասին, հեղինակը միաժամանակ պատմում է, թե այդ ժամանակ Թուրքիան ում հետ և ինչպիսի առևտրական հարաբերություններ է ունեցել, որտեղից ինչ է ներմուծել և ուր ինչ արտահանել, ինչ երկրների նավեր են մուտք գործել Կ. Պոլիս, որ երկրներն են հյուպատոսություններ ունեցել քաղաքում և այլն: Անդրադառնալով քաղաքի պարսպի երկարության մեջ շարված զանազան խանութներին ու արհեստանոցներին, մանրամասն պատմում է դարգացած արհեստների, դրանց արտադրանքի որակի, ներքին առևտրի, առևտրականների ու արհեստավորների վարք ու բարքի մասին: Նկարագրելով Կ. Պոլսի քաղաքամերձ գյուղերը, հեղինակը խոսում է նաև գյուղատնտեսության զանազան ձյուղերի՝ անասնապահության, բանջարաբուծության, այգեգործության վիճակի մասին:

³⁹ Թորգոմյանը ենթադրում է, թե դա Վարդան Բաղիշեցին է:

Նշելով, թե քաղաքի դռներից ու շուկաններից յուրաքանչյուրի մոտ ուլքեր են ապրել (թուրքեր, հույներ, հրեաներ, հաչեր, գնչուներ, ալբանացիներ և այլն), հեղինակը հարուստ նյութ է տալիս նաև քաղաքի էթնիկական կազմի մասին:

Իսկ հիշատակելով յուրաքանչյուր դարապատի մոտ զետեղված պետական հիմնարկները, մաքսատները, բանտերը, նավաշինարարները և այլն, ինչպես նաև մանրամասն նկարագրելով արքունական բազմաթիվ պալատների շքեղությունն ու թագավորական խրախճանքները, Քյոմուրճյանը փաստորեն կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում Թուրքիայի սոցիալ-քաղաքական կացության մասին:

Հատկապես արժեքավոր են կենցաղագրական տեղեկությունները: Այսպես, մի տեղ նա նկարագրում է Կ. Պոլսի հայ բոշաների կյանքն ու կենցաղը.

Արքն ի տունս զմաղս դորժեն՝
Եւ կանաչքն ի ծախել շուրջ զան,
Երես ի բաց՝ ւ աղգապիղծք՝
Եւ արք բազմացն ի վայրս թուրքացան⁴⁰:

Հետո բնութագրում է այդտեղ ապրող հայ ջորեպաններին, նշելով որ նրանք «բարձր կանչող են» և հայհոյող:

Խոսելով հույն գնչուների մասին, ասում է, թե նրանց կանայք քաղաքի գուսաններն էին և «ցանկաշատ» երգեր էին երգում տներում ու գինետներում, պարում էին և զվարճացնում մարդկանց: Նա նույնիսկ մի հատված է մեջ բերում նրանց երգերից:

Պարսպի մոտերքում գտնվող պալատները նկարագրելիս, Քյոմուրճյանը միաժամանակ պատմում է, թե ինչպես են զվարճացել սուլթանները՝ ծովի վրա զբոսնելիս, հարեմում, որսի և տոնախմբությունների ժամանակ:

Ահա այս բոլորը միասին ստեղծում են XVII դարի Կ. Պոլսի բնակիչների կենցաղի, վարք ու բարքի, ապրելակերպի, մի

⁴⁰ «Ստամպոլոյ պատմութիւն», հ. Ա, էջ 45:

խոսքով՝ ներքին կյանքի մանրամասն, գունագեղ և ճշմարտացի պատկերը, մի բան, որը երկին տալիս է թե՛ պատմական, թե՛ ճանաչողական զգալի արժեք:

Այս բոլորից բացի, «Ստամպուլոյ պատմութեան» մեջ հետաքրքիր են երկու ուրիշ հանգամանք եւ:

Դրանցից առաջինն այն է, որ նկարագրությունների մեջ հեղինակը հատկապես ուշադիր է հայերի վիճակի նկատմամբ. նա միշտ նշում է, թե իր նկարագրած վայրերից որոնցում են հայեր ապրել, ինչով են զբաղվել, որտեղ են եկեղեցիներ ունեցել, ով է քանդել կամ այրել այս կամ այն հայկական եկեղեցին, ավելի շատ որ վեղիրն է հայերին հալածել և այն և այլն:

Եվ հենց այս մասերում է, որ նա քննադատում է հայ հոգեվորականներին, ցույց տալիս նրանց այլասերումը հարեցողությունը, խաբերայությունը, ինչպես նաև հայ հարուստների հակահայրենասիրական գործունեությունը:

Այս փաստերը շարադրելիս Քյոմուրճյանը դարձյալ առիթր բաց չի թողնում ընդգծելու, որ Թուրքիայում հայերը միշտ եղել են հալածված վիճակում, որ շատերն այդ պատճառով հավատափոխ են դարձել⁴¹, կամ կարոտը սրտներում մեռել օտարություն-պանդխտության մեջ, որ նրանք զուրկ են եղել դպրոցների ունենալու իրավունքից և այլն:

Երբ ի մի ենք հավաքում երկի տարբեր հատվածներում ցրված նման փաստերը, ապա ստացվում է արևմտահայ գաղութի պատմության համար չափազանց հետաքրքիր ու արժեքավոր մի նյութ:

Երկրորդ հանգամանքը Թուրքիայում գոյություն ունեցող բաղադրական ու սոցիալական երևույթների և հարաբերությունների ճշմարտացի ցուցադրումն է, որի մեջ պարզ երևում է հեղինակի ատելությունն օսմանյան տիրակալների հանդեպ:

Այսպես՝ նկարագրելով Լիզրոս գյուղի մոտ գտնվող արքունի որսատեղին, հեղինակը պատկերում է նաև այն աղքատնե-

⁴¹ Տալով, օրինակ, Սարեհառ գյուղի անունը, հեղինակն ավելացնում է. «Մի՛ հիշեր, որ սիրտս է դողման» (էջ 90): Թուրքոմյանն այս տողը ծանոթագրելիս ասում է, որ այդ գյուղը մի ժամանակ հայկական է եղել, բայց հետո լինակիչներին հավատափոխ են դարձրել:

րի վիճակը, որոնք վարձավում էին որսը դեպի որսորդներն ու
շները քշելու համար.

Եւ ի հիւսիսով ընդ ձմեռն՝
Առնէ յորս մեծ ի վայրս արքայն:
Ի շորս կողմանց Ժ աւուրբը՝
Հնդ վայրսն մարդիք շուրջ առան,
Բըրօք սուսերօք վարեն՝
Ձէրէս և դանասունս համայն,
Ի մէջ առեալ և խաղայ՝
Վեր ի վայր ձիովն իւր արքայն,
Դիպակաղգեստ շներօքն՝
Որս առնել զէրէս և դտաշան:
Ձգիշեր և զցերեկ մնացեալ՝
Մարդիկըն որ անդ են հաւաքման,
Իւրեանց ստեղծօղին յայտնի՝
Թէ զինչ վիշտ ի ցրտոյն կըրման:
Կըզկզեալ, կըծկեալ, կոճղ անկեալ՝
Ի սառնէն որք շոր փայտ դարձան,
Ի վերայ քայլէր դիպէր՝
Թագաւորն անփոյթ արշաւման:
Ասկն ի ցրտոյն սառեալք՝
Անճարակ մնային աստ մեռան...⁴²

Ինչպէս տեսնում ենք, մի կողմից Թագավորի որսի շքեղու-
թյան ու փարթամության, իսկ մյուս կողմից խեղճ ու թշվառ
մարդկանց ցրտահարության ու տանջանքների այս հակադրու-
թյունը լավ է ցույց տալիս սոցիալական դանաղան աստիճան-
ների վրա գտնվող մարդկանց տարբերությունը:

Ծիշտ նույնպիսի եղանակով նա պատկերել է նաև ստրուկ-
ների վաճառքը, թշվառ գերիների սարսափելի վիճակը:

Այս տիպի փաստերն այնքան բնութագրական են եղի,
թուրքական տիրապետության համար, որ Քյոմուրճյանը մի

42 «Ստամպոլոյ պատմութիւն», հ. Ա, էջ 65:

ամբողջ գլուխ է հատկացրել դրանց՝ համարձակորեն վերնագրելով «Բռնութիւն պօստանճի պաշուն ի ծով»։ Այս գլխում նա մանրամասն նկարագրում է մի պետական աստիճանավորի կատարած անիրավությունները՝ թալանը, կաշառակերությունը, վարհուրելի կտտանքները, որոնց ենթարկվել են թե՛ այլազգիները և թե՛ թուրք ժողովուրդը, անկախ սոցիալական վիճակից⁴³։ Իսկ վերջում որպէս եզրակացութիւն ասում է.

Տէրն փրկէ խիստ զալըմէ՝

Սորա գանն, տուգանն և զընտան...⁴⁴

«Ստամպոլոյ պատմութեան» մեջ նման հատվածները ընթերցողին զարմացնում են իրենց համարձակությամբ, անողոք մերկացումներով, ժամանակի իրականության սուր քննադատությամբ և խոսում Քրտմուրճյանի հումանիզմի մասին։

Ժամանակի կյանքի ճշմարտացի արտացոլման շնորհիվ Քրտմուրճյանի «Ստամպոլոյ պատմութիւնը» դառնում է ճանաչողական տեսակետից արժեքավոր մի երկ և մի տեսակ լրացնում է օսմանյան թագավորների պատմութիւնը։

Սակայն «Ստամպոլոյ պատմութիւնը» հետաքրքիր և ուշագրավ է նաև որպէս ուրույն տիպի գրական երկ։

Հարցը միայն այն չէ, թե այս պատմութիւնն էլ, ինչպես «Պատմութիւն համառոտ ԴՃ տարւոյ օսմանցոյ թագաւօ-

⁴³ Օրինակ ասում է՝

Գընտնուն զմեծամեծ կանայս՝
Ի պարտէզս նստալսն ի դրօսան,
Զգօտիս, զգինտս և զէպրէնճան՝
Փրկելոյ զանձինս պիտի տան։

Կամ

Յոնք ուխտատեղի դիպման՝
Նախ չ'երթալ և կաշառ չըտան,
Իբր զթաթար անդ հասանի՝
Պրծին որք զշատ փողն զէմ տան։

(«Ստամպոլոյ պատմութիւն», հ. Ա, էջ 107)։

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 109։

րացն...» երկը, չափածո է գրված, այլև այն, որ հեղինակը այստեղ ևս օգտագործել է իր իմացած ժողովրդական զրույցները, լեզենդները, նովելները, վիպական պատմությունները, իսկ իրական փաստերը նկարագրել ոչ թե չոր ու ցամաք, այլ բանաստեղծական ավյունով ու հնարանքներով:

Այսպես, հիշատակելով Կ. Պոլսի ձիարշավարանը, Քյոմուրճյանը չի բավարարվում միայն այդբանով, այլև բանաստեղծորեն նկարագրում է նաև հեծյալների մրցույթները.

Կամ զերիվարս աստ փորձել՝
Ջքաջութիւնս ցուցանել ջանան,
Գլին գլուրին ձիոցն մինչ
Կոխել զմիմիեանս յաղթութեան:
Ոմանց թևք և գլուխք բեկին՝
'Ի ալք ստորև ձիոցնն մնան,
Բարձք ջախեալ և աչք պրտխեալ
Վայվայիւ սէյիրէն դառնան⁴⁵

Կամ ահա թե ինչպես է նկարագրում արքայական պալատներից մեկի ջրավաղանը.

Ծովակ ի միջի հաւուզ
Մինչ նաւակ մի անդ ընթացման.
Ուռամբ պըղպըջեալ հուպապք*
Ձի ալին զալին էր տուման:
Ջընարահար՝ և երգողը զուհրապք
Ձեղուին անդ ի պարն բոլորման.
Ահա ցնծայ ծովն ու ծփայ՝
Ընդ ջրոյ գոշամբ յորդորման⁴⁶:

Նույնիսկ օտար երկրների նավերի վրա փողփողացող դրոշները շեն վրիպում նրա աչքից և նա դրանք նկարագրում է պատկերավոր ձևով.

⁴⁵ «Ստամպուլոյ պատմութիւն», հ. Ա, էջ 10:

* Մանր ալիքներ:

⁴⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 23:

Ընդ ծայրս բարձրացեալ
Դըրօշքն խաչանկար պայրախքն կախման
Ըսփռեալ յոլորման՝ և ի ծալ,
Ի հողմոցն փառեալ տարբերման⁴⁷:

Եվ առհասարակ, այն բոլոր երևույթները, որոնց մեջ նա գեթ մի փոքր գեղեցկութիւն է տեսնում, ներկայացնում է բանաստեղծական պատկերներով: Երկի առանձին հատվածներ հիշեցնում են մեր միջնադարյան տաղերգուներին: Այսպես, օրինակ, երբ երկի վերջում հեղինակը դիմում է Վարդան վարդապետին ու թվարկում, թե էլ ինչ չեն տեսել քաղաքում, գեղեցիկ համեմատութիւններով ու պատկերներով նկարագրում է նաև ծովի վրայի հողմը, ծովի գեղեցկութիւնները ցերեկվա և գիշերվա ժամերին.

Չեղե քեզ հնչմունք հողմոցն՝
Ի հէլէնն որ երկոտասան,
Յերեկն յարփույն ճաճանչից՝
Վառելով զծովս ի ծածանման:
Իբր զբիբ՝ և ակունք աղվորաց՝
Գոլ ծիծաղախիտ ծաւալման,
Հըրճուին անձինք դիտողաց
Ի գահոյսդ յեղանակս ամռան,
Զգիշերն ընդ վառիլ լուսնոյն՝
Ընդ քաղցրիկ օդոցն հնչման,
Ընդ սահիլ ծալիլ ծաւալիլն՝
Որ ի ծովս արիֆքն են շըրջման:
Երբ լուաք զթռչնոց մրմունջսն՝
Զքաղցրաձայնսն որ ընդ բուրաստան,
Չայն առ ձայն զեղանակելսն՝
Զուարթացեալ միշտ սիրտք տըխրական⁴⁸:

47 «Ստամպոլոյ պատմութիւն», հ. Ա, էջ 73:

48 Նույն տեղում, էջ 113:

Ինչպես տեսնում ենք, այս ողեշունչ հատվածն ակնհայտ կերպով հիշեցնում է նարեկացուն: Առհասարակ դժվար չէ նկատել, որ իր այս պատմական երկին գեղեցկություն և բանաստեղծական շունչ տալու նպատակով, Քյոմուրճյանը երբեմն դիմել է մեր միջնադարյան տաղերգուների բանաստեղծական ձևերին ու հնարանքներին:

Բայց «Ստամբուլոյ պատմութեան» մեջ թերևս ավելի հետաքրքիր են այն լեզենդանման կամ նովելանման հատվածները, որոնք մերթ առնչվում են բուն դեպքերի ու դեմքերի հետ, մերթ մնում որպես զուտ բանաստեղծական զեղումներ:

Այսպես, խոսելով օսմանյան զորքերի կողմից Կ. Պոլսի գրավման մասին, Քյոմուրճյանը հետաքրքիր ձևով պատմում է օսմանյան սուլթանների՝ թուրք էյուպ ավանում կապելու սովորության մասին եղած լեգենդը: Կամ այն հատվածում, որտեղ նկարագրում է քաղաքի դռներից մեկի մոտ գտնվող թուրքական գերեզմանոցը և նոճիների պուրակը, ուր թուրք աղախիները կտավ լվանալու սովորություն են ունեցել, մեջ է բերում հալվա պատրաստողների («հալվաճիներ») և այդ աղախիների մասին հյուսված մի գեղեցիկ կենցաղային նովել: Այդ նովելում պատմվում է, թե ինչպես մի անգամ մի թուրք հալվաճի հոգնած նստում է պարսպի վրա, ծառերի շուքի տակ և քնում: Կտավ լվացող աղջիկները գողանում են նրա հալվան: Հալվաճին որոշում է վրեժ լուծել աղախիներից: Նա կրկին հալվա է պատրաստում, բայց դրա մեջ քնաբեր գեղ է խառնում: Հետո այդ հալվան վերցնում է, գալիս նստում նույն տեղում և ձեռնում քնած: Կտավ լվացող աղախիները կրկին վրա են թափվում և հալվան ուտում: Քիչ անց, նրանք խորքնում են, իսկ հալվաճին հավաքում է նրանց կտավը, տանում վաճառում:

Քյոմուրճյանն այս նովելը պատմում է կենդանի հումորով, այնպես որ ընթերցողը գեղազիտական հաճույք է ստանում:

Բացի այս տիպի նովելներից ու լեգենդներից, «Ստամբուլոյ պատմութեանը» հատուկ երանգ ու կենդանություն են տալիս նաև մի շարք իրական դեպքերի վիպական կամ երգիծական շնչով կատարված վերապատմումները:

Աստ կըսըրուածք արծաթ 'ւ ոսկոյ՝

Օղ, մատնի և ակն անկեալ կան...⁴⁹

Ինչպէս տեսնում ենք, այս իրական դեպքը Քյոմուրճյանի ներկայացրել է կենդանի, երգիծանքով լի երկախոսությունների, սրամիտ ու գիւլունի նկարագրությունների միջոցով, այնպէս, որ այն դարձել է հոգեորականների շահամոլությունը մերկացնող դեղեցիկ վիպական պատմություն:

Նման հատվածները բավական շատ են, դրանք «Ստամպոլոյ պատմութեանը» հատուկ երանդ ու հմայք են տալիս և բանաստեղծական ներշնչանքով հորինված մյուս կտորների հետ միասին՝ իր էությամբ պատմական այդ երկը միաժամանակ դարձնում կիսագրական, կիսանոթագրական մի ուրույն ստեղծագործություն:

Մեր մատենագրության մեջ Կոստանդնուպոլսի մասին Քյոմուրճյանից ավելի վաղ (1612) խոսել է Սիմեոն Լեհացին իր «Ուղեգրութեան» «Նկարագրութիւն Կոստանդնուպոլսոյ»⁵⁰ գլխում: Լեհացին այդտեղ գրի է առել իր ճանապարհորդական տպավորությունները և նկարագրել այն ամենը, ինչ Կ. Պոլսում ուշագրավ է համարել: Լեհացու «Ուղեգրութեան» այդ գլուխը բնթերցողին բավական մանրամասն ծանոթացնում է XVII դարի Կ. Պոլսի կառուցվածքի, նշանավոր շենքերի ճարտարապետական ոճի, ինչպէս նաև սոցիալ-տնտեսական կյանքի մի շարք կողմերի հետ:

Սակայն Լեհացու «Ուղեգրութիւնը» Քյոմուրճյանի «Ստամպոլոյ պատմութեան» հետ համեմատելի է ոչ միայն իր այս ճանաչողական-պատմական նշանակությամբ, այլ թերևս շատ ավելի իր ոգով ու բնույթով: Ինչպէս Քյոմուրճյանը, Լեհացին ևս իր տեսածների անտարբեր ու սառն արձանագրողը չէ: Նրա բոլոր նկարագրություններում առկա է հեղինակի վերաբերմունքը: Նա ևս շատ ուշագիւր է հայերի վիճակի նկատմամբ:

49 «Ստամպոլոյ պատմութիւն», հ. Ա, էջ 17:

50 «Հանդէս ամսօրեայ», 1932, № 7—9, էջ 468—483 (հրատարակել է Ն. Ակինյանը):

Բոլոր դեպքերում ու պարագաներում Կ. Պոլսի բոլոր բարեմասնությունները նկարագրելիս, նա ամենից առաջ իր հայրենակիցներով է հետաքրքրվում: Քյոմուրճյանի նման Լեհացին ես ատելությամբ է լցված դեպի օսմանյան տիրակալները: Դրա համար էլ համակիր է բոլոր քրիստոնյա ժողովուրդներին, մի բան, որի լավագույն ապացույցը գերինների շուկայի նրա սքանչելի նկարագրությունն է:

Աստվածավախ և հնազանդ քրիստոնյա է նա, և, այնուամենայնիվ, աստծու անարդարության դեմ դժգոհության ու բողոքի հազիվ զսպված հառաչանքներ և դառը խոսքեր է մերմընջում: Մի բան, որն զգացվում է նաև արտաքինապես ավելի զուսպ, բայց ըստ էության ավելի մոլեգին Քյոմուրճյանի երկերում:

Լեհացու «Ուղեգրութիւնը» նախորդել է Քյոմուրճյանի «Ստամպոլոյ պատմութեանը», սակայն վերջինս ամենայն հավանականությամբ ծանոթ չի եղել Լեհացու գործին:

Այս երկու ստեղծագործությունների նմանությունը, հոգեհարազատությունը, ոչ թե ազդեցության կամ ընդօրինակման հետևանք է, այլ արդյունքը դրանց հեղինակների՝ XVII դարի այդ երկու առաջադեմ մտածողների, գաղափարական դիրքորոշման նմանության:

Քյոմուրճյանի «Ստամպոլոյ պատմութիւնը», որն, ինչպես տեսանք, որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև գեղարվեստական առումով, մեր կարծիքով, թերևս առավել հետաքրքիր է որպես մեր գրականության պատմության մեջ դեռևս XVI դարի վերջերին սկզբնավորված մի նոր երևույթի արտահայտություն: Այն պատկանում է իրենց բնույթով ռախիստական այնպիսի չափածո երկերի շարքին, որոնցում նկարագրվում են այս կամ այն տեղավայրը, դրա բնակիչների կյանքն ու կենցաղը, տեսարժան վայրերը և այլն: Այս տիպի երկերը, որոնց առաջացումը կապվում էր հայերի սփյուռքի և հայկական գաղութներում զարգացող առևտրական հարաբերությունների հետ, թե՛ ձևով, թե՛ բովանդակությամբ շատ մոտ էին ժողովրդական ստեղծագործություններին:

Քյոմուրճյանի պատմական բովանդակություն ունեցող

մյուս երկերը մեր ձեռքի տակ չեն եղել և դրանց մասին մենք գիտենք այնքան, որքան հաղորդում են բանասերները:

2. Օշականը «Երեմիա Չէլէպի» աշխատության⁵¹ մեջ հաղորդում է, թե ինքը Երուսաղեմի ս. Հակոբի վանքի մատենադարանում տեսել է «Պատմութիւն հրակիզման Կոստանդնուպոլսոյ» երկը⁵²: Նա գրում է, թե այս պատմության նյութը Կ. Պոլսի 1660 թվականի հուլիսի 14-ի հրդեհն է նկարագրված մեջ ընդ մեջ կաֆաներով, որոնք ասվում են աղետի մատնված բնակիչների, կենդանիների, թռչունների, ծովերի, քամիների, ինչպես նաև իր՝ հեղինակի անունից:

Սակայն Հ. Օշականը գտնում է, թե այս երկում շատ են կրկնություններն ու խճողումները, թե այն, ինչ հեղինակը տվել է մոտ հարյուր կաֆաների մեջ, հենց սկզբի էջերից արդեն պարզ ու հասկանալի է ընթերցողի համար, թե կաֆաների մեջ թեև չեն պահասում «սիրուն, հաջողված կտորները», բայց կաֆաների քանակը շատ է, «ուղղակի անհանդուրժելի հեղեղ»: «Կրակն ավելի արագ է զործել, քան Երեմիայի գրիչը», գրում է բանասերը:

Հոգվածագիրը, որպես օրինակ, երկից բերում է արձակի մի կտոր և մի կաֆա: Բացի դրանից, մի քանի չափածո հատվածներ տպագրվել են «Սիրն» հանդեսում⁵³:

51 «Սիրն», 1939, № № 9, 10, 11 և 1940 № № 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8:

52 Զեռագիր № 892, էջ 172բ—270ա: Այս գործի մի այլ ձևագիր օրինակը պահպանվում է Անկյուրայի Կարմիր վանքում, ձեռագիր № 115, էջ 115—252 (տե՛ս «Ցուցակ Անկյուրյ Կարմիր վանուց և շրջագայից», կազմեց Բարդեն կաթողիկոս, Անթիլիաս—Լիբանան, 1957, էջ 582):

«Պատմութիւն հրակիզման Կոստանդնուպոլսոյ» երկի մասին մի հետաքրքիր տեղեկություն է տալիս Ն. Ակինյանը: Նա գրում է, որ երկին Քյոմուրճյանը կցել է մի հիշատակարան, որտեղ պատմում է այն մասին, թե ինչպես ժամանակի վեղիր Քյոփուրլուն փորձել է հրդեհի փաստը թաքցնել սուլթանից: Ապա կանգ է առել հրկիզումից հետո, հայկական դադութում տեղի ունեցած իրադարձությունների վրա, հատկապես խոսելով եղիազար Այնթափցու և Մարտիրոս Դրիմեցու հակամարտությունների մասին, շեշտելով դրանց աղետալի հետևանքները (տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1939, № 11—12, էջ 629—631):

53 «Սիրն», 1939, № 12, էջ 394—395:

Այս հատվածներից և հատկապես բանասերի մեջբերած կաֆաներից երևում է, որ երկում շոշափված են Թուրքիայի ներքին կյանքի ստվերոտ կողմերը, որ այստեղ ևս դրսևորվել է Քյումուրճյանի բացասական վերաբերմունքը թուրքական պետության ու նրա աստիճանավորների նկատմամբ: Կաֆան ասվում է բանտում այրվող դերինների անունից և ուղղված է ներշնչների դեմ:

Հ. Օշականի վկայությամբ Քյումուրճյանի դժգոհությունն ու վիշտը՝ հայ ժողովրդի ծանր վիճակի համար, ավելի ցայտուն է դրսևորվել երկի վերջում, երբ նա իրեն ներկայացնում է նստած ողբալիս՝ հրդեհված Կ. Պոլսի բնակարի առջև⁵⁴:

Ինչ վերաբերում է երկի գեղարվեստական կողմին, ապա պետք է ասել, որ մեր ձեռքի տակ եղած պատասխաններով դժվար է քիչ թե շատ պարզ պատկերացում կազմել այդ մասին:

«Սիոն»-ում տպագրված հատվածները զրված են կրոնական բանաստեղծությունների և հատկապես «Երգ-երգոցի» խիստ ազդեցությամբ: Դրանցում տեղին թե անտեղի օգտագործված են «Երգ-երգոցի» բանաստեղծական հնարանները: Այրվող եկեղեցին, օրինակ, բանաստեղծը ներկայացնում է որպես հարս և այլաբանական մի երկախոսություն է հորինում նրա և փեսայի միջև.

Աչք նորա է իբր զաղանիս. լուացեալ կաթամբ

ջուրց բազմալի,

Եւ ձեռք նորա ոսկի մաքրեալ լցեալ աղամբ

շափիւղայի:

Շրթունք նորայ շուշանք բուրեն, ծնօտք նորա

տաշտ կնդրուկի.

Կոկորդ նորա լի բաղցրութեամբ, ամենեւիմբ

յոյժ ցանկալի⁵⁵:

Դժվար չէ նկատել, որ այսպիսի հատվածներն առանձին բանաստեղծական արժեք չեն ներկայացնում: Թեև Հ. Օշակա-

⁵⁴ «Սիոն», 1940, № 8, էջ 196:

⁵⁵ «Սիոն», 1939, № 12, էջ 394:

ներ, վերը նշած հոգւածում դրանք համեմատում է ժողովրդական «փոխնիփոխի երգվող» երգերի ու հեքիաթների հետ, և հայտարարում, թե դա «Երեմիայի քերթողական տաղանդին գլուխ-գործոց»-ն է, «մեկը մեր հին ու նոր գրականութեան անառարկելի փառքերէն»⁵⁶:

Այս բոլորից պարզ է դառնում, որ «Պատմութիւն հրակիզման Կոստանդնուպօլսոյ» երկը ևս կիսապատմական, կիսագրական ստեղծագործութիւն է: Պետք է ամսոսալ միայն, որ անտիպ է:

Քյոմուրճյանի մյուս գործը կոչվում է «Վիպասանութիւն յառումն Կրետէ կղզւոյ», որի մասին մեզ տեղեկութիւն է տալիս Ն. Ակինյանը վերը հիշատակված աշխատութեան մեջ⁵⁷:

1669 թվականին Թուրքիայի մեծ վեզիր Ահմեդ Քյոփուրլուն գրավում է Կրետեի Գանտիա քաղաքը, ապա հալածանք սկսում քրիստոնյաների դեմ՝ եկեղեցիները մզկիթների վերածում, թողնելով միայն երկուսը: Դրանցից մեկը տալիս է հույներին, իսկ մյուսը 1400 տաղանդով վաճառում հայերին: Այդ եկեղեցին գնում է Ապրո Չելեպին:

Ահա այս առիթով նշում է Ն. Ակինյանը, Քյոմուրճյանը գրում է այդ եկեղեցու հիշատակարան-կոնդակը, որտեղ ողբախառն պատմում է Գանտիայի առումը և նրա բնակիչներին հասած աղետը⁵⁸:

Այս երկի հետ սերտորեն առնչվում է Քյոմուրճյանի «Վիպասանութիւն յԱպրո Չելէպի» գործը, որը Ն. Ակինյանը 1936 թվականին տեսել է Մյունխենում, մի գրավաճառի մոտ⁵⁹: Այն գրված է 1666—1672 թվականներին: Չեռագրի գրիչն ինքը հեղինակն է՝ Երեմիան, իսկ ստացողը՝ Աբրահամ (Ապրո) Չելեպին:

Այս երկում, ըստ Ակինյանի, Քյոմուրճյանը պատմում է մի

56 «Սիոն», 1940, № 8, էջ 195:

57 Սրա ձեռագիրն, ըստ Ն. Ակինյանի, գտնվելիս է եղել Հ. Զավարյանի մոտ, Փարիզում:

58 «Հանդէս ամսօրեայ», 1932, № 11—12, էջ 642—648:

59 Ըստ Ակինյանի ենթադրութեան, այն այդտեղ է ընկել Ապրոյինք գրադարանից:

շարք դրվագներ իր մեկենասի՝ Ապրո Չելեպիի կյանքից և մի-
կնույն ժամանակ ողբում Կրետեի գրավումը Թուրքիայի կող-
մից: Երկի ստորին լուսանցքների վրա հայատառ պարսկերե-
նով գրված են Հաֆիզյան քառյակները⁶⁰:

Քյոմուրճյանը ունի նաև «Պատմական բանք իւրոյ ժամա-
նակին, յորինեալ յամի 1682» խորագրով մի երկ, որի մասին
առաջին անգամ ակնարկել է Տ. Պալյանը⁶¹: Նա ասում է, թե
այն տեսել է 1885 թվականին, Հոպպեյում, Գերմանիայի հյու-
պատոս Ա. Մուրադյանի մոտ, բայց ոչինչ չի հաղորդում դրա
բովանդակության մասին:

Այս աշխատության մասին երկրորդ անգամ հիշատակել է
Հ. Գ. Մըմըյանը⁶² և նշել, որ դրանից Չամչյանը շատ բան է
վերցրել:

Երկի անունը, ի շարս Քյոմուրճյանի մյուս գործերի, տալիս
են նաև Մ. Նշանյանն ու Ն. Ակինյանը:

Ժամանակագրական առումով Քյոմուրճյանի վերջին պատ-
մական երկը «Տարեգրական պատմութիւն» է, որը գրված է
1692—1693 թվականներին⁶³:

Սրա մասին առաջինը հիշատակել է Հ. Թորոսյանն իր
«Վարք Մխիթարայ Աբբայի Սեբաստացւոյ»⁶⁴ աշխատության
մեջ: Իսկ ավելի հանդամանորեն դրա մասին խոսել է Ս. Երեմ-
յանն իր «Երեմիա Չէլէպի — «Տարեգրական պատմութիւն»
հոգւածում»⁶⁵:

Երկի բովանդակության և նյութի մասին խոսել են նաև Ն.
Ակինյանն ու Թորոսյանը հիշատակված աշխատություննե-

60 Ն. Ակինյանը նշված աշխատության մեջ տալիս է նաև այս երկի հինգ
հատորների մանրամասն բովանդակությունը (էջ 638—642):

61 Տե՛ս «Բիրակն», Կ. Պոլիս, 1898, № 10, էջ 611—612, «Երեմիա
Քէօմիրճեան» հոդվածը:

62 Տե՛ս Հ. Գ. Մըմըյան, Ստուերը հին դեմքերու, 1907, էջ 5—11:

63 Անտիպ է. ձեռագիրը գտնվում է Վենետիկի Մխիթարյան մատենա-
դարանում, № 509:

64 Վենետիկ, 1901, էջ 28—30:

65 «Բաղմավէպ», 1902, № 8, էջ 367—369, № 9—10, էջ 473, 479:

րում և Մ. Նշանյանն իր հրատարակած «Օրագրութեան» ներածության մեջ⁶⁶։

Ըստ բանասերների, այդ գործը կարելի է բաժանել երեք մասի. առաջին մասը՝ Կ. Պոլսում և գավառներում պատահած հրդեհների մանրամասն պատմությունն է, ինչպես նաև երկրաշարժերի, հեղեղների և համահարակների նկարագրությունները։

Երկրորդ մասը՝ XVII դարում Հունդարիայի, Ալստրիայի, Վենետիկի և Եվրոպական մյուս պետությունների դեմ Թուրքիայի մղած պատերազմների նկարագրություններն են և ժամանակի սուլթանների ու վեզիրների նշանավոր գործերի, ինչպես նաև պալատական երկպառակությունների պատմությունը։

Երրորդ մասը՝ հայոց կաթողիկոսների, Կ. Պոլսի, Երուսաղեմի պատրիարքների և էքզիաժնի նվիրականների ներքին պայքարի ու կռիվների մանրամասն շարագրանքն է։

Այսպիսով, այս գործում տրված է 1648—1690 թվականներին Կ. Պոլսում պատահած կարևոր քաղաքական իրադարձությունների և արևմտահայ գաղութի կյանքի նկարագրությունն ու գնահատականը։ Այս իմաստով «Տարեգրական պատմությունը» պիտի որ նշանակալից երկ լինի և ցավալի է, որ առ այսօր անտիպ լինելով՝ անծանոթ է մնացել լայն հասարակայնությանը։

Բացի այդ, Ս. Երեմյանի «Երեմիա Չէլէպի—«Տարեգրական պատմություն» հոգվածում բերված առանձին հատվածներից երևում է, որ երկում նկարագրված է նաև հոգևոր հայրերի և աշխարհիկ տերերի միջև եղած ներքին հակամարտությունը, ընդ որում հայ հարուստներն այստեղ ներկայացված են նույնչափ ընչաքաղց, քսու և դաժան, որքան և հոգևոր հայրերը, որոնց նկատմամբ, ինչպես ցույց ենք տվել, Քյոմուրճյանը չորօրինակ քննադատական վերաբերմունք է ունեցել։

⁶⁶ Տե՛ս «Օրագրութիւն», ներածություն, էջ ԾԲ։

«Տարեգրական պատմութեան» համար որպէս նյութ ծառայել է Քյոմուրճյանի «Օրագրութիւնը»⁶⁷, որն ընդգրկում է 1648—1662 թվականների դեպքերը:

Ինքը՝ Քյոմուրճյանն իր այս գործը կոչել է «Ժամանակագիր և պատմութիւն»⁶⁸: Սակայն ձեռագրի վերջում կա մի հիշատակութիւն, ուր երկն անվանվում է «Օրագրութիւն» («Հեղինակ օրագրութեանս է Երեմիայ Զէլէպի, որդի Տէր Մարտիրոս քահանայի»)⁶⁹, որից ելնելով էլ հետագայում այն կոչել են «Օրագրութիւն»:

Հայկական իրականութեան մեջ առաջին օրագրութիւնները հանդես են եկել XVII դարում, դրանցից են Զաքարիա Ագուլեցու և Մինաս պատրիարք Ամդեցու օրագրութիւնները⁷⁰: Գրանցից մեկն է նաև Երեմիա Քյոմուրճյանի այս երկը:

Այս օրագրութիւնները, նկատելի չափով անջրպետվելով ժամանակագրութիւններից, դեռևս որոշակիորեն նման էին նրանց, որովհետև սրանցում, անձնական-ինքնակենսագրական փաստերի կողքին, հեղինակները զգալի տեղ են հատկացրել պատմական իրադարձութիւններին: Մյուս կողմից, որոշ ժամանակագրութիւններ, ինչպէս, օրինակ, Գրիգոր Դարանաղեցու «Ժամանակագրութիւնը»⁷¹, կարելի է հայ օրագրական գրականութեան անդրանիկ փորձերը համարել, քանի որ դրանցում առաջին անգամ ժամանակագրական փաստերի կողքին

67 Ինքնագիրը պահւում է Երուսաղեմի ս. Հակոբի վանքի մատենադարանում (ձեռագիր № 1393): Այս ձեռագրից է, որ այն հրատարակել է Մ. Նշանյանը:

68 Ձեռագրի 2 ր էջում:

69 Ձեռագրի 353 ր էջում:

70 Զաքարիա Ագուլեցու «Օրագրութիւնը» (1647—1681) առաջին անգամ տպագրել է լրագրասէտ և հրապարակախոս Ալեքսանդր Քալանթարը: 1938 թ. Թ. Ավդալբեկյանը պատրաստել է «Օրագրութեան» գիտական տեքստը, որը և հրատարակվել է նույն թվականին: Իսկ Մինաս Ամդեցու «Օրագրութեան» համառոտ բովանդակութիւնը Մ. Նշանյանը շարադրել է Քյոմուրճյանի «Օրագրութեան» ներածութեան մէջ:

71 «Ժամանակագրութիւն» Գրիգորի վարդապետի կամախօցւոյ կամ Դարանաղեցւոյ, Երուսաղեմ, 1915:

հեղինակները հաղորդում են նաև ինքնակենսագրական տեղեկություններ: Սակայն քանի որ Զաքարիա Աղուլեցու, Մինաս Ամզեցու և Քյոմուրճյանի օրագրություններում ինքնակենսագրական փաստերն անհամեմատ ավելի մեծ տեղ են բռնում, ապա և դրանք փաստորեն դառնում են առաջին խկական օրագրությունները, կրկնում ենք, դեռևս շատ բանով կապված ժամանակագրությունների հետ: Այսպես, Զաքարիա Աղուլեցին, որի օրագրությունն ընդգրկում է 1647—1681 թթ. դեպքերը, ճիշտ է, հարուստ տեղեկություններ է տալիս Թուրքիայում, Պարսկաստանում և Եվրոպայում կատարած իր ճանապարհորդության, այդ վայրերի բուսական աշխարհի, կլիմայական պայմանների, առևտրական ճանապարհների, արտադրության և առևտրի վիճակի մասին, բայց և մեծ ուշադրություն է դարձնում նաև սեփական կյանքի փաստերին: Նա, օրինակ, բաղմալողմանի և մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում իր ծնողների, ընտանեկան դրության և իր առևտրական գործունեության մասին⁷²:

Այս երևույթը ավելի ընդգծված է Քյոմուրճյանի «Օրագրութեան» մեջ: Այն իր բնույթով ինքնակենսագրական երկ է, որի մեջ բաղմալիվ էջեր կան հեղինակի կյանքի ու նրան ամենից ավելի հուզող դեպքերի մասին, որը հարուստ նյութ է տալիս Քյոմուրճյանի հետաքրքրությունների, մտածելակերպի ու աշխարհայացքի, խոհերի ու ասպրումների, ինչպես նաև շրջապատի մարդկանց, միջավայրի մասին:

Սակայն դեռ պատանի հասակից մեծ հետաքրքրություն ունենալով դեպի հասարակական-քաղաքական հարցերը, Քյոմուրճյանն այս երկում մեծ տեղ է նվիրել նաև ժամանակի պատմա-քաղաքական իրադարձություններին, ավելի ճիշտ, իրեն դիտել դրանց ֆոնի վրա, այդ դեպքերի ոլորտի մեջ: Հենց այդ պատճառով էլ նրա «Օրագրութիւնը», դուրս գալով սոսկ անձնական-ինքնակենսագրական հարցերի սահմաններից, ընդգրկել է 1648—1662 թթ. Թուրքիայում տեղի ունեցած մի

⁷² Այս մասին տե՛ս Կ. Դանիելյան, Հայ մեմուարային գրականության պատմությունից, Երևան, 1961, էջ 72—73:

շարք կարևոր, հատկապես արևմտահայ գաղութի հասարակական-ազգային, եկեղեցական գործերի հետ առնչվող դեպքերը»

Այդ իրադարձություններն ու դեպքերը նկարագրելիս նա կամա թե ակամա, երբեմն ընդգծված, երբեմն թեթևակիորեն բնութագրել է նաև ժամանակի աչքի ընկնող պատմական դեմքերին՝ թուրքական սուլթաններին և հայ եկեղեցու գործիչներին, հատկապես, Նզիազարին և Մարտիրոսին: Ընդ որում, որոշ չափով շեղվելով օրագրության հիմնական սկզբունքներից և դեռևս պահպանելով ժամանակագրություններից եկած ավանդությունը, Քյոմուրճյանն այստեղ մի փոքր ավելի է տարվել պատմական բնույթի, հատկապես Թուրքիայի պատմությանը վերաբերող փաստերով:

Այդ շեղումը Քյոմուրճյանի «Օրագրութիւնը» դարձրել է պատմական տեսակետից արժեքավոր մի երկ: Այն լրացնելով «Պատմութիւն համառօտ ԴՃ տարւոյ. օսմանցոց թագաւորացն...» երկի նյութը, ամբողջական պատկերացում է տալիս պատմական տվյալ ժամանակաշրջանի մասին:

XVII դարի Թուրքիայի պատմության համար «Օրագրութիւնը» արժեքավոր աղբյուր է նաև այն իմաստով, որ հետաքրքիր տեղեկություններ է պարունակում այդ երկրի բնակիչների կենցաղի, ծիսական սովորությունների և առհասարակ ներքին կյանքի, ինչպես նաև սոցիալական հարաբերությունների մասին⁷³: Այս իմաստով «Օրագրութիւնը» որոշակի տեղ է

73 Օբիեակի, հիշատակելով օսմանյան վեզիրներից մեկի մահը, Քյոմուրճյանը մանրամասն նկարագրում է լավիքի ծեսը. «Եւ լետ պահոյ միոյ լեալ բարեկամացն եկին, բաղում կանայս սև զգեցեալ, և սև լաթ առեալ ի վերայ գլխացն, ի հեռատանէ ձայնս արկեալ ճշէին մեծապէս և զոռալով բարձրաձայն աղաղակէին, մինչև զամենեւեան որ անդ կային՝ ի լաց հանէին և նազեալ սրտիցն յարտօսք բղխէին և նորա այնպես եկեալ մտան ի տուն նորա» (տե՛ս «Օրագրութիւն», էջ 151):

Շատ հետաքրքիր է նաև օսմանյան թագավորների պատերազմ գնալու ծեսի նկարագրությունը: Դա մի ամբողջ թափոք է, որի առջևից զինավառ գնում են զորքի բոլոր տեսակները: Նրանց հետևում են երկրագործները, որոնք իրեն թե ցանում են, ապա ջահակիրները, հացավաճառները (որոնց մեծ մասն ի դեպ, հայեր են), մսավաճառները՝ զարդարած ոչխարներն ու

գրավում մեր մեմուարային գրականության պատմության մեջ
և պատահական չէ, որ Կ. Դանիելյանի «Հայ մեմուարային
գրականության պատմությունից» գրքում այն ստացել է իր
արժանի գնահատականը. «Քյոմուրճյանի օրագիրը XVII դարի
հայկական հիշատակարանային գրականության ամենաաչքի
ընկնող երևույթներից մեկն է: Մեծարժեք և բազմազարուստ իր
պատմական մասով, այդ օրագիրը արտացոլում է ժամանակի
մարդկանց բարքերը, սոցիալական ըմբռնումները, մտածելա-
կերպը, մի խոսքով պատմա-հասարակական հոգեբանու-
թյունը»⁷⁴:

«Օրագրութիւնը», սակայն, մեզ համար այսօր առավել ար-
ժեքավոր է XVII դարի Կ. Պոլսի հայկական գաղութի ներքին
կյանքի և հատկապես բարձրաստիճան հոգևորականության
կենցաղի, հակամարտությունների մասին հաղորդած անկողմ-
նակալ ու հետաքրքիր տեղեկություններով: Նկարագրելով եկե-
ղեցու հայրերի ներքին պայքարը և այն գնահատելով սեփա-
կան ժողովրդի շահերի տեսակետից, Քյոմուրճյանն «Օրագրու-
թեան» մեջ, հատկապես վերջին մասերում, ստեղծում է
ժամանակի հոգևոր ավագանու ներկայացուցիչների ճշմար-
տացի, տիպական կերպարներ:

Իհարկե, Քյոմուրճյանի երկում կան և ոչ կարևոր տեղեկու-
թյուններ, մանր կենցաղային դեպքերի նկարագրություններ,
մասնավորապես առաջին շրջանի գրառումներում, երբ հեղի-
նակը 11—14 տարեկան է եղել, սակայն ուշ շրջանի գրառում-
ներում դրանք զգալիորեն պակասում են, աստիճանաբար ա-
վելի է ընդգծվում հեղինակի միտումը պատմական փաստերի
ընտրության գործում, պարզորոշ է դառնում նրա բացասական
վերաբերմունքը թուրքական պետության, դրա աստիճանավոր-
աչձերը բնույթով, մրգավաճառները՝ մրդերով բարձած ուղտերով: Սրանց հետե-
վում են մյուս արհեստների ներկայացուցիչները (մեկ առ մեկ թվարկում է)
իրենց արտադրած բարիքներով, յուրաքանչյուրն իր արհեստը ցուցադրելով՝
չուհակը կտավ գործելով, դերձակը՝ կարելով, խոհարարը՝ եփելով, այսպես
և մյուսները: Սրանց հետ միասին գնում են նաև խանութպանները, իրր թե
ապրանք վաճառելով, և այլն:

74 Կ. Դանիելյան, Հայ մեմուարային գրականության պատմությունից,
Երևան, 1961, էջ 74:

ների, ինչպես նաև այլասերվող հայ հոգևորականության նկատմամբ: Այսինքն, երկում աստիճանաբար ավելի ու ավելի մեծ տեղ են բռնում հասարակական-քաղաքական նշանակություն ունեցող հարցերը: Այս իմաստով «Օրագրութիւնը» Քյոմուրճյանի քաղաքական հասունացման, նրա աշխարհայացքի ձևավորման պատկերը ներկայացնող մի հիանալի վավերաթուղթ է:

«Օրագրութիւն»-ը հետաքրքիր է նաև իր գրելաձևով:

Ինչպես արդեն նկատել ենք, Քյոմուրճյանը սիրել է չափածո խոսքն այնպես, որ նույնիսկ իր պատմական բնույթի երկերի մեծ մասը չափածո է հորինել: Բացառություն են կազմում միայն նրա մի քանի՝ երկարաշունչ գործերը՝ «Տարեգրական պատմութիւնը», «Պատմութիւն հրակիզման Կոստանդնուպոլսոյն» և «Օրագրութիւնը»:

Քանի որ դրանցից առաջինն ու երկրորդը մեր ձեռքի տակ չեն եղել, ուստի «Օրագրութեան» և մասամբ նամակների հիման վրա ենք գաղափար կազմում Քյոմուրճյանի արձակի մասին:

Պետք է ասել, որ այստեղ ևս, ինչպես պատմական բնույթի չափածո գործերում, Քյոմուրճյանը կատարել է մի շարք շեղումներ՝ պատմել բուն դեպքերի հետ քիչ կապվող առանձին լեզենդանման կամ նովելանման պատմություններ, որոնք թեև որոշ չափով խաթարում են երկի կառուցվածքային ամբողջականությունը, բայց և միևնույն ժամանակ ավելի հյութեղ, կենդանի են դարձնում այն:

Ավելի հետաքրքիր է «Օրագրութեան» ոճը:

Քյոմուրճյանն առհասարակ սիրում է պերճ խոսքը, առիթը բաց չի թողնում ստեղծելու ճոխ գեղարվեստական պատկերներ, հետաքրքիր նկարագրություններ, երբեմն փոխ առնելով մեր պատմիչների ոճը: Այսպես՝ պատմելով թուրք տիրակալների դեմ ծագած զինվորական ապստամբություններից մեկը և աշխատելով գրավիչ դարձնել ապստամբների ու պալատական զորքերի միջև տեղի ունեցած ընդհարման պատմությունը, Քյոմուրճյանն ընդօրինակում է Եղիշին:

«Եվ կացին յերկուց կողմանց ճակատ առ ճակատ և յարեան

ի վերայ միմեանց դազանացեալ զօրութեամբ. քաջքն խիզախէին, արիացեալքն գոչէին, սուսերքն փայլփայլէին և սաղաւարտքն շողշողային և ի բազմախուռ նիզակացն և ի փայլմանէ սլատենաղէն վառելոցն՝ ընդ ճառագայթից արեգականն սոսսոսային (՝): Եւ աստ էր տեսանել զաղետ և զտագնապ կորըստեան նոցա, զի որպէս այտք հարեալք ի փայտահարաց, այնպէս հարեալք ի միմեանց բազմահար հարուածովք՝ անկեալ ի գետնի դիաթաւալ խաղային ի մեջ ճապարի արեանց»⁷⁵:

Համանման մի պատկեր տեսնում ենք նաև «Օրագրութեան» 258-րդ էջում, որտեղ հեղինակը նկարագրում է թուրքական նավատորմի մղած ծովամարտը «Ֆրանկների» (եվրոպացիների) դեմ:

Իր, մանավանդ ծովի վրա կատարած, ճանապարհորդությունները, Քյոմուրճյանը նկարագրում է բանաստեղծական ոգեշնչմամբ ու հուզով, գեղեցիկ համեմատություններով:

Օրինակ, պատմելով Մարտիրոս Ղրիմեցու և Աստվածատուր վարդապետի հետ գետի Երուսաղեմ կատարած իր ճանապարհորդությունը, նա ստեղծում է ծովի վրա իրենց կրած նեղությունների հետևյալ կենդանի նկարագրությունը. «Եւ կացեալ զգիշերն ի բուն անդէն, առաւօտեան պահու հանդարտ հողմով երերեալ ծփայար ի մէջ ծովուն և ի ջերմութենէ արփւոյն խորշակահար տօթոյն շունչը մեր նուաղէին և նեղէին ի ծարաւոյ, և էինք անկեալք իբր զկոճղ մի ի գետնի և բնաւին ի կղզեացն յառաջ քան զմղոնս Բ ոչ կարէաք երթալ, և կայար զաւուրս Բ հանդէպ քաղաքին»⁷⁶:

Կամ երբ հիշատակում է դատկվա տոնի ժամանակ ծովի վրա կատարած իրենց զբոսանքը և պատահած փոթորիկը, ապա դարձյալ շի բավարարվում դեպքի չոր ու ցամաք վերապատումով, այլ աշխատում է այն գեղեցիկ ու նկարեն ձևով մատուցել ընթերցողին. «...Եւ ի նսեմանալ երեկոյին եղև մրրիկ հողմոյ մեծ և տատանէաք մեծ կոծով և երկիւղիւ ի մէջ

⁷⁵ «Օրագրութիւն», էջ 5:

⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 357:

փոքր նաւին, որ ահագնատեսիլ ունէր անհուն ծովն, միայն ղինքն ցուցանելով իբրև ղլերինս ի վերայ մեր, մերթ ի վերայ իւր առնելով բարձրանայք և մերթ յանդունդ կարծէաք զմեզ գոլ»⁷⁷:

Հաճախ էլ, երբ նա աշխատում է ավելի ցայտուն արտահայտել իր վերաբերմունքն այս կամ այն երևույթի մասին, Նարեկացու նման դիմում է հոմանիշ բառերի ու մակդիրների թվարկման ձևին: Այսպես՝ իր խնամակալ Մահտեսի Ամբակումի կենսագրությունը պատմելիս, Քյոմուրճյանը կրքոտ ձևով է գովաբանում նրա կատարած բոլոր բարեգործությունները, որպեսզի գրանով արտահայտի իր ղայրույթը եսասեր, շահամոլ հոգևորականների և հարուստների վարքագծի դեմ. «Քանզի սիրեցեալ լինէր ղկարգաւորս և տայր յամենայն ընչիցն բաժին Աստուծոյ պատուէր ղծնողս, հարկէր ղաղգատահմս, գթայր ի վերայ որբոց, խնամս տանէր այրեաց, ղբանտարգեալս ազատէր, ղանկարիսն ի կար ածէր՝ յոյր ձեռն հասանէր, ղմերկս ղգեցուցանէր, ղբաղցեալսն կերակրէր, ղմոլորսն խրատէր, ղստահակս և ղանհոգս տիրապետէր և ի գործի կացուցանէր, ղրամի տէր առնէր, կարգէր և ի տեղիս մարդկան կացուցանէր, ղաշակերտս գործոյն՝ պետս յօրինէր, ջանայր ստիպէր ի բաց կալ ի հպարտութենէ և յարեցութենէ, ղծերս պատվել և յեկեղեցիս կանխել»⁷⁸:

Քյոմուրճյանի երկի թափը հատկապես ուժգին է դառնում այն ժամանակ, երբ խոսքը վերաբերում է թուրք տիրակալների կողմից հայ ժողովրդի հանդեպ կիրառվող դաժանություններին ու հալածանքներին: Այդպիսի դեպքերում նա սրտի կսկիծն արտահայտում է իր սեփական հոգուց բխող պոռթկումներին խառնելով մեր պատմագրության ու տաղերգության մեջ մշակված՝ հայտնի բանաստեղծական համեմատությունները, պատկերներն ու գեղարվեստական խոսքի այլ ձևերը:

Դրա փայլուն օրինակներից մեկը «Օրագրութեան» այն հատվածն է, ուր նա խոսում է թուրք տիրակալների կողմից հայկական եկեղեցիները թալանելու, ավերելու և ղրա դեմ հա-

⁷⁷ «Օրագրութիւն», էջ 15:

⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 307—308:

յերի բարձրացրած բողոքի մասին: Այստեղ նա չի բավարար-
վում միայն ժողովրդի բողոքի ցույցը նկարագրելով, այլ
դարձյալ օրինակ ունենալով Նդիշին, նախ տալիս է կանանց
մասնակցութունը այդ ցույցին, ապա ստեղծում քրիստոնեա-
կան լեզկնդ հիշեցնող մի պատկեր. «Նւ այլոց կանանց ոմանց
վառեալ արութեամբ ի բաց դնելով զերկիրդ, երթալ առ բռնա-
կալօքն պար առեալ, կացորդս յօրինեալ, զգլուխս շարժելով,
թեատարածելով բողոքս բարձեալ, նոր ողբս երգելով, զանի-
րաութենէ նոցին հռչակս հանեալ և զթշվառութեանց մերոց
ճիշտ և բողոքս վերամբարձեալ կողկողէին, մինչ զի և զքակո-
ղացն ձեռն թուլացուցեալ՝ ի նոյնս զարմացեալ պշնելով և
բռնակալացն սիրտք ճմլեալ, յարտասուս հարեալ ի մեծ իմն և
ի նորոգ խղճէ նոցին թողէին անդրէն և յետս դառնային: Յան-
ժամ և սուգ առնոյր երկին և ողբայր երկիր վասն դիպուածոց
մերում թշուառութեանս, զի ի նոյն ժամու յորում քանդէին
տաճարք՝ լինէր որոտ ահագին և ամպ մթազին և արև ծածկե-
ցաւ և հողս սաստկագին յոյժ յոյժ մինչև ամենայն սեռից մի-
անգամայն յարտասուս հարեալ՝ զաղաղակս իւրեանց յերկինս
տարածէին ընդ հողմոյն և փոշոյն, որ բարձրանայր յերկրէ, և
ծովն ալեօքն փրփրայր և բարձրանայր ընդ պարիսպն և անձրև
դայր»⁷⁹:

Այս և նման հատվածները ցույց են տալիս Քյոմուրճյան
արձակագրի շնորհքը և նրա «Օրագրութիւնը» դարձնում մեր
ուշ միջնադարի գեղարվեստական արձակի հետաքրքիր և ար-
ժեքավոր նմուշներից մեկը: Սրանք միաժամանակ հուշում են,
որ իր արձակում (իսկ ինչպես կտեսնենք պոեզիայում ավելի
ևս) Քյոմուրճյանն աշխատել է վերականգնել մեր անցյալի
գրականության բանաստեղծական ձևերը:

Մեր կարծիքով «Օրագրութեան» հետ իր բնույթով ու գրե-
լաձևով սերտորեն առնչվում է «Օրագրութեան» հավելվածի
(նամակների) բաժնում գետեղված այն հատվածը, ուր Քյո-
մուրճյանը նկարագրում է Ղրիմի ս. Աստվածածնի տաճարի

⁷⁹ «Օրագրութիւն», էջ 386:

մոտ հուլյների Այա-Գրետտա տոնի ծեսը և ուխտագնացությունը⁸⁰, որին խնքը ներկա է եղել:

Հատվածը զգալի ճանաչողական արժեք ունի, քանի որ շատ մանրամասն տալիս է տոնակատարության ու տոնի հետ կապված ծիսական արարողությունների նկարագրությունը: Սակայն, մեզ համար այն ևս ավելի հետաքրքիր է, որպես ժամանակի դեղարվեստական արձակի մի ինքնատիպ նմուշ: Նրանում առանձնապես գեղեցիկ են այն մասերը, որտեղ ներշնչանքով են նկարագրված հուլյն կանանց ու աղջիկների պարը: Այս հատվածը նույնպես պատմիչների, տաղերգուների, և հատկապես Նարեկացու, ոճական ավանդների կիրառման մի հետաքրքիր օրինակ է: Այսպես՝ հետևյալ տողերն, անտարակույս, հիշեցնում են Նարեկացուն. «Եւ ի քայլափոխութեանց հոտոտէր բուրմունքն որ յանձանց և ի ծաղկանց զարմազանից գեղաւորաց ի վայրն կանաչորակ ծաղկանց ծիրանեաց և դեղնեաց և երկրագունիցն և մանուշակորաց և սպիտակաց երփն երփն յօրինուածոց յօրինեալ ի Յօրինողէն»⁸¹:

* * *

Քյոմուրճյանի գրական ժառանգության մեջ իրենց ուրույն տեղն ունեն նաև նրա նամակները, գրված իր որդի Գրիգորին, Նդիազար Այնթափցուն, զանազան վարդապետների, ժամանակի մի շարք նշանավոր անձանց:

Քյոմուրճյանի նամակներն այժմ հետաքրքիր են հիմնականում կենսագրական առումով, քանի որ ընթերցողի համար պարզում են ժամանակի կարևոր հարցերի նկատմամբ հեղինակի վերաբերմունքը, ժանոթացնում նրա խոհերի ու ապրումների հետ, բացում նրա՝ որպես գրողի ու մտածողի, հոգու զաղտնարանները:

⁸⁰ Տե՛ս «Օրագրութիւն երեսիա Չէլէպի Քէօմիւրճեանի». հրատարակեց Մ. Նշանյան (Երուսաղեմ, 1939, էջ 512), «Նկարագրական հատուած մը Ղրիմի մէջ գրուած» խորագրով:

⁸¹ «Օրագրութիւն», հավելված, էջ 514:

Դրանցում, ինչպես և Քյոմուրճյանի ողջ ժառանգության
 Ֆեջ, ընթերցողի առջև կանգնում է ժամանակի ակտիվ քաղա-
 քական գործիչն իր սկզբունքներով, իր անսքող ատելություն-
 ամանյան պետականության և նրա պաշտոնյաների նկատ-
 մամբ, իր էննագատական վերաբերմունքով դեպի բարձրաս-
 ելիման հոգևորականության վարքագիծը, իր մտորումներով ու
 հումանիզմով: Մի խոսքով, այս նամակները Քյոմուրճյանին,
 որպես ժամանակի գործչի գնահատելու կարևոր աղբյուրնե-
 րն են: Բայց միաժամանակ, այս բոլորի շնորհիվ, դրանք հնարա-
 վորություն են տալիս գաղափար կազմելու ժամանակի սո-
 ցիալ-քաղաքական իրադարձությունների ու դեպքերի, ինչպես
 նաև նշանավոր գործիչների մասին:

Մեզ համար ամենահետաքրքիրը, թերևս, այն է, որ նա-
 մակներ գրելիս էլ Քյոմուրճյանն իրեն դրող-բանաստեղծ է
 զգացել: Այդ պատճառով նրա նամակները ևս, երբ հատկապես
 դրանք վշտալի իրադարձությունների նկարագրություններ
 են պարունակում, լի են բանաստեղծական հատվածներով,
 արձակի գեղեցիկ նմուշներով: Այդ տեսակետից ուշագրավ են
 ոմն Շաթիր Լերեցի որդու մահվան առիթով՝ Եղիազարին, իր
 կրտսեր որդի Հովսեփիկի մահվան առիթով՝ Գրիգորիսին, և
 Գրիգորիսի մահվան առիթով՝ Եղիազար Այնթափցուն գրած
 նամակները: Նա չի հաղորդում սոսկ Շաթիրի որդու մահվան
 լուրը, այլ շնորհալի ձևով օգտագործելով թե՛ «Երգ-երգոցից»,
 թե՛ տաղերգուներից և թե՛ միջնադարյան ժողովրդական եր-
 գերից եկող բանաստեղծական հնարանները, ստեղծում է մի
 հուղիչ եղերերգ. «Միթէ պատանօք պատեցա՞ւ անձն քո վայել-
 չահասակ, միթէ ի դագաղ մահու բարձա՞ւ, կիպարաբաղդատ
 քո ախ. միթէ փշրեցա՞ն աղեղանման և կամարայար ուներ քո.
 միթէ հողով կափուցա՞ւ այդ ծով ծով աչեր քո. միթէ փակեցա՞ւ
 ձոխութիւնք աղվոր բերանոյ քո. միթէ լեցա՞ն քաղցրանուագ
 բարբառ քո. միթէ անդարդացա՞ւ քաղցրատեսիլ իբրապարան
 քո. միթէ խցա՞ւ անուշասփիւռ ձայն եղանակի քո. միթէ միթէ
 հարաւ ի կարկտէ ծաղիկաւ նունենիդ. միթէ ի հո՞ղ դրաւեցին
 զանձն սիգաճեմ զոր յուսայի ի գէս ժամանակի տեսանել.

վա՛յ տեսանեալացս, միթէ՛ ընդ՝ երկաւ գերեզմանի՝ ամփոփեցաւ տիպդ վարդէհոտ»⁸²:

Իսկ իր 14-ամյա որդուն՝ Հովսեփիկի մահւման մասին, Գրիգորիսին գրած նամակում, բնության երեւոյթների պատկերներով արտահայտում է իր վշտահար սրտի տառապանքը. «Զի՛նչ քեզ օրինակ զորս ի քաղաքս և զորս յանդեայսսդ և ի բուրաստանեացդ վաչրս տեսեր արդեօք զանբան անասունս օղեղէնս հանեալ ի ձուոց զձագս՝ թէ ո՛րքան դողան ի վերայ՝ խնամօք պահպանութեամբ ի թշնամեաց, յօձից և ի կարճաց և յափշտակօղ թռչնոց, մինչև կերակրեցեալ, մեծացուցեալ, թեաւորեալ ուսուցանեն սակաւ սակաւ բացէ ի բաց ինքեանք թռչին և զնոսա կոչեն թռչիլ ընդ ծառս՝ ճիւղից ի ճիւղս սովորեցուցեալ...»⁸³:

Ահա գրեւաձևի այս կողմն ի նկատի ունենալով է, որ Քյոմուրճյանի նամակների զգալի մասը կարելի է դիտել ոչ միայն որպէս վավերաթղթեր հեղինակի կենսագրության մասին, այլ՝ գեղարվեստական ստեղծագործություններ՝ արձակի հատվածներ, որոնք զուրկ չեն հուզականությունից:

* * *

Քյոմուրճյանն ունի նաև չափածո ուղերձներ, գանձեր, ողբեր և տաղեր, որոնք հեղինակն ինքը դիտել է որպէս քնարական ստեղծագործություններ: Բայց դրանք, հատկապես ուղերձները, որոնք ձևաված են այս կամ այն ժամանակակիցին, ինչպէս նաև գանձերի և ողբերի մի զգալի մասն իրենց բնութիւնով ու բովանդակութեամբ ոչ այնքան գրական, որքան կենսագրական և պատմական նշանակություն ունեցող երկեր են: Իսկական գրական նշանակություն ունեն միայն տաղերը և մի քանի ողբ: Մնացածները հետաքրքրական են դարձյալ առավելապէս հեղինակի կենսագրության այս կամ այն մոմենտի հետ ծանոթանալու, նրա մտածելաձևի, նրա հուշերի ու հետաքրքրությունների ոլորտը պարզելու տեսակետից: Մի քանիսն

⁸² «Օրագրութիւն», հավելված, «Թուղթեր», էջ 441:

⁸³ Նույն տեղում, էջ 446:

ուղղված լինելով մտերիմ մարդկանց՝ ծանոթացնում են Քյոմուրճյանի միջավայրի հետ: Այսպես, 1686 թվականին Քյոմուրճյանը մի ուղերձ է ձոնել Նաղաշ Հովնաթանին: Այստեղ իր խոսքը պատկերավոր ձևով նմանեցնելով «բանաւոր թռչունի», խնդրում է նրան սլանալ Շոռոթ և իր ջերմ ողջույնն ու սերը հաղորդել Հովնաթանին:

է՛ բանաւոր թռչուն յարգոՅ,
 էլոդ ի մտաց մատանցս բերոՅ,
 Բամկիս զբաղձանսն դու լըցՈ,
 Բոտեալ սլացիր և զբանս մատՈ.
 Երթալդ ի բաց վըստահելով,
 Եղեալ բերան իմ խօսելով,
 Մի՛ պատկառիր նախ ընդ ողջոյն
 Մին համբոյր տալ ընդ գըրկելոյն.
 Իղձս իմ զհամայն նըմա յայտնէԱ,
 Ի բեզ յանձին՝ և յաւանդ վարկԱ,
 Անմոռաց լե՛ր փութալ յիմս գուԹ,
 Անուն գեօղջն որ յայտնի Շոռոթ,
 Յիստորադասդ անուն իւր կԱ.
 Յաւարտ բանիս եւ յատկան Ա,
 Ի ՅԱՅԴ ԶԵՄԵՄ⁸⁴ աստ զթուականն,
 Ի ձեռն այնմ որ իմ Յովնաթան⁸⁵:

Այս ուղերձը գրականության պատմության համար պարզում է առաջօր անհայտ մի կարևոր փաստ, որ XVII դարի կ. Պոլսի անվանի հասարակական գործիչ և բանաստեղծ Երեմիա Քյոմուրճյանը հանաչել և սիրով կապված է եղել իր ժամանակի ամենաականավոր հայ բանաստեղծի՝ Նաղաշ Հովնաթանի հետ: Իսկ սա մի փաստ է, որ կարող է մեծապես օգտակար լինել մեր մշակույթի երկու հատվածների կապերի հետազոտումն ասիությունը գործում:

84 Նշանակում է 1686 թվականը:

85 «Օրագրութիւն», հավելված, էջ 571:

Քյոմուրճյանի տաղերը, ուղերձները, գանձերն ու ողբերը սլարզում են նրա վերաբերմունքը դեպի ժամանակի կարևոր հասարակական-քաղաքական իրադարձությունները և դեպի այն անձինք, որոնք նշանակալից դեր են խաղացել դրանցում:

Ինչպես ասացինք, հեղինակն իր այս տիպի երկերը բանաստեղծություններ է համարել: Բայց դրանց զգալի մասը գեղարվեստական արժեք չունի, գրված է միջնադարյան հոգևոր երգերի ձևական կանոնների ու կաղապարների համաձայն: Ուղերձների մեծ մասն, օրինակ, հորինված է ակրոստիքոսների ձևով, ըստ որում, երբեմն այնպես, որ ոչ միայն տողերի սկզբնատառերը, այլև վերջնատառերն են հոգում այս կամ այն անունը կամ բառը⁸⁶: Կիրառված է բանաստեղծության բոլոր տողերը, նույնիսկ, բոլոր բառերը միևնույն տառով սկսելու ձևը⁸⁷: Հասկանալի է, որ այս հանգամանքը չի նպաստել այդ երկերի գեղարվեստականությանը, այլ, ընդհակառակը, դրանք դարձրել է բռնաղբոս, սխեմատիկ, երբեմն, նույնիսկ, անիմաստ:

Այնուհետև, ուղերձներում ու գանձերում Քյոմուրճյանն աշխատել է ընդօրինակել նաև միջնադարյան հոգևոր երգերի սլատկերները, ոճերը, դարձվածքները, համեմատությունները, նույնիսկ բառապաշարը.

Ի գերահրաշ լուսոյն լցեալ,
Շնորհօք նորին գերազարդեալ,
Պարգև նորին աղբիւրացեալ,
Վըտակօրէն ի քեզ հեղեալ:
Մաղկին նման որ ի ծովուն,
Շուշան վարդից համասփիւռ բուն,
Հոտով զմայլեալ ես գերագոյն,
Եւ բուրեւ դու միշտ քաղցրագոյն⁸⁸:

⁸⁶ Այսպիսիք են «Օրագրութեան» հավելվածի 566—570, 572, 573, 579—580 և այլ էջերում գետնոված ուղերձները:

⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 576—577:

⁸⁸ «Օրագրութիւն», հավելված, էջ 559:

Իր այս երգերում Քյոմուրճյանը բանաստեղծական ձևեր ու պատկերներ է վերցրել նաև մեր միջնադարյան տաղերգուններից, հատկապես Գրիգոր Նարեկացուց: Նա աշխատել է Նարեկացու նման բառաբարդություններ ու բառակուտակումներ հորինել, օգտագործել նրա մակդիրները.

Ուղփաշալիդ ակնավնիտ պատռակաւնի
Յար մուշթերուն 'ւ առաւօտեանն արուսակի
Սոսուն ծաղկին վարդն որ ազնիւ վայելչանա
Ի բուրաստանս մէջ ագրանիդ զուարճանա...⁸⁹

Կամ նրա օրինակով ստեղծել ոտանաւորը քարեհնչուն դարձնող առձայնությ.

Նոր ներկու ներգրաբար, ներմտութեամբ ներակյեալ
Նեկատիդ հոգեպէս, նախընթացն քեզ օգնող

.

Նոր ինձ էր երանի, նոր տեսող հանդիպիլ,
Նկրտիմ՝ նուաղիմ, նանրանամ՝ նոհողիմ:
Նեղիմ նոր անձկութեամբ, նուիրանաց նիաղեմ,
Նոյանակերպ նշուլիւք, նաւուղիչ նախնազան⁹⁰:

Ինչպես տեսնում ենք, Նարեկացուն նմանվելու ճիգն ակնհայտ է:

Սակայն, եթե Նարեկացու երկերում բառակուտակումները և բառաբարդումներն իրենց տեղում են, ունեն ներքին խորը հուլականություն և ընդգծում են հեղինակի հոգու խռովքը, նրա մոլեգին թափը, այնպես որ պոետի զգացմունքների հախուռն հեղեղն իր մեջ է առնում նաև հևասպառ ընթերցողին, ապա Քյոմուրճյանի ուղերձներում դրանք սոսկ պաճուճանքներ են:

Եթե սրան ավելացնենք նաև, որ այս ուղերձների, գանձերի մեծ մասը, իսկ երբեմն նաև ողբերը միահանգ են կամ միայն

⁸⁹ «Օրագրութիւն», հավելված, էջ 536:

⁹⁰ Նույն տեղում, էջ 577:

երբեմն-երբեմն են փոխում հանգը, ապա պարզ կդառնա, որ դրանք որպես բանաստեղծություններ բավականաչափ տաղտուկ են, միօրինակ և անկենդան: Սակայն բնավ էլ դրա պատճառն այն չէ, թե Քյոմուրճյանը չի կարողացել ստեղծել սեփական պատկերներ ու համեմատություններ (ներա մի շարք ողբերն ու տաղերը հակառակն են ցույց տալիս), այլ նախ այն, որ նա XVII դարի մի շարք բանաստեղծների նման նպատակ է ունեցել վերականգնել միջնադարյան բանաստեղծական ձևվերը և ապա, ըստ երևույթին, հետևել է ուշ միջնադարում սկիզբ առած և հետագայում կեղծ դասական պոեզիայի հիմքերից մեկը դարձած այն սկզբունքին, ըստ որի, այսպես կոչված «ազնիվ» թեմաների մասին անպատշաճ էր դիտվում պարզ ու անմիջական ձևերով ու ժողովրդական լեզվով գրելը: Այդ թեմաների համար պարտադիր էին համարվում գրաբարն ու բանաստեղծության կանոնիկ ձևերը: Ըստ այդ սկզբունքի, պարզ, հասարակ, անմիջական ձևերով և ժողովրդական լեզվով կարելի էր գրել միայն առօրյա, կենցաղային թեմաների մասին: Որ այդ այդպես է, երևում է Քյոմուրճյանի այն փոքրաբանակ ուղերձներից, որոնցում շոշափված են հենց այդպիսի՝ առօրյա-կենցաղային հարցեր: Նման դեպքերում նա իրեն ազատ զգալով ձևական բանաստեղծական պարտադիր կանոնների կաշկանդումից, ստեղծում է միանգամայն անկեղծ, անմիջական և կենդանի ոտանավորներ: Այդպիսին է, օրինակ, նրա անխորագիր ուղերձը, ուր նա տգիտության, անբարտավանության համար ծաղրել է մի ոմն խոջա Մալխասի.

Ինչ կամէր այրն, որ դինքն տանջէ,
Պօստանճի՞ է՝ թարխուն միթէ,
Հարցէք Մալխասն ի՞նչ լեզու է,
Հայ բարբառ է թէ տաճկի է:
Սուրեանի⁹¹ է, թէ ջհտի է,
Տատիա՞ն է, խրաթի է⁹²,

91 Ասորերեն:

92 Խորվաթերեն:

Ախլըրեա՞ն է, նասրանի՞ է⁹³,
 Յո՞յն լեզու է թէ ֆրէնկի:
 Անուն Մալխաս, զի՞նչ խորհուրդ է,
 Ըզթէֆսիրաթն⁹⁴ ինձ մեկնեացէ,
 Թէշրիհ առցէ⁹⁵, թէֆրիգ գրեացէ⁹⁶,
 Ալայ մալայ մին հարմունք է.
 Բամկականաց էլֆազ⁹⁷ ունիս,
 Թուրքի հայրենի խակ գովիս,
 Տին տաւասօք⁹⁸ երբ որ վարիս,
 Մեծ ամօթ է քեզ, իմ որդիս:
 Դու շինականին ևս խամ ես,
 Երբ շրնական դու զքեզ ասես,
 Շինականն շնականն չլատես,
 Ի հավատս զքեզ քննող զընես⁹⁹:

Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ թուրքերենախառն բարբառով, որը հենց ժամանակի Կ. Պոլսում ապրող հայերի խոսակցական լեզուն էր, դիպուկ ու սրամիտ հարցադրումներով և համեմատություններով, անսքող երգիծանքով, առանց «գեղեցիկ» պաճուճանքի, հեղինակը կարողացել է ստեղծել տգետ և անբարտալան խոջայի կենդանի կերպարը:

Գեղարվեստական որոշակի արժեք ունեն նաև այն ուղերձները, որոնցում վերադարձվելիք ապրումը համընկել է հեղինակի զգացմանը, և, հետևապես, եղել միանգամայն անկեղծ: Նման դեպքերում ուղերձն ստացվել է անմիջական, անսեթեվեթ: Այսպես՝ Քյոմուրճյանն իր անխորագիր ուղերձներից մեկը հղել է մի ոմն որդեկորույս հոր և նպատակ է ունեցել նրան մխիթարել: Եվ որովհետև որդու կորստյան խոր վիշտ է ապրել

93 Քրիստոնյա:

94 Մեկնություն, բացատրություն:

95 Մկրտել:

96 Անշատել, մի կողմ դնել:

97 Խոսք, զրույց, լեզու:

98 Կրոնական վեճ:

99 «Օրագրութիւն», հավելված, էջ 547:

նաև ինքը՝ ուստի և ուղերձում կարդում ենք անկեղծ, հուզիչ տողեր, վշտի մեծությունը ընդգծելու համար տեղին կիրառված հիպերբոլիկ պատկերներ.

Իմ ուրդի է՛ր պակասիս տանէս մերոյ,
Ի՛նչ բօթ է այս տանց մերոց հանդիպելոյ:
Լացցեն երկինք՝ և երկիր ընդ իս անմխիթար,
Վշտակցեալ բարեկամք մեր, ցաւս իմ դժար¹⁰⁰:

.
Ցաւալից զմայրն և սփոփես այսու յուսովս,
Վա՛յ ծընօղին, զի՛նչ արասցէ դառն կսկիծովս¹⁰¹:

Այս բանն ավելի ակնհայտ է Քյոմուրճյանի դանձերում և, մանավանդ, ողբերում: Սրանցում ամենից ավելի է երևում մեր նշած ներքին հուշի, ապրած զգացումների դրսևորումը: Այն մի քանի ողբերը, որոնց նյութն իսկապես չի հուզել հեղինակին, չեն հուզում նաև ընթերցողին, և չնայած հեղինակի մեծագույն ջանքերին, համապատասխան տրամադրություն չեն ստեղծում: Այսպիսին է, օրինակ, Աբրահամ Զելեպու դստեր մահն ու թաղումը նկարագրող «Ներբողեանը»¹⁰², ուր անկեղծ հուշը արտահայտող պատկերների փոխարեն կիրառված են հռետորական, փքուն ոճեր:

Աղնուամեծարդ գեղաւորեալ և գեր պանծայ,
Վշտակիր տիպդ ակն զուտափայլ խիտ առ խիտ կայ:
Երկիւղ բարեաց միշտ զարդացեալ, խոհեմ անձինդ
Սիրով հոգոյն յար զմայլեցեալ մաքուր հոգիդ:
Ծաղիկդ զմոսեայ քաղցրաբուրեալ խունի բերկրալի,
Ի սուրբ սերմէ շառաւիղեալ տունի սխարալի:

.

100 «Օրագրութիւն», հավելված, էջ 554:

101 Նույն տեղում, էջ 556:

102 «Ներբողեան ասացեալ Երեմիայի առ ի թաղումն Աբրահամ Զելեպու դստերն փոքր, որ ի թուական ՌՃԺ և Իէ օգոստոսի» (տե՛ս «Օրագրութիւն», հավելված, էջ 589—590):

Արքայաշուքդ իմ փարեկի բարեշաւիդ,
Տիրս ճոխափառ իմ պանծալի օրհնութեան շիրղ¹⁰³,

Բայց, բարերախտաբար, ողբերի ու դանձերի մեջ այս տի-
պի ոտանավորները գերակշռող չեն: Դրանց ղգալի մասը գրը-
ված է այնպիսի դեպքերի առթիւ, որոնք խորասուս հուզել են
հեղինակին: Այդ պատճառով որքան էլ նա ցանկացել է պահ-
պանել հնից եկող կանոնիկ ձևը, այնուամենայնիւ, այդ երգե-
լը անկեղծ, անմիջական բանաստեղծություններ են՝ լի կեն-
դանի, մարդկային հոգեվիճակների զրահորումներով, ինքնա-
բուխ ու սրտահույզ խոսքերով: Դրանց մեջ ավանդական
գանձերից, ինչպես նաև տաղերգուներից վերցվել են այն մակ-
դիրներն ու ոճերը, որոնք համընկել են հեղինակի ներքին
զգացմանը:

Այդպիսի բանաստեղծություններ են, օրինակ, իր մոր և
դստեր մահվանը նվիրված «գանձ» ողբերը¹⁰⁴:

Հասկանալի է, որ մոր մահվան կսկիծը նա չէր կարող ան-
կեղծ չզգալ: Դրա համար էլ թե՛ մակդիրներն այդտեղ քիչ են,
պաճուճանքները պակաս, բայց բանաստեղծությունն ազդում
է իր անմիջականությամբ, ներքին ողբերգականությամբ,
սրտահույզ հոգեվիճակների նկարագրությամբ:

Իմ քաղցրիկ մայր, զգլուխդ մէկ ի վեր ա՛ռ,
Ճուղապ մի տուր Քրիստոսի համար,
Միթէ գիտե՛ս կամ հասու եղա՛ր,
Զողբս և զաղէտս մեր ցաւագնարար¹⁰⁵:
Ո՛ւր գընացէր որ յետ չես դառնար
Մի՛թէ իսկի չես եկեալ յաշխարհ,

103 Նույն տեղում, էջ 590:

104 «Գանձ» ասացեալ երեմիայի ի վերայ մօրն իրոյ ՌՃԺԲ Թվին հայոց
յորում ամի հանգուցեալ լինի ի Քրիստոս: Նորա և մեզ և ամենեցուն Տէր
ողորմի: ամէն» (տե՛ս «Օրագրութիւն», հավելված, էջ 611—622) և «Գանձ
ասացեալ ի վերայ վաղամեռիկ դստերն Սողոմէի» (նույն տեղում, էջ 627—
634):

105 «Օրագրութիւն», հավելված, էջ 615:

Ա՛յ թէ գիտէիր լաց մեր և շիւար,
Լինէր թէ քեզ մեռանել չկայր¹⁰⁶;

.
Այ իմ ծընօղ՝ փափաք հմ տեսոյդ,
Կերպարանօքդ ի հող մաշեցար,
Ա՛յ վաղակտուր հասակ մանկամեռ.
Ընդէ՞ր փութով մեզ բերեր դիժար¹⁰⁷:

Սակայն հարցը միայն հույզի առկայութիւնը չէ և ոչ էլ ճիշտ գտնված հնարանքները: Ինչպես հայտնի է, բանաստեղծութիւնն իմաստալից և հուզական է դառնում ամենից առաջ իր բարձրացրած կենսական հարցերով: Այս իմաստով ևս Գյումուրճյանի լավագույն ողբերը հետաքրքիր և ուշագրավ երկեր են: Օրինակ, վերը հիշատակված ողբում, բացի անձնական վշտից, տրված է նաև առհասարակ բոլոր մարդկանց հուզող հարցերից մեկը՝ կյանքի գեղեցկութիւններից ու վայելքներից զրկվելու մեծագույն ողբերգութիւնը: Մի հարց, որը թեև նորութիւն չէր մեր գրականութեան մեջ, բայց որն այստեղ վերարտադրված է նոր նրբերանգներով:

Կյանքի գեղեցկութիւններից հեռանալու դառնութիւնն արտահայտվում է կյանքից հեռացած մօր անունից, նա է դանդաժտվում, թե անժամանակ մահը զրկել է իրեն կյանքի վայելքներից:

Զխնդութիւն իմ որդոցս շտեսի,
Թէպէտ ժամ և պահ մի խնդացի,
Յետինս այս մահըս դառն ու լեղի,
Ի խոր գուբըս զանձն իմ մաշեցի¹⁰⁸:

Ճիշտ է, ինչպես տաղերգուների համանման ևրգերում, այստեղ էլ շիշտվում է կյանքի անցավորութիւնը:

106 «Օրադրութիւն», հավելված, էջ 616:

107 նույն տեղում:

108 նույն տեղում, էջ 619:

Աշխարհիս շինողքն ո՞ւր են որ չկան,
Իմաստունք շատք ի գուբս սուգեցան,
Վայելուչ պատկերօք մանկական,
Խիղճ մահուամբ որք ի հողս գերեցան¹⁰⁹;

Սակայն հենց դրա հետ է, որ չի համաձայնվում հեղինակը:
Իզուր չէ, որ կյանքից հեռացողը հարազատներին հորդորում է
լալ, խղճալ, ափսոսալ իրեն: Հենց այստեղ էլ Քյոմուրճյանը
շատ դիպուկ կերպով օգտագործում է մարդկային կյանքը
պտղատու այգու հետ համեմատելով՝ միջնադարում հայտնի
սքանչելի պատկերը, որը հետագայում ևս մշակել են մեր տա-
ղերգուներն ու ժողովրդական բանաստեղծները:

Այգի տնկեաց զիս Տէրն, ցանկով պատեաց՝ գուբ
հնձան փորեաց:
Մնաց ինձ խաղողոյ՝ փուշ բուսուցի, նա եկեալ
խըլեաց.
Աղաչեմ աղաչեմ՝ վասն իմ առ Տէրն իմոյս մեղաց՝
թողուլ խնդրեցէք:
Ընտրեալ այգիս, կոխան քակեալ հնձանն և
աւարեցաւ,
Փշոցն դժնեասաղարթ՝ ճիւղ ողկուղացն թօթափեցաւ¹¹⁰;

Եվ այս՝ աշխարհիկ կյանքի գեղեցկությունների կորուստը
խիստ վշտացնում է նրան: Որքան էլ, այլ ելք չունենալով, նա
հույսն աստծու վրա է դնում, այնուամենայնիվ, դժգոհում է
Գաբրիելի պահանջի դեմ: Նա շեշտում է, որ մարդն իր հոգին
ոչ թե կամովին, այլ ուժի ստիպմամբ է տալիս.

Գաբրիէլն եկն ի խնդիր՝ պահանջելով զհոգիս ի
մարմնոյս,

109 «Օրագրութիւն», հավելված, էջ 619:

110 Նույն տեղում, էջ 620—621:

Տեսն էր ահագնադեմ՝ պապանձեցոյց ի վայրկեան
ժամոյս¹¹¹;

Յաջ և յահեակ ճար խնդրեցի՝ ոչ ոք փրկեաց
ձեռացն հրդօրին,

Յաւագին ուժգին բախմամբ քակտեալ զհոգիս՝ ի բաց
խրլեցին¹¹²;

Ու որքան էլ բանաստեղծութեան վերջում մայրը հարա-
զատներին խնդրում է աղոթել իր հոգու փրկութեան համար,
այնուամենայնիւ, հիմնականը մնում է կյանքից հեռանալու
վիշտը: Այսինքն՝ շնայած հեղինակի քրիստոնեական բարոյա-
խոսութեանը, երկում հաղթում է սերը գեպի աշխարհիկ կյանքն
ու նրա ուրախութեանները, ականա բողոքը դրանք առ ոչինչ
համարելու դեմ:

Իհարկե, ինչպես արդեն վերը նշեցինք, այս բոլորը նորու-
թյուն չէր մեր գրականութեան մեջ, դրանց հաճախ շատ ավելի
բարձր արվեստով հանդիպում ենք և՛ Կոստանդին Նրզնկացու,
և՛ Մկրտիչ Նաղաշի, և՛ Գրիգորիս Աղթամարցու ու մյուսների
տաղերում, սակայն հարցն այստեղ հենց այդ ավանդների շա-
րունակումն ու վերականգնումն է, որը բնութագրական էր
XVII դարի գրականութեան ներկայացուցիչների համար:

Այս առումով ուշագրավ է նաև Քյոմուրճյանի «Գանձ ասա-
ցեալ ի վերայ վաղամեռիկ դստէրն Սողոմէի» երկը: Այստեղ
առաջին տողերում նա օգտագործել է Նարեկացու բանաստեղ-
ծություններում և հայրեններում հաճախ հանդիպող պատկեր-
համեմատութիւնը.

Եթէ ծովուն թանաք մարթացեալ,
Կամ մորենեաց ի գլրիչի կազմեալ,
Համատարած երկինքն թուղթ սփռեալ,
Ջգանգատս ի գիր ումեք շկարողացեալ¹¹³;

¹¹¹ «Օրագրութիւն», հավելված, էջ 621:

¹¹² Նույն տեղում, էջ 622:

¹¹³ Նույն տեղում, էջ 627:

Այստեղ ևս չահել դատեր մահվան պատճառով ունեցած իր աղեխարշ ապրումները, հեղինակը հաճախ չի կարողանում տեղավորել գանձերի կանոնիկ ձևերի, աստվածաշնչից եկած պատկերների մեջ: Հուլիի հեղեղը նրան լիովին իր մեջ է առնում, նա մի կողմ է թողնում ոչ միայն գանձերի ավանդական պատկերները, այլև նույնիսկ գրաբարը, և ժողովրդի լեզվով, ժողովրդի երգի՝ հայրեններ հիշեցնող ձևերով ողբում իր անդարձ կորուստը:

Ես լամ և ասեմ թէ մահրում մնացի,
Դու լաս և ասես թէ որբուկ մնացի:
Ես մորմոքամ թէ մուրեթ չտեսի,
Դու լաս և ասես թէ խոռ մնացի.
Ես լամ և ողբամ որ աչքս ի յետի,
Դու սրտակոտոր ի յաստրուրի:
Ես զծաղկելոյ զօրերդ չըտեսի,
Դու լաս և ասես՝ ա՛հ մարիկ պիտի.
Ես հեծելով դատիլս հառաչէի,
Դու զայլոց մայր տեսնելուդ ողբալի:
Ի ցաւ մահուս զքեզ համբուրէի,
Որբուկ ծընալդ քան զմահս էր լեզի.
Դու մար յիշելն ալլոց թէ դիպի,
Սիրտդ արիւնով պիտի որ լցուի¹¹⁴:

Ինչպես տեսնում ենք, սա արդեն քիչ է հիշեցնում հոգևոր երգերի՝ գանձերի ընդունված ձևը: Սա մի իսկական քնարական, խորը վշտի տրամագրություն ստեղծող բանաստեղծություն է:

Սակայն այս բոլոր բանաստեղծություններից, թե՛ բովանդակության, թե՛ ձևի տեսակետից ամենաուշագրավ և արժեքավոր գործը Ագուլեցի խոջա Խոսրովի մահվան հանգամանքները նկարագրող գանձն է¹¹⁵:

¹¹⁴ «Օրագրութիւն», հավելված, էջ 629—630:

¹¹⁵ «Ագուլեցի Խոջայ Խոսրովի մահուան, ճառ ի սկզբանէ մինչ ի նորին վաղճան: Ասացեալ ի խնդրոյ ամուսնոյ նորին»: («Օրագրութիւն», հավելված, էջ 635—648):

Այստեղ Քյոմուրճյանը պատմում է խոջայի ողբերգական կյանքն ու մահը: Սրտառուշ տեսարաններով պատկերում, թե խոսքով ինչպես է իր կեղծ բարեկամների պատճառով պարտքերի տակ ընկնում, սնանկանում, բանտարկվում և ի վերջո՝ վշտից ու նեղություններից օտարության մեջ, բանտում մեռնում: Քյոմուրճյանը ստեղծում է ժամանակի առևտրական-խոջայական կյանքի ճշմարտացի, տիպական պատկերը, խարազանում առևտրականության հատուկ արատները՝ շահամոլությունը, երկերեսանիությունը, ընչաքաղցությունն ու եսասիրությունը: Նա դառնացած նկատում է, որ խոսքովի բարեկամները նրա հետ մտերիմ են, նրա սեղանի շուրջը նստած բարեկամության ցույցեր են անում քանի դեռ նա հարուստ է, իսկ երբ խոջան նրանց իսկ պատճառով սնանկանում է, «բարեկամները» մոռանում են նրան: Դեռ ավելին, այդ ամենից հետո թշնամանում են նրա հետ, հրաժարվում իրենց պարտքերից, նույնիսկ կեղծիքներով ու կաշառքներով նրան պարտապան դուրս բերում և դրանով ավելի արագացնում նրա կործանումը.

Ոմանք ուրոյն բարեկամ դարձեալ,
 Զծունկ պագէին սորա ւ աղաչեալ,
 Զի պատիւ ւ ի փառս մեծարեալ,
 Որք ի քունճերս պատուարց դեգերեալ:
 Սա զլաւութիւն նոցա արարեալ,
 Բ անգամ ի փառսն վերածեալ.
 Յետոյ ձախմէ սորա այնք նենգեալ,
 Զսորա տըւեալ դրամն ուրացեալ:
 Քան զառաջին բարեկամսն անցեալ,
 Նոյն նենգողաց զպաւկասն այն լըցեալ,
 Զի զպատառուն պարտական հանեալ,
 Վկայս գըտեալ՝ կաշառուր պարծեալ,
 Հին քիւթէխօրքն ոչինչ մի օգնեալ
 Գըրեն վճռեն թէ պարտատէր լեալ:

.

Զբարին տեսողքն թշնամիք պարծեալ:
Զի զհաց ուտողքն զշարիս են նրկեալ...¹¹⁶

Քյոմուրճյանն այս ոտանավորում, հեռանալով միջնադարյան հոգեոր գանձերի հատուկ ձևերից, ավելի է մոտեցել ժողովրդական կենդանի պոեզիային: Երկում կողք-կողքի կիրառված են թե՛ վիպերգերից առնված էպիկական պատմեալաձևը և թե՛ XVII դարի Կ. Պոլսի աշուղների երգերը՝ հիշեցնող¹¹⁷, կծու երգիծանքով լի պատկերները: Տարբեր է նաև լեզուն. խրթին գրաբարի փոխարեն, այստեղ օգտագործված են ժողովրդական լեզվաձևերը:

Այս բոլորն զգալու համար բավական է կնարդալ թեկուզ գանձի այն հատվածը, որտեղ Քյոմուրճյանը պատմում է հոսսրովի «բարեկամների» կազմակերպած խրախճանքները՝ ընդգծելով այդ մարդկանց կեղծությունն ու երկերեսանիւթ-թյունը.

Մուրատ Մազսուտ սորա մաաշին¹¹⁸
Զաչբերն տընկեալ հազըր լօխմային¹¹⁹
Հօտն բուրէր քաղցր խօճի մաթպաղին¹²⁰,
Վասն այն մըտնել խաբել ջանային:
Գապունիս փիլան գովելն լըսէին,
Շատք ցանկ աշնայ լինիլ¹²¹ ծըկլային¹²²,
Եաղշի կեռնտէ¹²³ ի դուռն շըփուէին,
Խօշամէտճիքըն¹²⁴ շատանային:
Սանահար ու կընքահար լինէին,

116 «Օրագրութիւն», հավելված, էջ 639:

117 Հիշեցնում է հատկապես Կ. Պոլսի աշուղ Ճերեան Օղլուի երգերը:

118 Մաաշ (մէաշ)—պաշար:

119 Արեւելյան քաղցրավենիք:

120 Խոհանոց:

121 Աշնա լինել—մտերմանալ:

122 Անտեսանելի մնալով՝ զաղտնի կերպով մի տեղ հայել:

123 Եաղշի կին—լավ օր:

124 Բարի գալուստ մաղթողներ:

Խօճին յօտան տիվան առթէին,
 Զհացն ուտէին, զգինին խըմէին,
 Փոյթ զտօլէստանն¹²⁵ ի շուռ ածէին:
 Կենդանութիւն լինի խօճային,
 Փառք ու պարծանք դու Հայոց ազգին,
 Սեղանդ իլի դըրմընի¹²⁶ լինին,
 Մինչ ի յաւուրըն դատաստանին:
 Մեկ օրն հազար լինի պարոնին...¹²⁷:

Ճիշտ նույնպիսին է այն հատվածը, որտեղ հեղինակը պատմում է Խոսրովի երբեմնի մտերիմների չարախնդությունը՝ նրա մահվանից հետո.

Ո՛ւր քիւֆթէխօր սուտ բարեկամքն, զընային ըմպել
 թաս թաս զգինին.

Գիշեր ցերեկ խօշամէտիւք կանչողքն խօճին
 կենդանութիւն:

Ո՛ւր փիլաւխօր¹²⁸ սուտ սիրելիքն, անգամ մի տեսըն
 չերքային,

Հիմա հոգիդ ելնէ ասնն, է՛ր այլ շատ մեղ շտայիր
 բաժին:

Ո՛ւր չէնկէպաղ¹²⁹ նենգող դրդողքն, տեսնունք վխօճին
 աստ քաջութիւն:

.

Ասեն՝ շաշղընն¹³⁰ բան չէ գիտցեր, ահա՛ տեսաք զիւր
 իշութիւն:

Զայս բաջադողքն տեղաց էին, ոմանք քան զսա
 յառաջ չքէին:

125 Դուլլեր:

126 Դրմնի լինել—դրված լինել:

127 «Օրադրութիւն», հավելված, էջ 637:

128 Փլավի ընկեր, փլավը՝ միասին ուտող:

129 Բարբաջող:

130 Ապուշ, տխմար:

Միթէ սորա տէրտն չէ՞ր հերիք, սիթէմս այլ դան ու
խոց սրտին:

Ոմանք խաշեն՝ ջանք մեր այս էր, հոս առնէար մեր
զքո հոգին.

Ո՞ւր կերթաս՝ նա՛ դրնա՛ հէրիֆ, տես թէ ինտո՛ր է
խօճայութիւն¹³¹:

Վերջին տողերը առավել շոշափելի և տխրական են դարձ-
նում առևտրականների կերպարները, որովհետև դրանցում է,
որ ամբողջ մերկությամբ ցուցադրված է այդ խափ մարդկանց
մտածելակերպն ու խոսելաձևը:

Բանաստեղծության այս մասերն ավելի դիպուկ են դառ-
նում հեղինակի սուր և անսքող հեգնանքի շնորհիվ, որը դարձ-
յալ շատ է հիշեցնում ժամանակի աշուղական պոեզիան:

Ինքը՝ Քյոմուրճյանը, իհարկե, չի էլ մտածել, թե ինչպիսի
խոր եղրահանգումներ կարելի է անել իր գանձից: Նա սլարդա-
պես նկարագրել է դեպքերը: Բայց քանի որ ինքն ատել է
մարդկային այդ արատները և համակրել ազնիվ, բարեգործ
խոսրովին, ուստի և նրան կործանող առևտրականներին մեր-
կացրել է դայրալից ու կծու խոսքերով: Մի բան, որ ոտանավո-
րին տվել է սոցիալական սրություն:

Այս գանձն արժեքավոր է ոչ միայն ժամանակի կյանքի
ռեալիստական վերարտադրությամբ, այլև, ինչպես ասացինք,
որպես քնարական ստեղծագործություն: Մեջ բերված հատված-
ներից իսկ ընթերցողը կնկատի, որ այս երկում ևս չկան դար-
դարուն պատկերներ ու համեմատություններ, չկան սլաճու-
ճանքներ, որոնք առատ են հոգևոր գանձերում: Բայց բանաս-
տեղծությունը հասնում է նպատակին, տրամադրություն է
առաջացնում, քանի որ այստեղ կիրառված են ժամանակի
պոլսահայ աշուղների երգերից եկող կենցաղային մանրուքնե-
րի սրամիտ նկարագրությունները, կենդանի, տրամախոսու-
թյունները, ժողովրդական վիպերգերի, հայրենիների հնարանք-
ները: Այս առումով հետաքրքիր են հատկապես այն հատված-

131 «Օրագրութիւն», հավելված, էջ 643—644:

ները, որոնցում նկարագրվում է հոսարովի կնոջ և դստեր սուգը:
Դրանցում Քյոմուրճյանը փոխ է առնում ժողովրդական լալիքի
երգերի ոճերն ու համեմատովյունները.

Երկինք և երկիր մթնեցաւ, ամուսնոյն
սև սև խոց հեղին.

Սառնամանիք սև սրբտին, որբ 'ւ այրի լինիլ
Մէյրէմին:

Մուֆն ու մըլարն պատեցաւ, մարդոյ աչք բանալ
չըտային.

Սա վերայ գըլխին ծեծէր, որ արցունքն զաչքերն
չբանային:

Փոթոր(կ)եալ խառնակ օդոյն, յօր մահուն տեսաք
հօսարովին¹³²:

Կամ՝

Ճղատկեալ մաղերն Մէյրէմին, ի վերայ կրծոց խօճային,
Զիւնն որ փչամամբ զօդն ծածկէր, օր 'ւ արև
բնակչաց շրջուցին.

Անդ սև սև մաղերն ծածկէր, զղազաղն ու զմարմին
սև բախտին:

Զիւնն որ ցընդեալ կու մաղէր, բըբախառն մանէման
հոսին.

Զխելքն ցիրուցան մաղէր, մաղկըտէր զսիրդըն
Մեյրէմին:

Զիւնն որ ի փոս փոս տեղիք, լընոյր որ կուտոց
դիզէին.

Հանգուց վերայ հանկուցի, ծալիծալ կըսկիծն
Մեյրէմին¹³³:

Ինչպես տեսնում ենք Քյոմուրճյանի այս երկում ինքնա-
տիպ կիրառում են գտել մեր միջնադարյան բանաստեղծու-

132 «Օրագրութիւն», հավելած, էջ 645:

133 նույն տեղում, էջ 646:

Թյան շատ ու շատ ձևեր: Բայց ուշադիր կարդալուց հետո պարզ է դառնում, որ հակառակ ուղերձների և դանձերի զգալի մասի, այստեղ հեղինակը համեմատաբար ավելի է մոտեցել ժողովրդական երգի զուլալ ակունքին, ավելի է զգացել, հետևապես և զգալ տվել նրա վճիռ, պարզ ու անպաճուճ հմայքը: Դրա համար էլ հեղինակի կողմից ասլուած վշտի խոր զգացումը գտել է ժողովրդական տխրաթախիժ երգին հատուկ, հոգու հետ խոսող սրտամոտ զրույցի ձևը, մի զրույց, որի մեջ սփոփանքը ժողովրդի դարերով ամբարած կենսափիլիսոփայությունից է գալիս:

Վերն ասածներից երևում է, որ Քյոմուրճյանի ուղերձների, դանձերի և ողբերի մի զգալի մասը, լինելով հեղինակի խորապես ասլուած ներշնչանքի արտահայտությունները, լիարժեք բանաստեղծություններ են, XVII դարի պոեզիայի բնութագրական նմուշներ, որոնք այսօր էլ պահպանել են իրենց թարմությունը և արժանի տեղ պիտի գրավեն մեր միջնադարյան պոեզիայի լավագույն երկերի շարքում:

* * *

Ազուլեցի խոջա Խոսրովի մահվան առիթով գրված դանձի հետ հետաքրքիր ձևով առնչվում է Քյոմուրճյանի մի այլ բարոյախրատական ոտանավորը¹³⁴, որտեղ դարձյալ շոշափվում են մարդկային հարաբերությունների, բարեկամության, ընկերության հարցերը՝ կապված տարբեր սոցիալական վիճակների հետ: Այս ոտանավորում ևս հեղինակը շեշտում է, որ մարդուն զնահատում են նկատի ունենալով ոչ թե նրա բարեմասնությունները, այլ հարստությունը.

Յիշես զՋատիկն, զբո սիրելիքն՝ և զբարեկամս
 Բռ տէվլէքին,
 Ի քեզ դային շնորաւորել համայն խօսիցդ
 պէլի՛ պէլին:

¹³⁴ Ոտանավորը թերի է, սկիզբն ու վերջը չկա: Տպագրված է «Օրագրութեան» հավելվածի «Խրատականք» բաժնում, էջ 668—670:

Յիշես մատամբ զքեզ ցուցանել՝ ուր զնայիր
զքեզ պատուէին,

Ուր նստէիր նոքա ցածուն զքեզ մեծարել
խիստ փութային:

Յիշես թէ քեզ իր մի դիպէր՝ շուտով ի տունդ
վաղվաղէին,

Յաւակցէին փառակցէին՝ փառք և պատիւ
էր քո սրտին:

.

Այս ամենից այսօր դիմակն՝ քեզ պատահեաց
յոյժ վշտագին,

Զի հեռացան՝ ոչ երևին՝ այն բարեկամքն
ըստ ժամանակին:

Օր մի չիշեն՝ ոչ գան առ քեզ՝ զերես
դարձնեն թէ հանդիպին¹³⁵:

Բայց որովհետեւ այս ոտանավորի ընդհանուր նպատակը կյանքի փորձություններին ու դառնություններին համբերությամբ դիմագրավելու քրիստոնեական բարոյախոսությունն է, ապա բացի այս հատվածից, որն իրական, կոնկրետ կյանքից առնված մի պատկեր է, մնացածը տաղտուկ խրատական տողեր են: Այսպես են նաև Քրիստոսյանից հասած մյուս երկու բարոյա-խրատական ոտանավորները¹³⁶:

Դրա պատճառը ոչ միայն այն է, թե այդ բանաստեղծությունների հիմքում դրված է աշխարհի ունայնության քրիստոնեական բարոյախոսությունը, այլև այն, որ դրանցում հեղինակը կրկին դիմում է միջնադարյան կրոնա-բարոյախրատական ոտանավորների ձևերին ու հնարանքներին, օրինակների մեծ մասը ոչ թե կյանքից, այլ աստվածաշնչային թեմաներից վերցնելով:

Այդ ընդհանուր սխեմաների մեջ միայն երբեմն-երբեմն երևում են կյանքից եկող իրական-շոշափելի համեմատություններ ու պատկերներ: Եվ հետաքրքիրն այն է, որ այդպի-

¹³⁵ «Օրագրութիւն», հավելվածի «Խրատական» բաժինը, էջ 669:

¹³⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 665—666 և 666—667:

սիք, ընդհանուր կրոնական ոգին ճեղքելով, այն ժամանակ են ներխուժում ոտանավորների մեջ, երբ հեղինակն այլևս չի կարողանում թաքցնել իր ներքին խռովքը՝ դժգոհությունը ժամանակի իրականությունից:

Քյոմուրճյանը շարն ու անմարդկայինը տեսնում է ամենուր, նա առհասարակ նկատում է մարդկային հարաբերությունների այլասերումը.

Աշխարհս թամահի՛ւ ի պատճառ փառաց,
Ոմանք դիտնոց անկան՝ ոմանք յանդիտաց,
Ոմանց ինքնաշարժք են՝ ոմն յայլմէ դրդած,
Աստուած փրկէ ըզմարդն խիստ յիննաֆսըղաց¹³⁷:

Բայց իր դարի զավակը լինելով, նա իրեն մխիթարում է, թե այդ բոլորն ի վերջո անցողիկ է, թե ամեն ինչ իր ժամանակն ունի և մարդուս նեղություններն էլ՝ իրենց հատուցումը կունենան հանդերձյալ կյանքում: Դրա համար էլ նա կյանքից առած հետաքրքիր համեմատություններով իմաստասիրում է.

Յորժամ կամենայ որ սիրուն վարդ քաղել,
Պիտի փշով գձեռսն ի յարին շաղախել,
Միտդ ա՛ծ զսերմնացանն՝ ո՛րքան համբերել,
Մինչև գայ ժամանակ որ պիտի հնձել:

Ամենայնի շափ կայ և ժամանակ կայ,
Թէ առաւօտն ելնուս՝ և իրիկունն կայ,
Ձերէկս թէ յետ ձըգես՝ և առաւօտն կայ
Մինչև որ քեզ բարի ժամանակըն գայ¹³⁸:

Այսպիսով, չնայած ընդհանուր կրոնական բնույթին, նույնիսկ այս բարոյա-խրատական ոտանավորների մեջ ար-

137 «Երագրութիւն», հավելվածի «Խրատականք» բաժնի էջ 667: Վերջին բար նշանակում է անգութ:

138 Նույն տեղում, էջ 667: Այս երկու բառատուրքը, որպես առանձին բանաստեղծություն տպված է «Սիրոն», 1940, № 1—2, էջ 35:

տացուիլել են ժամանակի արևմտահայ գաղութի կյանքի մի քանի բնորոշ կողմերը, և դա էլ հենց այս ուսանավորներին սրտչակի արժեք է տալիս:

* * *

Հիմնականում պատմա-քաղաքական նշանակություն ունեն նաև Քյոմուրճյանի այն բանաստեղծությունները, որոնց մեջ նա անդրադարձել է Թուրքիայի տիրապետության տակ ապրող հրեաների հարցին:

Այս բանաստեղծություններին հատուկ է մի շատ հետաքրքիր դիժ: Դրանցում հեղինակն ատելությամբ խոսելով հրեաների հավատի մասին, միևնույն ժամանակ մեծագույն սիրով ու համակրանքով է նկարագրում այդ նույն հրեաներին, երբ խոսքը վերաբերում է նրանց մարդկային արժանիքներին, նրանց կրած վշտերին ու տառապանքներին:

Հրեաների նկատմամբ այս երկակի վերաբերմունքը ևս պայմանավորվում է Քյոմուրճյանի հիմնական քաղաքական սկզբունքներով, այն պայքարով, որ նա մղում էր օսմանյան բռնապետության դեմ, հանուն սեփական ժողովրդի ինքնությունից պահպանման: Իսկ այդ պայքարի հիմնական օղակներից մեկը պայքարն էր հանուն քրիստոնեական կրոնի: Դրա համար է, որ Քյոմուրճյանը բոլոր միջոցներով պայքարում է քրիստոնեությունից եղած շեղումների, աղանդների դեմ: Այդ պատճառով է, որ նա իր «Յազագս դերու Քրիստոսին, որ կելտի կելտի ասի, արարեալ և շարադրեալ Երեմիայի զպրի Կոստանդինուպօլսեցոյ, որ էր ժամանակակից և տեսող իրացն, Ռժժէթուջ»¹³⁹ խորագիրը կրող երկարաշունչ բանաստեղծության մեջ ծաղրել ու դատապարտել է հրեա Սապեթա Սեփիին, որն իրեն նոր մեսիա՝ փրկիչ էր հայտարարել և 1666—1668 թվականներին պայքարի էր դուրս եկել օսմանյան բռնապետության,

139 Տե՛ս Մատենադարանի ձեռագիր № 8780, էջ 3ա—16բ: Հրատարակված է Կ. Պոլսում:

մահմեդականութեան, ինչպէս նաև մյուս բոլոր կրօնների դեմ¹⁴⁰:

Այս ոտանավորում, որը շատ ավելի չափածո պատմութեան է նման, Քրիստոսի մահնալն մանրամասնութեամբ պատմում է Սապեթայի հանդես գալը, նրա ուսմունքի տարածումը, տալիս այդ ուսմունքի առաջացման հիմնական շարժառիթները և հենց հրեական համայնքի ներսում նրա դեմ եղած պայքարի փորձերը: Ապա նկարագրում է շարժման հզորացումը, ցույց տալիս, որ շարժումն իր մեջ, փաստորեն, զինված ապստամբութեան սաղմեր է պարունակել:

Ոտանավորի վերջում տրված է շարժման ողբերգական ավարտի պատմությունը՝ հրեա կրօնավորների կողմից Սապեթային կառավարութեանը մատնելն ու վարկաբեկելը և թուրք տիրակալների հաշվհարդարը նրա հետ:

Այդ ամբողջից պարզվում է, որ Սապեթայի զլխավորած շարժման հիմնական նպատակն է եղել հրեաներին Թուրքիայի լծից ազատագրել, ինչպէս նաև աշխարհում ցրված հրեաներին հավաքել երուսաղեմում ու ստեղծել մի հզոր թագավորութիւն:

Ջնջէ զբրիստիայնս և ինքն տիրեալ,
Ջտաճիկս ընդ բռամբ հարկատու առեալ¹⁴¹,

.

Յորմէ յառաջէ զայս հանուրց աղղեալ,
Թէ մեք տիրեսցուք զի օր է մերձեալ,
Ուժգնութիւն ազգաց առ մեզ նուաղեալ
Եվ մեր տկարութիւն յարգեալ ճոխացեալ:
.

Համայն աշխարհի մեր թագաւորեալ,
Գայլոց ընդ գառանց ի զոյգ ճարակեալ¹⁴²:

140 Այս մասին տե՛ս «Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դարիժեցոյ», վաղարշապատ, 1896, գլուխ ՄԵ, էջ 651—665:

141 Մատենադարան, ձեռագիր № 8780, էջ 10ա:

142 Նույն տեղում, էջ 11ա:

Բանաստեղծության թե՛ այս, թե՛ բազմաթիվ այլ հատվածներին երևում է, որ Քյոմուրճյանին հատկապես զայրացրել է այն, որ Սապեթայի շարժումն ուղղված է եղել նաև քրիստոնեական կրոնի դեմ: Ուստի և չբավարարվելով սոսկ ծաղրով, Քյոմուրճյանն ամեն կերպ ջանացել է ապացուցել Սապեթայի ուսմունքի, նրա «փրկիչ» լինելու կեղծիքը, դրան հակադրելով միայն Քրիստոսի փրկիչ լինելու դոգման:

Սակայն հետաքրքիրն այն է, որ Քյոմուրճյանի վերաբերմունքը դեպի Սապեթայի շարժումը միշտ չէ, որ բացասական է: Ընդհակառակը, երբ խոսքը վերաբերում է շարժման հակասամանյան բնույթին, թուրքական բռնապետության դեմ նրա պայքարին, Քյոմուրճյանի վերաբերմունքը տրամադծորեն փոխվում է: Դրա համար էլ նա խորին զայրույթով ու հուզմունքով է խոսում Սապեթայի պարտությունից հետո հրեաների նկատմամբ կիրառված բռնությունների ու հալածանքների, նրանց աղղալին արժանապատվությունը ոտնահարելու փաստների, այլև հենց իր՝ Սապեթայի նկատմամբ կիրառված հաշվեհարդարի մասին:

Ի միջի այլոց հենց այստեղ էլ նա առիթը բաց չի թողնում կրկին անդրադառնալու թուրք պաշտոնյաների կաշառակերությանն ու կամայականություններին¹⁴³:

Հասկանալի է, որ այստեղ նրա մեջ խոսել է մի այնպիսի աղղի ներկայացուցիչը, որը նույնպես ճնշվում ու հալածվում էր թուրքական լծի տակ:

Այս ոտանավորը հետաքրքիր է նաև այն տեսակետից, որ շարժման պարտության ներքին պատճառները քննելիս, Քյոմուրճյանը մերկացրել է նաև հրեա հոգևորականությանը: Պատմելով 80 հրեա քահանաների՝ Սապեթայի դեմ մղած

¹⁴³ Երբ թուրքական կառավարությունն արգելում է Սապեթայի մոտ գնալ-գալը, ապա դա հնարավոր է դառնում կաշառքով:

Զպօստանճի պաշին դարձեալ կաշառեալ,

Զկամս նախարարաց կրկին հաճեցեալ,

Ի յերթևեկս անդր ոչ դադարեալ,

Զազնիւ ինչս իրեանց նմա ընծայեալ:

(Մատենադարան, ձեռագիր № 3780, էջ 8ա)։

պայքարը, ինչպես նաև նրանց կողմից Սապեթային թուրք իշխանություններին մատնելու փաստը, հեղինակը, անկախ այն բանից, ցանկացել է այդ, թե ոչ, բայց հիանալիորեն բնութագրել է և՛ այդ հոգեկորականությանը, և՛ Սապեթայի աղանդի սոցիալ-քաղաքական էությունը:

Քյոմուրճյանին, որպես մտածողի և գործչի, դրականորեն է բնութագրում նրա համակիր վերաբերմունքը զեպի հրեաները, հատկապես Սապեթայի շարժման պարտությունից հետո: Այդ հանգամանքը լավ է դրսևորվել նրա մյուս՝ «Նոյնոյ Երեմիայի շարագրեալ ոտանաւորս վասն վերստին խալտառակութեան հրէից»¹⁴⁴ երկում, ուր նա համակրանքով ու ցավով է նկարագրում հրեաների ծանր վիճակը ապստամբության պարտությունից հետո, շեշտելով, որ իրենց զաղափարների իրազործման համար նրանք կորցրել են ունեցվածքը, տառապանքներ կրել, ենթարկվել սոսկալի հալածանքների ու հավատափոխության վտանգին.

Եղեն և հրէայք ի խոր արտմութիւն,
Այնք որք խնդային ապաշաւէին,
Մաքառողքն ընդ մեզ շատ ամաշէին,
Եւ ռամկաց լինէր սրտի բեկութիւն:
Մամոնայն և զինչսն յոյժ կսկծային,
Որ ՚ի երթս և եկս նորա ծախէին,
Զաղերսեալ ընծայսն տիր ափսոսային,
Ըղծանակ լինելն՝ նեղասրտէին¹⁴⁵:

.
Յամյամէ յայլ վայրս և որք աստ կային,
Դարձեալ յօրինաց տաճիկ լինէին¹⁴⁶:

Իհարկե, այստեղ հեղինակը Սապեթայի պարտությունը և հրեաների մոլորությունն ու ձգտումը դիտում է ամենից առաջ քրիստոնեական ուսմունքի դիրքերից: Բայց թուրքական տի-

144 Տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր № 8780, էջ 17ա—17բ:

145 Նույն տեղում, էջ 17ա:

146 Նույն տեղում, էջ 17բ:

րակալութեան կողմից հրեաների նկատմամբ կիրառվող բռնութեանները և հալածանքը, այնուամենայնիվ, նա նկարագրում է որպէս նույնպիսի հալածանքների ենթակա մի աղբի ներկայացուցիչ: Դրա համար էլ նրան չի ուրախացնում հրեաների պարտութիւնը: Քյոմուրճյանի այս երկու ոտանավորների ընդհանուր եղանակը, տոնը, տխուր է, կարեկցական: Հետաքրքիր է, որ նույնիսկ հավատի հարցերում նա տարբերութիւն է դնում ազանդի ղեկավարի, քրիստոնէութեան դեմ դրոշ բարձրացրած Սապեթայի և հրեա ժողովրդի միջև: Եթէ առաջինը նրա աչքում եղիկի է, հանցավոր ու պատժի արժանի, ապա երկրորդը միայն մոլորված է և այդ մոլորութեան պատճառով զազանի երախը բշված, դրա համար էլ օգնութեան ու կարեկցանքի արժանի: Նա հատկապէս համակիր ու կարեկից է հրեա ժողովրդի նկատմամբ, որը Թուրքիայում ճնշվում, հալածվում և ամեն տեսակ անարգանքներ էր կրում անկախ Սապեթայից էլ, սոսկ որպէս հպատակ: Այս առումով բնութագրական է նրա «Այլ իմն բան հրէի կնոջն բէրային»¹⁴⁷ ոտանավորը:

Իրենց ազգային սովորութեան համաձայն հրեա կանայք զարնանը զվարճանում են բնութեան զրկում: Կանանցից մեկը պարծենում է, թէ կարող է թան ճարել և գնում է մոտիկ արքունական փարախները թան խնդրելու: Արքունի թուրք հովիւները բռնաբարում են նրան, ապա և նրան օգնութեան շտապող մշուս կանանց: Սա է ոտանավորի բովանդակութիւնը:

Նկարագրելով հովիւների անպատկառ ծաղր ու ծանակը, Քյոմուրճյանը ակնարկում է, որ արքունական այդ հովիւներն իրենց թիկունքում ունեն թուրքական ողջ պետականութեան հովանավորութիւնը և որ անարգված հրեաները, միևնույն է, ոչ մի տեղ արդարութիւն չեն գտնի:

¹⁴⁷ Այս ոտանավորը, որի տպագրված օրինակին չենք հանդիպել, փաստորեն մի չափածո նովել է, որ Քյոմուրճյանը տեղավորել է «Ստամպուլոյ պատմութեան» ընդհանուր հինքի մեջ, բայց հրատարակիչ Թուրքոմյանը չի տպագրել այն, պատճառ բերելով դրա «անպատկառ բովանդակութիւնը»: Մեղ այն ծանոթ է Մատենապարանի № 1675 ձեռագրից (էջ 272ա—274ա):

Այս երեք բանաստեղծութիւնները, որոնք միեւնոյն հարցին են վերաբերում, միեւնոյն վարպետութեամբ ու միեւնոյն ձեւերով չեն հորինուած:

Դրանցից առաջինը էպիկական բնույթ ունի և ընթերցողին գրավում է հիմնականում իր սլուծեալային հանգուցներով, հետաքրքիր բովանդակութեամբ: Այդ բանաստեղծութեան մեջ պակասում են հուզական մոմենտները, խոսքի պատկերավորութիւնը, հանգամանքներ, որոնք զգալիորեն թուլացնում են ոտանավորը, այն տեղ-տեղ դարձնում իրական փաստի չափածո վերապատում: Բայց հենց զեպքերի ճշմարտացի ու տրամաբանական շարադրանքն էլ երկին որոշակի հետաքրքրութիւն է տալիս:

Երկրորդում, նպատակ ունենալով պաշտպանել քրիստոնեական ուսմունքը, Քյոմուրճյանը հիմնականում կանգ է առել հարցի կրօնական կողմի վրա, միայն թոուցիկ կերպով ակնարկելով հրեաների կրած նեղութիւնները: Դրա համար էլ ոտանավորում պատկերների, համեմատութիւնների և զեղարվեստական խոսքի այլ ձեւերի փոխարեն հաճախ հանդիպում ենք քրիստոնեական դոգմաների հաստատման նպատակին ուղղված, վերացական, չոր ու ցամաք դատողութիւնների, միջնադարյան հոգեւոր տաղերին հատուկ կանոնիկ ձեւերի ու Սապեթայի հասցեին ասված թունոտ մակդիրների («Ժպիրճ ծնունդըն Նեոի», «անղգամ» և այլն): Միայն հրեաների վշտին նվիրված տողերում է, որ որոշ անմիջականութիւն և հուզականութիւն է նկատվում:

Այդպես չէ երրորդը: Այստեղ չենք գտնում ոչ առաջին երկուսի էպիկական տոնը և ոչ կրօնական դոգման չափածո տողերով պաշտպանելու միտումը: Բանաստեղծութիւնը ողողված է ժողովրդական, աշխույժ, խոսակցական դարձվածքներով, պատկերներով ու համեմատութիւններով, որոնք տեղ-տեղ ոտանավորը մոտեցնում են ժամանակի ժողովրդական երգերին, հատկապես աշուղական խաղերին. ահա այդպիսի մի օրինակ.

Զինչ ուղես տամք քեզ քերայ,

Մեր գլխոյ վերայ ես գուման,

Քո քայլըդ մեր աչից վերայ,
Բախտ էր մեր ուղորդ անկիւման¹⁴⁸:

Ծիշտ է, լեզուն այստեղ շատ է խճողված թուրքերեն և ասորերեն բառերով, որով երկի իմաստը փոքր-ինչ մթազնվում է, սակայն այս երևույթը նկատվում է նաև ժամանակի աշուղական գրականության մեջ, և այդ տեսակետից Քյոմուրճյանի օրինակն ամենևին էլ բացառիկ չէ: Իր այս ոտանավորի առաջին տողում հեղինակն այն անվանում է «բան ծիծաղելոյ», սակայն ուշադիր ընթերցողը նկատում է տողերի արանքում թաքնված թախիծը: Դեպքը ճշմարտացի նկարագրելով, հեղինակը կամա թե ակամա խղճահարության զգացում է առաջացնում ընթերցողի սրտում՝ լլկված հրեա կանանց նկատմամբ:

Այս խմբի բանաստեղծությունների հետ իր էությամբ սերտորեն առնչվում է Քյոմուրճյանի մի երկարաշունչ չափածո երկը՝ «Վասն էքմէքչի առնաւուտ Տիմօյի ումեմն, որ սիրեաց զաղջիկ մի հրէի Մրգատայ անուն և սուրբ խորհրդով քարոզէ նմա զՔրիստոս և աղջիկն խոստանայ երթալ ընդ նմա ուր և կամեցի մանուկն» խորագրով, որն իր գրական հատկանիշներով շատ է մոտենում պոեմի ժանրին¹⁴⁹:

Սա դավանանքով քրիստոնյա, աղգով ալբանացի մի հացավաճառի և մի հրեա աղջկա սիրո պատմություն է, ըստ երեւվույթին, իրական դեպքի գեղարվեստական վերարտադրություն:

Բովանդակությամբ ու սյուժեով այս երկը աղերսվում է միջնադարում տարածված և գրական մի շարք մշակումներ ունեցող «Հովհաննես և Աշա» ժողովրդական պոեմին և նույն

148 Մատենադարան, ձեռագիր № 1675, էջ 272, Հմմտ. Նոր Զուլայի և Կոստանդնուպոլսի աշուղների երգերի հետ:

149 Այս երկը Մատենադարանի № 8780 (էջ 17բ—30ա) և № 7715 (էջ 67բ—74բ) ձեռագրերից հանել և հրատարակել ենք «Բանբեր Մատենադարանի» հանդեսում, Երևան, 1962, № 6, էջ 409—427, «Երեմիա Զեկեպի Քյոմուրճյանի մի անտիպ պոեմը» հոդվածին կից:

սյուժեով արձակ զրույցներին: Այստեղ ևս, ինչպես նշված երկերում, առաջ է քաշվում այլադավան երիտասարդների միջև սիրո հնարավորության և, հակառակ կրոնական արգելքներին, այդ սիրո հաղթանակի հարցը:

Պոեմի սկզբում հանգամանորեն նկարագրված է երկի հերոսների սիրո ծնունդը, շեշտված է այդ զգացման հզորությունը: Ահա թե ինչ է ասում պոեմի հերոսն իր սիրո մասին.

Ի սէր սիրական սիրտ իմ պրկեալ է,
Որ այժմ և աւէտ ոչ որ լըուեալ է¹⁵⁰...
.
.
.
.
.
.
.
.
.
.
Աղուոր պատկեր է, որ մարդ տեսեալ չէ,
Քաղցըր լեզու է, որ լսելոյ չէ,
Բարձր նաղելի է, որ ասելոյ չէ,
Սէրն է հանց յաղթող, որ պատմելոյ չէ:

Թէ յաչս համայնից որ դարչ հրէայ է,
Զգիտեմ թէ ինձ աչսպէս որ երեւեալ է,
Զգիտեմ թէ որպիսի հուր ինձ վառեալ է,
Առանց չուան՝ և երկաթ զիս պինդ կապեալ է:

Ո՞րպէս կարացից մեկնիլ ի նման է,
Ո՞րպէս զատեցայց զնորայն տեսլենէ,
Ո՞րգոն մոռացայց զսէրն, որ անհան է,
Որ ճառելոյ չէ, ոչ պատմելոյ է¹⁵¹:

Այս և նման հատվածները, որոնցում նկարագրված են հոգեկան բարդ ու նրբին ապրումներ, մարդկային ազնիվ զգացումներ, երկը կապում են մեր միջնադարի հումանիստական պոեզիայի լավագույն ավանդների հետ:

150 «Բանբեր Մասնադարանի», 1962, № 6, էջ 416—417:

151 Նույն տեղում, էջ 417:

Սակայն այդ սյուժեն Քյոմուրճյանին հարկավոր է եղել ոչ
այնքան կրոնական կաշկանդումների դեմ սիրո դատը պաշտ-
պանելու, որքան, ինչպես նախորդ երեք բանաստեղծություն-
ներում, բարձրացնելու և դրվատելու քրիստոնեությունը, ցույց
տալու նրա առավելությունը մյուս կրոնների հանդեպ: Դրա
համար էլ պոեմում նա ընդդեմ հրեականի՝ պաշտպանում և
քարոզում է քրիստոնեական կրոնը: Նույն նպատակով նա շեշ-
տում է քրիստոնյայի հավատարմությունն իր կրոնին, աշխա-
տելով ապացուցել, որ նույնիսկ ամենահզոր մարմնական
զգացումը՝ սերը, չի կարող սասանել քրիստոնյայի հավատը,
մինչդեռ այսպեպիսին, տվյալ դեպքում հրեան, հեշտությամբ
կարող է հրաժարվել իր հավատից: Պոեմում հրեա աղջիկը
շատ խիստ չի դիմադրում տղայի կողմից արված հավատափո-
խության առաջարկին և միայն իր հարազատների վրեժից վա-
խենալով է, որ հետաձգում է փախուստը.

Մրգատան սիրով ասէ Տիմօյին,
Թէ բարի ասես զբանդ սխրագին,
Բայց պակասաւորս որպէս լինիցիմ,
Ըզմեծ գործդ առնել ես իմոյս անձին:
Ազգն իմ զիս սպանէ յոյժ ողորմագին,
Եվ քեզ ոչ քողուն կենացրդ բաժին,
Ոչ զքեզ ողջ քողուն և ոչ զանձրն իմ,
Այլ կորուստ այսմիկ զինչ օգուտ լիցին¹⁵²:

Դրան հակառակ, քրիստոնյա երիտասարդի հոգեկան խռով-
քը և հրեա աղջկա հանդեպ տածած սիրո տառապանքներն
այնպես են նկարագրված, որ ընթերցողը համոզվի, թե նա
կգերադասի մեռնել, բայց չի հրաժարվի իր հավատից:

Այս հարցում, իհարկե, իր արտահայտությունն է գտել
Քյոմուրճյանի աշխարհայացքի սահմանափակությունը, սա-
կայն այստեղ կա նաև մի այլ հանգամանք: Քյոմուրճյանն ու
նրա նման մտածող մարդիկ, հնարավորություն չունենալով

152 «Բանբեր Մատենադարանի», էջ 414—415:

բացեիրաց պաշարելու թուրքական բռնապետութեան վարած ձուլման քաղաքականութեան դեմ, դիմում էին զարտուղի ճանապարհներին. դրանցից մեկն էր, ահա մյուս կրօնների նկատմամբ քրիստոնեականի «առավելութունների» քարոզը, մի հնարանք, որին դիմում է Քրիստոսը նաև այս երկում: Հասկանալի է, իհարկե, հրեաները երբեք չեն սպառնացել հայերի ինքնութեանը, վտանգավոր չեն եղել նրանց համար, մինչդեռ օսմանյան տիրակալները ոչ միայն սպառնում, այլև մահմեդականացման ճանապարհով իրագործում էին ձուլման սպառնալիքը: Փաստորեն դրա դեմ է ուղղված Քրիստոսյանի պոեմը, և ոչ հրեաների: Այստեղ հրեական կրօնին հակադրվելը պարզապես մի վարագույր, մի սլառվար է, որը պիտի քողարկեր հեղինակի հիմնական նպատակը: Այն, որ Քրիստոսյանն այսպանում է հրեական կրօնն ու հրեական ազանդները, իր մեջ հրեա ժողովրդի դեմ ուղղված որևէ միտում չի պարունակում: Դրա լավագույն ապացույցը նրա համակրական վերաբերմունքն է դեպի հրեաները, որն այս պոեմում ավելի ցցուն ու ակնհայտ է, քան նախորդ բանաստեղծություններում:

Հրեաների նկատմամբ հանդես բերած նրա այս դրական-համակրական վերաբերմունքը նույնպես նրա հակաօսմանյան տրամադրությունների արդյունքն էր: Որովհետև հրեաները ևս, ինչպես հայերն ու մյուս հպատակ ժողովուրդները, ճնշվում և ամեն տիպի հալածանքների էին ենթարկվում նույն այդ օսմանյան պետականութեան կողմից: Հենց այս է պատճառը, որ եթե պոեմում Քրիստոսյանը մի կողմից Տիմոյի բերանով ջատագովելով քրիստոնեությունը, ծաղրում ու պախարակում է հրեական կրօնը, ապա մյուս կողմից՝ հրեա հերոսներին ներկայացնում է դրական գծերով, մարդկային լավագույն հատկություններով: Այսպես, Տիմոն իր եղբորը դրած նամակում անընդհատ աչն մասին է խոսում, թե Մրգատան օժտված է մարդկային ամենասքանչելի բարեմասնություններով. նա գեղեցիկ է, «քաղցրախոս», «նազելի բարք» ունի, նա կարող է անսահմանորեն նվիրված լինել և սիրած էակի համար ամեն ինչ զոհաբերել: Դրա համար էլ Տիմոն չի կարողանում հրաժարվել նրանից:

Քյոմուրճյանը Մրգատայի մոր մեջ ևս ամենից առաջ մարդն է տեսնում: Նա շեշտում է, որ մայրը կորցնելով սիրասուն զավակին՝ վշտից ու վիրավորանքից խելագարության դուռն է հասել: Ավելին. Մրգատայի մոր վիշտը նկարագրելիս, նա մի սլահ կարծեք մոռանում է, որ այդ վիշտը նրան իր սիրելի քրիստոնյաներն են հասցրել և անսթուգ համակրանքով ու կարեկցանքով է պատկերում նրա հոգեկան ծանր ասորումներն ու խռովքը:

Աչացս իմ հանդէպ զգուստրն իմ խլեցին,
Թէպէտ կենդանի որպէս մահ ցուցին,
Ի տանէս իմոյ տարագիր հանին,
Սուգ ինձ պաշարեաց, ցաւ անհնարին:

.
Առին ի գրկէս զգուստրն իմ ծաղկածին,
Արին անզաւակ զմայրս լալագին,
Զպտուղս ի ծառէս խակակութ հատին,
Զլոյս իմ շիջուցին, տունս խաւար ածին:
Կեանքս իմ եղև այսօր մեջ աղջամղջին,
Ոչ հանգիստ աւուր, ոչ ի գիշերին,
Այրիմ, տոշորիմ դստերս կարօտին,
Տապիմ, տագնապիմ ի բոց կրակին¹⁵³:

Նույնիսկ Տիմոյի դեմ վկայություն տված հրեա վաճառականների նկատմամբ, որոնց թուրքական պաշտոնյաներն առանց որևէ հանցանքի բանտարկում են, նա համակրական վերաբերմունք ունի: Այս համակրանքի աղբյուրը ևս Քյոմուրճյանի հակաօսմանյան դիրքորոշումն է: Եվ խսկապես, թե՛ այս, թե՛ հրեաներին նվիրված նախորդ բանաստեղծություններում, նա կարողանում է ակնհայտ դարձնել այն ճշմարտությունը, որ հրեաների վիճակը ծանր է, որովհետև նրանք ասորում են օսմանյան Թուրքիայի լծի տակ: Պոեմում Մրգատայի մայրը դժբախտ է ոչ միայն այն պատճառով, որ

կորցրել է զավակին, այլև նրա համար, որ չի կարող վրեժխնդիր լինել, հատուցման և արդարության հասնել: Օսմանյան արդարադատության օրդաններին տրված նրա հայցը՝ պատժել դստեր առևանգմանը նպաստողներին, անհետևանք է մնում, որովհետև վկայություն տվողները հրեաներ են լինում, իսկ օսմանյան պետության այն ժամանակվա օրենքների համաձայն՝ այլադավանի վկայությունը հաշվի չէր առնվում. մի հանդամանք, որը հպատակ ժողովուրդների անպատիժ ճնշման համար էլ ավելի մեծ հնարավորություններ էր ստեղծում: Ակընհայտ է, որ այստեղ Քյոմուրճյանը, պաշտպանելով հրեականոջ դատը, խոսում է նաև իր ճնշված հայրենակիցների անունից:

Եվ հենց իր և մյուս հպատակ ժողովուրդների սարսափելի վիճակը ցույց տալու նպատակն է հետապնդում հեղինակի շափաղանց խոստոն «օձատիպ» մակդիրը, որով նա բնութագրում է ողջ օսմանյան բռնապետությունը՝ «Ելցուք յօձատիպ տաճկաց աշխարհի»:

Պոեմը հորինված է գրաբարի, բարբառի, թուրքերենի և որոշ տեղերում նույնիսկ եբրայերենի խառնուրդ ունեցող լեզվով, որը շատ մոտ էր Կ. Պոլսի այն ժամանակի խոսակցական լեզվին:

Ուշագրավ է նաև պոեմի գրելաձևը: Այնտեղ, որտեղ հերոսները՝ ժողովրդի մարդիկ են՝ առկա է ժողովրդական պատկերավոր, հյութեղ, կյանքով լեցուն բառ ու բանը, իմաստուն դարձվածքը, անկաշկանդ տրամախոսությունը: Դրա լավագույն նմուշներն են Մրգատայի մոր անեծքը Տիմոյի հասցեին, Տիմոյի նամակն իր եղբորը և այլն:

Բավական զգալի տեղ գրավող այդ տրամախոսությունները գեղարվեստորեն բացահայտում են հերոսների ներաշխարհը, ապրումներն ու խոհերը, հոգեբանությունն ու բնավորությունը, բնութագրում նրանց միջավայրն ու կենցաղը:

Հետաքրքիր է նաև, որ այստեղ ևս, ինչպես Քյոմուրճյանի մի շարք տաղերում, ողբերում և զանձերում, քնարական հատվածները մեծ մասամբ ժողովրդական երգեր են հիշեցնում և

հորինված են այդ երգերին հատուկ համեմատություններով, աչլաբանություններով և սիմվոլիկ պատկերներով.

Վա՛յ ինձ դստրիկ իմ քաղցրիկ ու շիրին,
Ասուն ու խօսուն ձաղուկ իմ նարին,
Որսացօղբ ազոաւք խլեալ զքեզ տարին...¹⁵⁴

Պոեմի բոլոր այն հատվածներում, որտեղ հերոսներն են խոսում, Քյոմուրճյանը կարողանում է նրանց հոգեբանությունամբ, բնավորությամբ, միջավայրով ու ժամանակաշրջանով պայմանավորվող պատկերներ ու համեմատություններ ստեղծել: Օրինակ, որքան տիպական է, երբ տաք և պտղառատ երկրի բնակիչ կինը իր մատաղահասակ դստեր առևանգումը ծառից խափ պտուղը պոկելու հետ է համեմատում՝ «Զպտուղս ի ծառէս խափակութի հատին»: Կամ XVII դարի հայի հոգեբանության համար որքան բնորոշ է, երբ շարիքի գերագույն աստիճանը նույնացվում է օտար հրոսակների արշավանքների, նրանց կատարած խժոժությունների հետ.

Դու ինձ Թամուր-Լանկ, ճէլալի եղեր,
Նաղի և Թաթար և դաշլ մարդակէր¹⁵⁵:

Պոեմի կառուցվածքի ամբողջականությանը խանգարում են բավականաչափ տեղ բռնող կրոնական դոգմատիկ դատողությունները:

Սակայն չնայած այս թերությունը, հեղինակին, այնուամենայնիվ, հաջողվել է իրական դեպքն այնպես ներկայացնել, որ պոեմը հնչի որպես գեղարվեստական ստեղծագործություն:

Քյոմուրճյանի այս երկը հետաքրքիր է նաև հայկական միջնադարյան պոեզիայի մեջ պոեմի ժանրի զարգացման ընթացքն ուսումնասիրելու տեսակետից:

Մեր միջնադարյան պոեմները կամ պոեմանման երկարաշունչ էպիկական երկերն ամենից ավելի պատմա-քաղաքական թեմատիկա են ունեցել:

¹⁵⁴ «Բանբեր Մատենադարանի», 1962, № 6, էջ 425:

¹⁵⁵ Նույն տեղում:

Դրանցում գովերգվել են առանձին զորավարների ու հերոսների գործերը կամ պատկերվել է հայ ժողովրդի այս կամ այն հատվածին պատահած որևէ աղետալի իրադարձությունը: Դրանց հաջորդում են այլաբանական պոեմները, ո՞րոնք րստ էության աշխարհիկ լինելով, արտաքնապես կրոնական ձև են ունեցել, կամ էլ հեղինակները ցանկացել են, որ դրանք կրոնական իմաստով հասկացվեն:

«Հովհաննէս և Աշա» ժողովրդական պոեմից հետո, Քյոմուրճյանի այս երկը երկրորդ սիրային պոեմն է: Այս առումով այն ուրույն տեղ ունի մեր միջնադարյան պոեմների շարքում:

* * *

Քյոմուրճյանը հայ դրականության պատմության մեջ առաջիններից է նաև որպես ժողովրդական երգի մշակող:

Ճիշտ է, միջնադարյան մեր համարյա բոլոր տաղերգուները մեծ հմտությամբ օգտվել են ժողովրդական պոեզիայի անսպառ աղբյուրից, այնտեղից վերցնելով գեղարվեստական խոսքի արտահայտչական միջոցներ, տաղաչափական ձևեր և այլն, իսկ հաճախ ուղղակի մշակելով ժողովրդի մեջ տարածված բանավոր զրույցները, բայց մեր խոսքն այն դեպքերի մասին է, երբ առնվում է համարյա միայն դադափարը, մտահղացումը, և մշակվում հեղինակին հուզող հարցերի տեսանկյունից:

Այսպիսին են միջնադարյան ժողովրդական «Տաղ ջրի վրայ է ասացեալ»¹⁵⁶ բանաստեղծության Քյոմուրճյանի երեք մշակումները¹⁵⁷:

156 Տե՛ս Ա. Մնացականյան, Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր (Երևան, 1956), էջ 152, ինչպես նաև նույն զրգի էջ 155-ում «Հարսն առ ջուրն և առ դարիսն» և էջ 148-ում տպագրված «Անտունի Ակնայ դառաբարբառով» բանաստեղծության մեջ եղած այս տաղի մի այլ տարբերակի մի մասը: Դրքի կազմողն այս տաղի ծանոթագրության մեջ նշում է Քյոմուրճյանի մշակման մասին. «Ծանոթագրվող երկը, դեռևս 18 (պետք է լինի 17—ձ. Ս.) դարում, բանաստեղծ Երեմիա Քյոմուրճյանի (Երեմիա Չելեպի) կողմից ենթարկվել է մշակման, հիմք դառնալով երեք զոդտրիկ նոր ու թարմ բանաստեղծությունների»:

157 Դրանք են «Ի վերայ ջրոյ» խորագիրը կրող երեք բանաստեղծու-

Ժողովրդական երգի բոլոր տարբերակներում նկատվում է մի հիմնական ձևական ընդհանրություն: Դրանք բոլորն էլ տրամաբանական երկախոսություններ են ջրի և մարդու՝ «ջրիկի» և «թուխ մանուկի», «ջրիկի» և «հարսի», «ջրիկի» և «աղջրկա» միջև: Այդ երկախոսությունների միջոցով է բացվում երգի բանաստեղծական իմաստը, որը յուրաքանչյուր տարբերակում տարբեր գունավորում ունի: Այսպես, եթե «Հարսն առ ջուրն և առ դարիպն» և «Անտունի Ակնայ դաւառաբարբառով» տարբերակները, ի վերջո, այլաբանական սիրային երգեր են, ապա «Տաղ ջրի վրա է ասացեալ» բանաստեղծության մեջ բյուրեղանում է ժողովրդի պատկերացումը ջրի կենսական անհրաժեշտության մասին: Այս տարբերակը, որտեղ կիրառվում է տրամաբանական երկախոսության նույն բանաստեղծական ձևը, փաստորեն ամփոփում է մյուս բոլոր տարբերակների իմաստային երանգները: Զուրը հոսում է առվով, և առվի կղերքին բացվում է մանուշակը, ջուրը մտնում է պարտեզ, և պարտեզում զեղզեղում են հավքերը, ջուրը հասնում է ծառին, և ծառը կենդանանում է, դրա տակ կանաչին է տալիս նորածիլ սեզը: Բայց այս տարբերակը սոսկ կենսատու ջրի գովերգությունը չէ: Սրանում թաքնված է նաև այլ իմաստ՝ կապված աշխատանքի ու մարդկային հարաբերությունների հետ: Զուրը խոտ է աճեցնում՝ մարդու խնամած դառնուկի համար, գլղում է աղբրակում՝ «թուխ մանուկի» սիրեցյալի ծարավը հագեցնելու և զնում է միայն այն պարտեզը, ուր աշխատում է մարդը՝ երկիրը շենացնում:

Նույն մոտիվներն ենք գտնում Քյոմուրճյանի երեք մշակումներում: Սրանցում մեկ է հիմնական գաղափարը՝ ջուրն անսահման բարիք է բնության ու մարդու համար, նա է շունչ ու կենդանություն տալիս աշխարհին, զեղեցկացնում կյանքը:

Սակայն առաջին և երկրորդ երգերում Քյոմուրճյանը հեռացել է ժողովրդական երգի վերը հիշատակված բանաստեղծա-

յությունները, որոնք տպագրված են «Անահիտի» 1903 թվականի համարում (էջ 188—193) «Տաղք նրեմիա Քէօմիւրճեանի» ընդհանուր խորագրի տակ: Ծանոթագրության մեջ հրատարակիչ Չոպանյանը գրում է. «Այս տաղերը աշուղի չեղվով են գրուած և կարծենք թէ անտիպ են» (էջ 185):

կան ձեռք, դրանցում երկախոսություն չկա: Առաջինում, օրինակ, հեղինակը փառաբանում է ջուրը, գովերգում նրա կենսաբար ուժը, այնպիսի պատրանք ստեղծելով, թե իբր դիմում է բանական էակի:

Ձայնիդ եմ փափաք, տեսոյդ կու բաղձամ,
Քո անուշ խօսիցդ սրտիկս է դողման,
Դու ճեմես ճոճաս ի նազ սիգական,
Ես կարօտ մնամ ի քո տեսութեան:

Ոտիցդ հոտոց սրտիկս է դողման,
Այրէ ու լափէ քայլքըդ մանէման,
Դու ընթացք առնես ճոխաս ճոճական,
Ես տապ 'ւ ի տագնապ այրիմ յանդիման:

Դու գնաս փութով ի յորդորական,
Իմ խելքս ու խէյճիս հետոցդ ըղձական,
Դու դիմես գնաս նաղով ճեմական,
Ես ի տեսոյդ այրիմ կամ ի փափաքման...

Այս և նման հատվածները, ողջ բանաստեղծությունից անշատ, կարող են դիտվել որպես սիրային երգեր, ուր սիրատու չոր երիտասարդը սիրո ու կարոտի խոսքեր է ուղղում սիրած էակին:

Ջրի կենարար ուժի գովերգությունն է նաև երկրորդ մշակումը, այստեղ ևս ջուրը շնչավորված է, դիտված որպես բանական էակ: Շնչավորված է նաև բնության տարերքը և հեղինակը սքանչացած գլուխ է խոնարհում ջրի առջև.

Բոյսք և տունիք ցանկեալ ի քեզ պահապան,
Կանաչ ու կանաչ զզրան ու սալզան,
Ծառք կանգնին յողջոյն քո պերճ ընթացման,
Խոնարհ զգլխով ճամփին բարե տան:

Շամբի եղեգնայք ծափ զծափի տան,
Քեզ երգա յօրինեն պատիւ ընթացման,
Քեզ պտղաւէտ բոյսք զպտուղս ընծայման.
Թօթաւինն ի քեզ շնորհուկս գալստեան:

Հողմը քաղցրաշունչ քեզ և երգարան,
Ծաղկունք զհոտ անուշ բուրումն քեզ տան,
Ու մանրիկ ցօղով վարդէջուր քեզ տան,
Դու վէտ վէտ ի խաղ լինիս մանէման...

Իր կառուցվածքով ժողովրդականին ավելի մոտիկ է երրորդ երգը: Սա տրամաբանական երկախոսություն է հեղինակի, որն այստեղ հանդես է գալիս ժողովրդական երգի «թուխ մանուկի» դերում, և ջրի միջև: Այս տրամախոսության մեջ դարձյալ շեշտվում է ջրի բարերար ազդեցությունը բնության վրա, նրա կենարար ուժը: Սակայն այստեղ հեղինակը երկախոսության հնարանքն օգտագործում է նաև կյանքի և շրջապատի նկատմամբ իր հույզն արտահայտելու համար: Զուրն այս տարբերակում «սուրհանդակ» է, որին բանաստեղծն ուղարկում է սիրեցյալին ու աշխարհին բախտավոր սիրո իր երջանկությունն ու իր ողջույնը հայտնելու.

Հաղար ղենեհար տամ քեզ,
Ա՛յ օրհնեալ ջուր բարեհամ.
Ուր երթաս բարև տանիս,
Ուր գտնուս մեղի սիրական:

Ի մէնջ մատուցես յողջոյն,
Եւ ասես կան ի յողջութեան,
Նստեալ յեզերս իմ խնդան,
Սիրելեօք մէճլիս՝ սէյրան...¹⁵⁸

158 Ինչպես հայտնի է, այս ժողովրդական երգը 1911 թվականին մշակել է նաև Հովհաննես Թումանյանը: Թումանյանն իր մշակման մեջ փոխելով «թուխ մանուկ» միջնադարյան հասկացողությունը, որ նշանակել է երիտասարդ, երկախոսություն է ստեղծել ջրի և երեխայի միջև: Նա շեշտել է ժո-

Եվ հետաքրքիրն այն է, որ ջրի պատասխանի մեջ ևս այս-
տեղ նորություն կա: Նա այստեղ հիմնականում շեշտում է այն
հանգամանքը, որ ինքը ուրախացնում, զվարճացնում է մարդ-
կանց, թե իր խոխոջով ձայնակցում է նրանց երգին ու նվա-
գին: Դրա համար էլ մարդիկ հրճվում են իր տեսքով, իրեն
նվիրված գովքեր հորինում:

Յորդոր գնացիցս հանգոյն,
Նուագեն յոյժ յարմարական,
Հրճուին ի տեսս և յընթացս,
Եւ խնդան ի խաղս իմ 'ւ ի ձայն:

Նոքա չիմ խաղուց պարուց
Եւ ձայնից ի խրախուժիւն գան,
Նոր երգս սկսեալ վասն իմ,
Զիս գովեն ի ձայն գովասան:

Քյոմուրճյանի այս երգերը լրացնում, ամբողջացնում են
մեր գրականության պատմության մի կարևոր օղակը: Դրանք
շարունակում և զարգացնում են մեր բանավոր, ինչպես նաև
միջնադարյան գրավոր գրականության մեջ Կոստանդին Երզնե-
կացու սկզբնավորած բնապաշտության, բնությանը գովքեր
ձոնելու ավանդական գիծը և Կիրակոս եպիսկոպոսի «Վասն
թռչնոց»¹⁵⁹, Մուրատ Խիկարի «Տաղ գարնան», Ստեփաննոսի

դուրդական երգի հիմնական, բնապաշտական գաղափարը՝ ջրի կենարար ուժը
բնության և մարդու համար, դուրս թողնելով երգի սիրային ու այլ գծերը:
Այսինքն, ժողովրդական երգը Թումանյանին զրավել է առաջին հերթին իր
բնապաշտական երանգավորումով. մի բան որ հարազատ էր մեծ բանաստեղ-
ծին: Ինչպես առհասարակ բանահյուսական մոտիվների իր բոլոր մշակումնե-
րում, այստեղ ևս Թումանյանը հարազատ է մնացել ժողովրդական երգի գե-
ղարվեստական առանձնահատկություններին: Նրա մշակման մեջ ժողովրդա-
կանից է գալիս ոչ միայն երկախոսության ձևը, այլև պարզ, հստակ,
պատկերավոր խոսքը, որ Թումանյանի գրչի տակ մի առանձնահատուկ հմայք
է ստացել:

159 Այս երգը մեր գրականության պատմության մեջ առ այսօր հայտնի
է եղել Հովհաննես եպիսկոպոսի անունով սակայն նրա հեղինակը Կիրա-
կոսն է:

«Տաղ գարնան», Դավիթ Սալաձորցու «Դովասանք ծաղկանց», Խասպեկ Խաչատուր երեցի «Տաղ ի վերայ վարդին և անուշահոտ ծաղկանց» և համանման մի շարք այլ երգերի հետ մեր ուշ միջնադարի բնապաշտական երգերի լավագույն նմուշներից են:

Ուշագրավ է նաև, որ ինչպես մի շարք այլ գործերում, սրանց մեջ ևս Քյոմուրճյանը կողք-կողքի կիրառել է թե՛ բանավոր, թե՛ գրավոր գրականության լեզվական ու բանաստեղծական ձևերը: Դրա համար էլ այդ բանաստեղծություններում յուրօրինակ ձևով միահյուսվել են և՛ գրաբարի ու միջին հայերենի, և՛ ժամանակի խոսակցական լեզվի բառաձևերն ու արտահայտությունները: Օրինակ, բանաստեղծությունների գրաբարյան ոճերի կողքին տեղ են գրավել սրտիկ, վզիկ, ջրիկ, երբաս, դողման և այլ բաղմաթիվ տիպիկ միջնադարյան լեզվաձևեր:

Քյոմուրճյանի այդ երգերում ակնհայտ է թե՛ վաղ միջնադարյան բանաստեղծների, հատկապես Գրիգոր Նարեկացու, թե՛ տաղերգուների, և թե՛ աշուղների երգերի ազդեցությունը: Այսպես, ջրի խոխոջը պատկերելու համար նա հմտորեն կիրառում է Նարեկացուց եկած առձայնույթը, և առաջին բանաստեղծության համարյա յուրաքանչյուր քառյակը վերջացնում Նարեկացուն շատ հիշեցնող տողերով.

Դու ծիծաղելով ծալալ ծածանման:

Դու ծափ զծափի ծփիս ծալալման:

Դու ծիծաղ ծալալ ծալ 'ւ ի ծածանման:

Միծաղ ծածանիդ ծալ 'ւ ի ծածանման:

Ի միջի այլոց, այստեղ Նարեկացու նմանությամբ հորինված առձայնույթն այնպես բռնազբոսիկ և շինծու է, ինչպես Քյոմուրճյանի գանձերում և ուղերձներում, որովհետև բանաստեղծական այդ հնարանը համապատասխանում է ոտանավորի բնույթին, բխում նրա ներքին էությունից:

Տաղերգուների, ժողովրդական, ինչպես նաև աշուղական երգերի ընդհանուր դանձարանից են առնված, թեև օտար,

բայց ժողովրդական լեզվին հարադատացած և ուշ շրջանի բանաստեղծությունների համար մի տեսակ պարտադիր դարձած նիկեաբան, հասրաք, ինքիզար, բախչա, նիզան, տեւտ, սեւ-կեւտան, ֆիզան, խապար, ֆեւան, մենլիս, սեյրան, և այլ ու այլ բառեր:

Իսկ Մանուշական խղճա, վզիկն է կեռման,
Նոնօֆոր ծաղկին երեսն է գեղճան...

պատկերավոր տողերը թվում է առնված են ժողովրդական երգերից:

Կամ «Ասա ինձ ուստի գու գաս» տողը և ջրին հարցեր տալիս անընդհատ կրկնվող «Ա՛յ ջուր» կոչականը, վկայում են, թե որքան ուժեղ է եղել միջնադարյան բանավոր երգի ազդեցությունը Քյոմուրճյանի վրա:

Նվ չնայած այսպիսի ազդեցություններին, Քյոմուրճյանի այս երեք բանաստեղծությունները, այնուամենայնիվ, մնում են որպես ինքնուրույն և ինքնատիպ երկեր, որովհետև անցյալի և իր ժամանակի բանաստեղծական ձևերը հեղինակն օգտագործել է յուրովի, ընտրելով միայն իր սրտին մոտիկ գույները և համեմատությունները: Սրանցում երևում է Քյոմուրճյանի բանաստեղծական ճաշակը, նուրբ ու գեղեցիկ պատկերներ ստեղծելու նրա կարողությունը:

* * *

Քյոմուրճյանի ստեղծագործության մեջ չնայած փոքր, բայց արժեքավոր մի բաժին են կազմում սիրային երգերը: Դրանք, վերոհիշյալ երեք երգերի հետ միասին, վկայում են հեղինակի քնարական շնորհքը:

Սիրային տաղերից մեզ միայն երկուսն են հասել¹⁶⁰, թեև կարելի է ենթադրել, որ գրանց հեղինակը այդ տիպի ուրիշ երգեր էլ պիտի ունեցած լինի:

¹⁶⁰ «Երգ սիրոյ» և «Ի վերայ սիրոյ և ուրախութեան»: Առաջին անգամ հրատարակել է Ա. Չոպանյանը 1903 թվականին, Փարիզի «Անահիտ» հանդեսում, էջ 189 և 192:

Այդ բանաստեղծութիւններինց առաջինում, որ կոչվում է «Երգ սիրոյ», հեղինակը գովերգում է սիրելի կնոջ արտաքինը՝ աչքերը, հոնքերը, բերանը, շուրթերը, մաղերը և այլն: Սա, իհարկե, նորութիւն չէր: Մեր միջնադարյան տաղերգութիւնը և բանավոր գրականութիւնը հարուստ է նման օրինակներով:

Սակայն հետաքրքիրն այստեղ բանաստեղծական ձևերի այն միասնութիւնն է, որով հորինված է երգը: Բանն այն է, որ այստեղ ևս միախառնվել են և՛ միջնադարինց եկող, և՛ Քյոմուրճյանի ժամանակի բանաստեղծական ձևերը: Ինչպես նկատել է երգերի հրատարակիչ Չոպանյանը, սա առաջին հայացքին նման է աշուղական երգերին: Եվ իսկապես, սրանում զգալի են աշուղական երգարվեստի որոշ տարրերը: Այսպես, բանաստեղծութիւնի յուրաքանչյուր քառատողի վերջում «Ե՛կ ի մեր պախշան» բառերի կրկնութիւնը, յուրաքանչյուր քառատողի մեջ «բուրաստան», «վարդաստան», «ծաղկաստան», «աչգեստան» բառերի հանգավորումը գալիս են աշուղական պոեզիային: Բացի այդ, կանացի գեղեցկութիւնն այստեղ գովաբանված է այն մակդիրներով, որոնք սկիզբ առնելով տաղերգուներից, հետագայում մի տեսակ պարտադիր դարձան աշուղական պոեզիայում: Նախորդ բանաստեղծական ձևերի և հատկապես ընդհանուր արեւելյան պոեզիայի ազդեցությամբ ստեղծված ավանդների համաձայն, աշուղական համարյա բոլոր, մանավանդ XVI—XVII դարերի երգերում, կնոջ արտաքինը գովերգելու համար ստեղծվել էին յուրահատուկ համեմատութիւններ: Աչքերը նմանեցնում էին ծովի կամ կանթեղի. հոնքերը՝ եղեգնե դալամի կամ լուսնի մահիկի, դեմքը՝ արևի կամ բոլորակ լուսնի, ատամները՝ մարգարտի, ալմաստի կամ այլ թանկագին քարերի: Բերանը և շուրթերը համեմատվում էին զանգ ու շաքարի հետ և այլն:

Նույնը նկատում ենք Քյոմուրճյանի այս երգում.

Ուներդ է բարակ զալէմի նըման.

Աչքերդ է զերդ ծով, օվկեանու նըման.

Կանթեղ է ի վառ, ի քո ծաղկաստան:

Երեսդ արեգակ, լուսին ի լրման,
Բերանդ է անուշ նէպաթի նրման.
Շրթունքդ է շէրպէթ, շիրին շէքէր լապ...

Սակայն, այսուհանդերձ, այս երգն աշուղական չէ։ Սա հորինված է ոչ թե աշուղական տաղաչափությամբ, այլ յամբական պարզոտնյա 10-վանկանի ոտանավորի ձևով, որով հորինված էին նաև ջրին նվիրված երկու բանաստեղծությունները։ Բացի այդ, միջին հայերենի արտահայտությունների և թուրքերեն բառերի կոդերին, երգում բավական զգալի են դրաբարյան լեզվական ձևերը, որոնք ընդհանուր առմամբ հատուկ չեն աշուղական պոեզիային, եթե չհաշվենք այն առանձին դեպքերը, երբ կրոնական երգեր հորինելիս աշուղներից ոմանք գրաբարյան որոշ ձևեր են դործածել։ Երգում կան տողեր, որոնք ոչ միայն տաղերգուներից, այլ տաղերգուների միջոցով դեռ «Աստվածաշնչից» են գալիս, օրինակ «Գլուխդ է օծեալ իւղով պալասան» արտահայտությունը։

Այս բոլորը ցույց են տալիս, որ բանաստեղծության մեջ Քյոմուրճյանն իսկապես հետաքրքիր ձևով միախառնել է թե՛ տաղերգուների, թե՛ աշուղների արվեստի մի շարք տարրերը, և բնույթով ավելի մոտիկ մնալով աշուղական երգերին, ստեղծել յուրօրինակ, նոր ձևի մի ոտանավոր։

Դրան հակառակ, այս շարքի երկրորդ՝ «Ի վերայ սիրոյ և ուրախութեան» բանաստեղծության մեջ նա համարյա բոլորովին հեռացել է աշուղական ձևերից և շատ ավելի մոտեցել մեր միջնադարյան ժողովրդական երգերի՝ հայրենների արվեստի ձևերին ու բնույթին։

Քյոմուրճյանի բանաստեղծական ներշնչանքի թափը թերևս ամենից ավելի ցայտուն կերպով արտահայտվել է այս երգում։ Սա մի գողտրիկ սիրային բանաստեղծություն է, որտեղ անհամեմատ քիչ է նկարագրված սիրած կնոջ գեղեցկությունը, բայց ավելի է զգացվում նրա հմայքը, կանացիությունը, հոգու հարստությունը։

Քյոմուրճյանն այստեղ, տաղերգուների և մեր ժողովրդական երգերի՝ հայրենների տաղանդավոր երգիչների նման, սի-

րած էակին վեր է դասում երկրային բոլոր հրաշալիքներից,
հայտարարելով, որ նա իր ազնվությամբ, ջահելությամբ ու
թարմությամբ գերազանցում է ամեն ինչի:

Կալ ակն ու գոհար, անգին
Եաղութն ու զմրութն հընանայ,
Այրի, կոտրատի, փշրի,
Դու ազնիւ և գեր քան զնոսա:

.

Վարդն որ ի կանանչ տերևս
Ինքնագոյն կու պայծառանայ,
Շուտ մի թառամի թափի,
Քո տեսիլդ միշտ գեղեցկանայ:

.

Ծխանելիք անուշունք,
Առժամայ է հոտըն նոցա.
Դու զցայգ և զցերեկ,
Հիւանդն որ ի քեզ գեղի գայ:

Այս տողերը, որոնք հիշեցնում են Սայաթ-Նովայի «Զենդ
քաղցր ունիս» հայտնի երգը, մեզ ակնարկում են, թե մեր միջ-
նադարյան սյուրեալի տաղերգությունից և հայրեններից մինչև
Սայաթ-Նովան զարգացման ինչպիսի ճանապարհ է անցել:

Տաղերգուներից և հայրեններ հորինող երգիչներից եկող
բանաստեղծական սկզբունքի համաձայն, Քյոմուրճյանը սի-
րած էակին բնութագրելու համար ողջ տիեզերքն է շափում,
գնահատում նրանով, արեգակն ու լուսինն է նրան սպասավոր
կարգում:

Արեգակն որ է ստեղծեալ յարարչէն,
Իւրում գործն երթայ,

Քեզ է սպասաւոր պատրաստ,
Միշտ տալով զբարիս քեզ ընծայ:

Լուսինն ել և էջս առնէ՝
Ունեւորդ նման մանկանայ,
Երբ ծերութեան՝ ի նման
Բոլորեալ տիպըդ կերպարան:

Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ, ազգերգուներից, և հայ-
րեններից վերցնելով համեմատությունների ու պատկերների
հորինման ընդհանուր սկզբունքը, Քյոմուրճյանը մնում է ինք-
նուրույն, նա իր հույզն արտահայտում է ինքնատիպ դեղեց-
կություն ունեցող պատկերավոր համեմատություններով, բա-
նաստեղծական թեև փոքր, բայց նուրբ գյուտերով: Այդ կարելի
է տեսնել, օրինակ, զարմանալի անմիջականություն ու նրբու-
թյուն ունեցող հետևյալ տողերում.

Բուրաստանեացն շուշանք,
Եւ ի ջուրս որ վայելչանայ,
Գին չեն մազ մի թարթիչիդ
Վեր ի վայր, որ տարութեանայ:

Հետաքրքիր է նաև, որ Քյոմուրճյանն այստեղ սիրո վերա-
ցական գաղափարի երգիչ չէ, այլ ապրած հույզի բանաստեղծ.
Նրա այս երգի քնարական հերոսները կենդանի մարդիկ են,
իրենց հույզով, բնավորությամբ, վայելքի իրական հասկացո-
ղությամբ: Աղջիկը ծիծաղում է սիրածի «ծնկան վրա», «լոյս
երեսը» խոնարհում նրա բազկին, գրկում նրան, վայելում նրա
սերը, մի բան, որ երգչի հայտարարությամբ կարող է անգամ
մեռածին հարսնություն տալ:

Սիրո վայելքի այս անբռնադրոս գովերգով Քյոմուրճյանը
շարունակում և յուրովի զարգացնում է հայրենների գեղջուկ
սիրահար երգիչների ու առհասարակ մեր միջնադարի հումա-
նիստական պոեզիայի լավագույն ավանդները: Եվ պատահա-
կան չէ, որ բանաստեղծությունը հորինված է հայրենների շա-

փով, որը սիրո հուլզն արտահայտելու ամենալավ ձևն էր միջ-
նադարում:

Այս երկում ևս միմյանց են միահյուսված գրաբարն ու
օտար բառերի խառնուրդ ունեցող միջին հայերենի լեզվաձե-
վերը, որոնք այստեղ գալիս են ոչ այնքան աշուղակա՞ն երգե-
րից, որքան հայրեններից:

Բանաստեղծության այս նոր որակը, որի մեջ հանդես էին
գալիս մեր միջնադարյան երգերի համարյա բոլոր տեսակնե-
րից առնված ձևերն ու հնարանքները, որի մեջ կողք-կողքի
ապրում էին գրաբարը, միջին հայերենն ու ավելի ուշ շրջանի
լեզվաձևերը,— բնութագրական էր ոչ միայն Քյոմուրճյանի,
այլև Խասպեկ Խաչատուր երեցի, Դավիթ Սալաձորցու, Հակոբ
Սսեցու, Քոսա երեցի, Վարդան երեցի, Մարտիրոս Ղրիմեցու և
առհասարակ այս ժամանակի համարյա բոլոր աչքի ընկնող
բանաստեղծների համար:

* * *

Որպես մտածող և գրող Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյանն աչ-
քի է ընկել իր բազմակողմանի հետաքրքրություններով: Նա իր
ժամանակի բոլոր կարևոր հարցերին մոտեցել է նշանաբան
ունենալով սեփական ժողովրդի բարօրության և լուսավորու-
թյան շահը:

Քյոմուրճյանը մեր մշակույթի այն ներկայացուցիչներից
է, որոնք իրենց ողջ ստեղծագործությամբ պայքարել են հայ
ժողովրդի ինքնության պահպանման համար:

Գրականության պատմության մեջ նրա դերը նշանակալից է
հատկապես նրանով, որ նա զգալի գործ է կատարել մի շարք
սեռերի՝ օրագրության-մեմուարի, պատմա-քաղաքական պոե-
մի մշակման, զարգացման ասպարեզում: Նա եղել է նաև ժո-
ղովրդական երգի առաջին մշակողներից մեկը:

Նա ստեղծել է ուղերձների, գանձերի, ողբերի և ոտանա-
վորների մի ամբողջ շարք, որոնք պատկերել են XVII դարի ա-
րևմտահայ իրականությունն ու մարդկանց՝ իրենց խոհերով,
ապրումներով և գործերով:

Ճիշտ է, Քյոմուրճյանը միշտ չէ, որ փայլել է բանաստեղծական վարպետությամբ և տաղանդով, միշտ չէ, որ կարողացել է իր դարի համար առաջադիմական, հայրենասիրական, հումանիստական և ազատագրական խոհերն ու զգացմունքները տեղ հասցնել լիարժեք բանաստեղծական երկերով։ Սակայն նա ևս ունեցել է բանաստեղծական ներշնչանքի հետաքրքիր և ուժգին պոռթկումներ, ոտեղծել մի շարք գողտրիկ երկեր, որոնք այսօր էլ պահպանել են իրենց թարմությունը, գրավչությունը, վարակման ուժը։

Քյոմուրճյանը մեկն է XVII դարի այն քնարերգուներից, որոնք շարունակեցին հայ միջնադարի բանավոր և գրավոր պոեզիայի ավանդները, այն ավանդները, որոնց վրա բարձրացավ XVIII—XIX դարերի գրական մշակույթը։

20. 4. 61. 4. 0. 8

Գլուխդ է օծեալ իւղով պալասան,
 Հոտ դայ ամպէրի ի քո բուրաստան:
 Մազերդ է դեղձան, սամուրի նըման,
 Որպէս զթեւ փայլուն. ե'կ ի մեր պաղշան:

- 5 Ճակատդ է զերթ սաթ՝ սատաֆի նըման,
 Փայլեալ քան զդոհար ի քո բուրաստան:
 Ուներդ է բարակ զալէմի նըման,
 Յորինեալ կամար. ե'կ ի մեր պաղշան:

- Աչքերդ է զերդ ծով, օվկեանու նըման,
 10 Կանթեղ է ի վառ, ի քո ծաղկաստան:
 Երեսդ արեգակ, լուսին ի լըման.
 Պայծառ՝ անարատ. ե'կ ի մեր պաղշան:

- Ակռադ մարգարիտ սպիտակ շարման,
 Պիւպիւն քաղցր երգէ ի քո վարդաստան:
 15 Բերանդ է անուշ նէպաթի նըման,
 Ինչպէս մեղր ի ծօր. ե'կ ի մեր սահրայն:

- Լեղուդ է համեղ քան զգինի նըռան,
 Զմայլեցայ այժմիկ ի քո այգեստան:
 Դունշդ է գեղեցիկ բոլորանըման.
 20 Շնորհատիպ պատկեր. ե'կ ի մեր սարայն:

Շրթունքդ է շէրպէթ, շիրին շէքէր լապ,
 Կաթեալ ի սիրտն իմ. ե'կ ի մեր սեղան:

Երամբ երկնային թռչնոց խմբեցան,
Հաւք մեր կանգ առին յեղերդ զանազան,
Հնչեն, կարկաչեն, երգեն քաղցրաձայն,
Քեզ հարցմունք լինին ու կան հայցական:

- 5 Հեռուստ՝ և ի մօտոյ կան քեզ փափաքման,
Վախեն մերձենալ՝ չրլինին կոխան.
Ճար շունին գալոյ տեսոյդ դէմ գոչման,
Քեզ երգս յարմարեն յոյժ աղերսական:

- Փոքր մի տուր համբեր առ մեզ օթեան.
10 Եղիր դու մեզ հիւր, մուտ մեր յանդաստան,
Քեզ ծառայ լինիմք, լե՛ր ասպնջական,
Ի խորոց սրտէ կամք քեզ մաղթական:

- Գիտեմք շատ ունիս խնդրող սիրական.
Որ յորդոր ընթաց կաս ի ծիծաղման.
15 Մեզ այ, փոքր մի սէր տո՛ւր, ա՛յ սիրական.
Ա՛յ սիրու պատճառ, սիրոյ շտեմարան:

- Ա՛յ ջուր բարերար պասքելոց արբման,
Խղճա՛ կանանչիցդ, որ կան նիկեարան,
Նոքա գլխիկոր թարշամեալ ողբան,
20 Դու ծիծաղելով ծաւալ ծածանման:

Մաւալի՛ր յայդիս, պարտէզ՝ և ի պաղչան
Ջուր տուր այս ծաղկանց, որ քեզ ծարաւ կան
Խղճա այս տնկոցս, ոռոգեա՛ զհամայն,
Ապա թէ երթաս ծաւալ ծիծաղման:

25 Խոնարհեալ իջի՛ր ի մեր բուրաստան,
Որ հասրաթով ինթիղար եղան,
Պատուեն, մեծարեն քաղցր հոտով բուրման,
Դու ծալի՛ր ծաւալ ծիծաղ ծածանման:

Մանուշական խղճա՛, վզիկն է կեռման.
30 Նօնօֆար ծաղկին երեսն է դեղձան.
Նոքա թառամեալ քեզ հային մնան,
Դու ծափ զծափի ծփիս ծաւալման:

Յերկնից երեսէն ամպերքն փախան,
Արեն ծագեալ քեզ պայծառ վրան,
35 Պատեաց խնդութիւն, սրտիկս է դողման.
Դու ծիծաղ ծաւալ ծալ՝ և ի ծածանման:

Մառախուղն կորեաւ, որ մեզ էր շարկամ.
Իմ սիրտս լցուաւ արևով դարնան,
Երբ ցուցեր զերեսդ զարդարեալ փայլման
40 Ծիծաղ ծածանիդ ծալ՝ և ի ծածանման:

Սէր մեր ի հետ քեզ կայ, որ կայ ծրարման
Կրկին նորոգեմք, ա՛յ իմ սիրական.
Ես կարօտ կայի տեսոյդ փափաքման,
Դու ծիծաղ ծալիս ծաւալ ծածանման:

45 Ես եմ քեզ պասքեալ յոյժ ծարաւական,
Տուր ինձ զքո մաքուր կաթըդ, որ բաղձամ,
Դու ընթացք առնես ի յորդորական,
Ես փութամ հետոյդ ու կարօտ մնամ:

Դու խաղաս, փութաս ի յորդորական
50 Զսիրտս ի քեզ քաշես տանիս բղձական,
Հոգեհան եղաւ նա դերթ մանէման,
Ճոճալով ճեմես, սիգաս ճոխական:

Ձայնիդ եմ փափաք, տեսոյդ կու բաղձամ,
Քո անուշ խօսիցդ սրտիկս է դողման,
55 Դու ճեմես, ճոճաս ի նազ սիգական,
Ես կարօտ մնամ ի քո տեսութեան:

Ոտիցդ հետոց սրտիկս է դողման,
Այրէ ու լափէ քալքըդ մանէման,
Դու ընթացք առնես ճոխաս ճոճական,
60 Ես տապ 'ւ ի տագնապ այրիմ յանդիման:

Դու գնաս փութով ի յորդորական,
Իմ խելքս ու խեչալս հետոցդ ըղձական.
Դու դիմես, զնաս նազով ճեմական,
Ես ի տեսոյդ այրիմ կամ 'ի փափաքման:

65 Թէ զայլք չես խղճար շատ ցաւ քո նիզան,
Խեղճ նազենի վարդն իմ պատուական,
Որ եղեր եմ ես տէրտէն սէրկէրտան,
Դու իսթիզայով քալես մանէման:

Ես քո խապարիդ եմ լաց 'ւ ի ֆիղան,
70 Դու ծիծաղելով ճեմես ծածանման.
Ես կու հարցանեմ զվարդն իմ սիրական.
Դու իսթիզայով ծփիս ծիծաղման:

Ա՛յ ջուր, պասքելոց դու զովացարան,
Կարօտով կամ քեզ միշտ ի փափաքման.
Դու նազես, խաղաս ի յորդորական,
Սրտակաթ առնես ծալիդ ծաւալման:

- 5 Ակնէդ զրոյց տուր, որ ես իմանամ,
Քո օրհնեալ բունոյդ և զքո կայան,
Միթէ ի ձիւն կայ քեզ ամբարական,
Սառնաբուխ բխես քաղցր և բարեհամ:

- 10 Ա՛յ դու բարեբուխ բարեաց շտեմարան,
Ի մեր սիրելեաց թէ ունիս պատգամ,
Կամ ողջոյն բերիլ ընծայ՝ և արմաղան.
Ես քեզ խաղ ասեմ, տաղ և շարական:

- Ա՛յ ջուր, դու լցեալ փառօք զանաղան,
Յաջմէ՛ և ահեկէ՛ կաս մեծարական.
15 Քեզ յերկուց կողմանց, ուր հետքդ երթան,
Մի ոտեալք կանգնեալ քեզ ճորտ և պաշտպան:

- Բոյսք և տունկը ցանկեալ ի քեզ սլահապան,
Կանաչ ու կանաչ զղրան ու սայղան,
Ծառք կանգնին յողջոյն քո պերճ ընթացման.
20 Խոնարհ զգլխով ճամփին բարե տան:

Շամբի եղեգնայք ծափ զծափի տան,
Քեզ երգս յօրինեն պատիւ ընթացման,

Քեզ պտղաւէտ բոյսք զպտուղս ընծայման.
Թօթափեն ի քեզ շնորհուկս գալստեան:

- 25 Հողմք քաղցրաշունչ քեզ և երգարան,
Ծաղկունք զհոտ անուշ բուրումն քեզ տան,
Ու մանրիկ ցօղով վարդէջուր քեզ տան,
Դու վէտ վէտ ի խաղ լինիս մանէման:

- 30 Ծաղկապըսակիս ծառ զարդարական,
Որ կարգաւ յեղերդ կանգնեալ փնճական,
Ի պատիւս նոցուն խաղաս մանէման,
Ծալիս, ծաւալիս ի յորդորական:

- 35 Գազանք՝ և անասունք, սեռք ազգի մարդկան,
Ծարաւ քեզ դիմեն, սրտիւ զովանան,
Զաղտս համայն սրբես դու մաքրողական,
Զարարիչդ օրհնեն և միշտ գոհանան:

Դ. Ի ՎԵՐԱՅ ԶՐՈՅ

Ա՛յ ջուր յորդախաղ գետոյդ,
 Յորդական գետ յորդորական,
 Ա՛յ ջուր ճոխական ընթացք,
 Ո՛ւր երթաս յորդախաղական:

5 Ա՛յ ջուր, քեզ հարցունք ելի,
 Քո գնացքդ է վաղվադական,
 էջքդ է ի լերանց բարձանց,
 Ո՛ւր դիմես այդպես փութական:

10 Ա՛յ ջուր, դու պարծանք ձորոյս,
 Փառք դաշտիս մերոյ զարդական,
 Ասա՛ ինձ ո՛ւստի կուգաս,
 Կամ ըշտապ ո՛ւր ես գնացական:

Ա՛յ ջուր դու զըւարճադէմք,
 Եւ պատճառ երկրիս շինութեան,
 15 Տեսիլդ է ուրախ ֆէրահ,
 Եւ քո քայլքդ է ճարտարական:

Ճանփաքդ է յերկար թէ կարճ
 Կամ հանգիստ փողոց գալստեան,
 Կամ որ ի պայծառական,
 20 Դու բխես քաղցր և բարեհամ:

Որո՞յ ես դու սպասաւոր,
 Ո՛ւր վարես տանիս շուտ պատգամ
 Ոտքդ է անարգել, ի մեզ
 Վաղվադես միշտ միշտ յօրդորման:

- 25 Քանի աւուր է քո ելք անցքդ
 Ի մեզ ուր կաս ընթացման,
 Միայն զերեսդ ցուցեր փութ
 Անցնիս դու անպատասխան:
- 20 Զծարաւ լցեր դու մեր,
 30 Մեզ ձկունք բերեր՝ և արմաղան,
 Գնա՛, ճամբաքդ ի բարի,
 Բարերար բարեաց շտեմարան:
- Հաղար զենեհար տամ քեզ,
 Ա՛յ օրհնեալ ջուր բարեհամ.
 35 Ուր երթաս բարե տանիս,
 Ուր գտնուս մեզի սիրական:
- Ի մէնջ մատուցես յողջոյն,
 Եւ ասես կան ի յողջութեան,
 Նստեալ յեզերս իմ խնդան,
 40 Միրելեօք մէճլիս՝ և սէյրան:
- Յիմ ձայն ընթացից գունոյ
 Եղանակս բերեն ձայն առ ձայն.
 Գեղգեղեն տաղս վայելուչս
 Առ ձայնի գնացից իմ սաշման:
- 45 Մերթ սաշեն խոսրովային,
 Բեն կորճայք թնթիւ բարձրաձայն,
 Մերթ ի ստեղական ոճիւ,
 Հաւ ու հայ ծնկեր գիտական:
- Յորդոր գնացիցս հանգոյն
 50 Նուագեն յոյժ յարմարական,
 Հրճուին ի տեսս և յընթացս,
 Եւ խնդան ի խաղս իմ՝ և ի ձայն:

Ես զխրեանք ուրախ առնեմ,
Ճոճալով ճեմեմ և խաղամ,
55 Ծափ ըղծափի հայեալ ճեպեմ,
Երգակցել նոցա քաղցրաձայն:

Նոքա յիմ խաղուց, պարուց
Եւ ձայնից ի խրախուժին գան,
Նոր երգս սկսեալ վասն իմ
60 Զիս դովենն ի ձայն դովասան:

Արեգակն որ է ստեղծեալ յարարչէն,
Իւրում գործն երթայ,
Քեզ է սպասաւոր պատրաստ
Միշտ տալով զբարիս քեզ ընծայ:

- 5 Լուսինն ել և էջս առնէ՝
Ունեւորդ նման մանկանայ,
Երբ ծերութեան ի նման
Բոլորեալ տիպըդ կերպարան:

- 10 Լալ ակն ու գոհար, անգին
Եազութն ու զմրութն հընանայ
Այրի, կոտրատի, փշրի,
Դու ազնիւ և գեր քան զնոսա:

- Միանելիք անուշունք,
Առժամայ է հոտըն նոցա.
15 Դու զցայգ և զցերեկ,
Հիւանդն որ ի քեզ դեղի դայ:

- Սերվին սինալպէր շիմշատ,
Որչափ գովք նոցա վրայ կայ,
Հասակդ երբ ի շարժ ելնէ,
20 Նա յաշխարհս նորա գին չիկայ:

Վարդն որ ի կանանչ տերևս
Ինքնագոյն կու պայծառանայ,
Շուտ մի թառամի, թափի,
Քո տեսիլդ միշտ գեղեցկանայ:

25 Բուրաստանեացն շուշանք,
Եւ ի ջուրս, որ վայելչանայ,
Գին չեն մազ մի թարթիչիդ
Վեր ի վայր, որ տարբերանայ:

Մովուն քաղցրաօդ բացմամբ
30 Որ երկիրս ճոխութեամբ ցնծայ,
Գին չէ ծով ծով աչերուդ՝
Քո սիրոյդ, որ միշտ քաղցրանայ:

Սիրամարդ հաւն ու կարաւ
Պիւսպիւս տուտիքն ու հումայ
35 Գին չեն վարդաթերթ շրթանցդ
Լղընկացդ մատանցդ վերայ:

Արեգակն ու լուսընկայն
Զոր ասի ի գլխու վերայ,
Բերան բանալուդ փոխան
40 Միծաղելդ ի ծնկիս վերայ:

Լուս երեսդ երբ խոնարհի,
Լուկ դընես ի բաղկիս վերայ,
Գիրկ ու ծոց սրտազուարթ
Նէ քելամ մեռելս ողջանան:

Զ. ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ «ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀՐԱԿԻՉՄԱՆ
ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՅ» ԳՈՐԾԻՅ

I

Եղև յանկարծակի թնդին ահեղ, որպէս զի հրաձգութիւն գոլ
ի տեղւոջս յայսմիկ ուստի ի կրպակէ առն փանաքի սանտիս-
ճոյ միող հուր կայծեալ որ է ի հիւսուսոյ կոյս առ ի յեզրէ ծո-
վուն Պոնտոսի՝ որոյ անուն տեղւոյն Այասմայ Ղափի յորջորջի,
զոր վառեալ հրոյն անտանօր սաստիկ արծարծմամբ և իսկոյն
կէտի յարեալ հողմ յուժղին առ ի յօժանդակութիւն հրոյն,
վասնորոյ վերացեալ յողս բոցն բարկութեան և եռայր որպէս
զճարպով լցեալ և տոշորէր զշէնս ներքուստ սահմանացն և
սլայթեալ զսարսափօքն արտաքոյ և մրեղէն բոցով ներքուստ և
արտաքուստ զշինուածս վաճառուց կրպակաց սլախալովք, և
սլաղարձովք, և քրէստէճովք, զարուճովք և թուֆէքճովք, և այլ
արհեստաւորաց քեարկէահովք և գործատեղօր ի վայրկեան
ժամանակի դաշտեցուցանէր և ի ներքուստ վաղեալ, որ առ ի
վերայ քաղաքին կծկծեալ բարձրացեալ երկուց բաղկաց կուսիւ
և իսկոյն զօճախ եէնկիշէրուցն, որ Աղա Ղափուսի կոշիւր, հա-
մայն շրջապատ փայտիւքն գետնացուցանէր. և ոչ կարացին
այնքան զօրք դրանն այնմիկ և կամ յայլուստ հաւաքեալքն
մասն ինչ փայտի փրկել և շինուց ինչ օգնել և կամ բռնակալքն
իշխանօք հանդերձ ոչ կարացին սլարտել զառաջադիմութիւն
հրոյն կամ մերձենալ կարել:

II

Անդր և լինէին կալանաւորս արանց վեցից համազգի նո-
ցունց (եէնիշէրիներուն) զորս վասն վնասու իմիք եղեալ ի
բանտի. և յորում ժամու գայ հուրն ի վերայ ասպարանին այն-
միկ և նոցա դիտեալ աղաղակէին ազատել և ոչ լուան որք ի
դրան անդ էին: Որք և բողոք բարձեալ որպէս ի միջոէ բերանոյ
և ասէին...

Է. ԳԱՆՁ ԱՍԱՅԵԱԼ ԵՐԵՄԻԱՅԻ Ի ՎԵՐԱՅ ՄՕՐՆ ԻԻՐՈՅ
 ԹՃԺԲ ԹՎԻՆ ՀԱՅՈՅ, ՅՈՐՈԻՄ ԱՄԻ ՀԱՆԳՈՒՅԵԱԼ ԼԻՆԻ
 Ի ՔՐԻՍՏՈՍ: ՆՈՐԱ ԵՒ ՄԵԶ ԵՒ ԱՄԵՆԵՑՈՒՆ ՏԷՐ
 ՈՂՈՐՄԻ, ԱՄԷՆ

- Երգ ողբերգական ողբոց արժանի,
 Մնօղիս կարօտեալ և փափաքելի,
 Վիրօք խոցեալս անբըժշկելի,
 Հարեալ ի սիրտ յաւէտ ցաւալի:
- 5 Թէ խումբ խմբին բժշկաց ճարտարի,
 Զկարեն առնել դեղ 'ւ ըսպեղանի,
 Թէ վիշտ յերկրէ խիստ ի յւրազնի,
 Գոլ անընդունակ ըստ Յովհաննու բանի:
 Ոչ թէ միայն վեհիցն յանարգի,
- 10 Այլ և նուաստից բանիւք զազրելի,
 Ըստ Յորայ փորձին սմա յաւելի.
 Առ բժըշկաց մեղանշականի:
 Զարիք ածեալ խայթողացն օձի,
 Որպէս զվիշապ խիստ թիւնաւորի,
- 15 Յուրաստ գոլով գործոցըն շարի,
 Մի' գանգատիր զինչ եղև քեզի:
 Խոհեմն լնոյր զամէնն ի սրտի,
 Աղօթս առնէր առ Տէր յուսալի,
 Այլ համբերէր նա ամենայնի,
- 20 Յոյս 'ւ ապաւէն զԱստուածըն բարի:
 Զի երկնէր խօսել նոցա մի,
 Եւ ամաչէր յայտնել մարդոյ մի,
 Մինչև հՀան ի սիրտ 'ւ ի լեարդի,
 Այնքան լըցաւ վայթեցաւ յերկրի:

- 25 Ահա՛ հանգո զննչեցեալս ի բեղ
 Սուրբ Հոգի Աստուած: Աղա:
 Րամեալ չարեացքս նա վշտացաւ,
 Անձն ի նոցունց կարի մաշեցաւ,
 Երակբ սրտին յար ցամաքեցաւ,
 30 Զօրեղութիւն ուժոյն նուազեցաւ,
 Յոյսն ի մարդկանց բընաւին բարձաւ,
 Զի ի սփոփանս յումեքէ ոչ գտաւ,
 Փոխան պատուոյն նախատ ընկալաւ,
 Փոխան փառացն գաղտառիցն հարաւ:
 35 Զաշխարհս սուտ անտի իմացաւ,
 Նանիր՝ և ունայն յիմաստնոց ծանեաւ,
 Ընդ այնպիսեացն խորհուրդ ոչ առաւ,
 Ի յանդգամս ոչ մասնակցեցաւ:
 Յուրաստ լինողքն գործոցն անիրաւ,
 40 Գարշ՝ և ատելի սմա թուեցաւ,
 Գաղտ զընկերէն յորմէ բան լուաւ,
 Բացէ ի բաց վարել ջանացաւ:
 Ընդ ազահ սրտիցըն հաց չկերաւ,
 Ընդ հաւատացեալս երկրի յար նստաւ,
 45 Զատելիս Տեառն ատել հաճեցաւ,
 Եւ թշնամեաց վերայ մաշեցաւ:
 Զի ծնունդ սորա բախտաւոր զըտաւ,
 Սնունդ սրբակաց շնորհաւորեցաւ,
 Աճումն տիոյն առաքինացաւ,
 50 Էկլէսիա խրատից բերկրեցաւ:
 Իմաստութեան յոյժ փափաքեցաւ,
 Սուրբ օրինացն հպատակեցաւ,
 Առաքինեացըն հետեցաւ,
 Լոյս իմաստից հետոցն ընթացաւ:
 55 Յօրէնքս Տեառն միշտ խորհեցաւ,
 Պըտուղն անթափ յերկինս գանձեցաւ,
 Զորդիսն ի յինքն նմանել փութացաւ,
 Տեառն Աստուծոյ հաճոյ ցանկացաւ,

- Յամենայն օր խրատուց չձանձրացաւ,
 60 Ընդ ամբիծս լինել փառօք պարծեցաւ,
 Յիստեանց միայն ոչ կաթն ջամբեցաւ,
 Այլ առաւել օրինօք լըցաւ:
 Վարժարանիս սենեակն փակեցաւ,
 Այսօր եղաք որբերս սուգ՝ և ի ցաւ:
 65 Ահա՛ հանդոս զննջեցեալս և այլն:
 Երբեմն նստէր առ իս մերձակայ,
 Եւ գանկատէր զանցեալսն որ ի նմա.
 Ահա՛ այս է օրէնք յարակայ,
 Զի յամենից գործ պահանջէ նա:
 70 Վճիռն անդարձ է, որ առ մեզ կայ,
 Հասեալ երթամ ի հողս նիւթակայ,
 Կալով ծնօղէս ի յերկիր անկայ,
 Եւ ողբալով ի հող թաղեցայ:
 Զգառն մոխիր որպէս հաց կերայ,
 75 Եւ զըմպելիս արտասուս արբայ,
 Թէպէտ փոքր մի խնդալ յարգեցայ,
 Դառն ու լեզի ճաշակ ընկալայ:
 Յունայն կենցաղս ոչինչ շահեցայ,
 Զի յամենից բաց հրաժարեցայ,
 80 Ի մեռանելս քեզ կտակ լինայ,
 Ա՛յ նաղելի որդեակ Երեմիա:
 Կալով դու լաց յաշխարհի վերայ,
 Զաշխարհս ի յողբ և ի լաց շարժեալ,
 Զդիր քո յաշխարհ հեռի առաքեալ,
 85 Հոշակ առնել սիրելեացդ որ կայ:
 Վատ և վատթար բախտի ես ծընայ,
 Անշնորհաւոր ժամն պատահեցայ,
 Դրժուար աւուրց ես հանդիպեցայ,
 Անդառնալի ճանապարհ անկայ:
 90 Վերջինս այս էր, որ յանկարծ դիպայ,
 Ի խիստ մահուն ես վըտարեցայ,
 Մարմինս ի հող տըզեղ լուծեալ կայ,

- Հոգիս յԱստուած որ ետ լոյս ըզնա:
 Արդ պահանջէ՝ լոյս հոգիդ ո՛ւր կայ,
 95 Ընդէ՛ր ներկեր խաւար մըթակայ:
 Ահա՛ հանգո զննջեցեալս և այլն:
 Մարց իմ և քերց աղէտս, որ պատմեցաւ,
 Հարց և եղբարցդ, որք աստ խմբեցաւ,
 Ըզմեռելոյս լացն, որ ձեզի արաւ,
 100 Բազմապատիկ միտք ձեր զայն ծանեաւ,
 Տե՛ս զի խորհուրդն այսօր ցրուեցաւ,
 Եւ իղձ սրտին մինն ոչ լըրացաւ,
 Մատաղ տիոյն, որ իւրն ոչ յանգեցաւ,
 Դուստր և որդոցն կարօտ մնացաւ:
 105 Այսօր ի գրի ներքնումն թաղեցաւ,
 Ի ստուեր մահու յաւէտ ծածկեցաւ,
 Առիւծն մեռաւ, կորիւնքն դերեցաւ,
 Ծառն գօսացաւ, պտուղքն խամբեցաւ:
 Գառներք մաքոյդ սարէ սար փախեաւ,
 110 Անպիտանից ձեռքըն տանջեցաւ,
 Բախտ մեր շնորհացն այսօր հեռացաւ,
 Անբախտից ոտք ի կամս ընթացաւ:
 Վրանի փառացն վանդակն կտրեցաւ,
 Սառնամանեաց անձինս ցըրտացաւ,
 115 Ծածկոյթ տան մեր ի ծէնըս հերձաւ,
 Արեւակէզ բերանք սաստկացաւ:
 Խաղաղասէրն մէնջ յաւէտ բարձաւ,
 Եւ մայրական աղէտն կորացաւ,
 Որոմնացանք համարձակեցաւ,
 120 Յրուեալ ըզմեղ արդ տեղի գըտաւ:
 Բամբասասէր լեզուք յատկացաւ,
 Որբոցս վերայ խիստ արձակեցաւ,
 Ոխ և նախանձ աղմկովք յայտնեցաւ,
 Զժամս և զաղօթս նոցա դատ յարեաւ:
 125 Ահա՛ հանգո և այլն:
 Իմ քաղցրիկ մայր, զգլուխդ մէկ ի վեր ա՛ռ,

- Ճուղապ մի տուր Քրիստոսի համար,
 Միթէ գիտե՞ս կամ հասու եղա՞ր
 Զողբս և զաղէտս մեր ցաւազնաբար:
 130 Ե՛լ ի զրոյց՝ Աստուծոյ համար,
 Զչարխօս լեզու պապանձէ ի յար,
 Ժողովեւոցս կարծիս դու վեր ա՛ռ,
 Թէ գոն արկածք՝ խաբանեա ճարտար:
 Զըրոյց բազում առնեն քեզ համար,
 135 Ո՞վ զքեզ ըսպան՝ արա՛ դու մեզ ճառ,
 Այնք որ տային խոց կսկծաբար,
 Վըրէժխնդիր եղան քեզ համար:
 Ոչ թէ ի հոգս քո ցաւակցաբար,
 Այլ բընական կամսն իւրեանց՝ և ի փառ,
 140 Բըժիշկ ցաւիչ և վընասակար,
 Եւ յորդորիչ շարեաց գոլ ի յար:
 Թէ ճշմարիտ և սուտ մարդոյ բար,
 Աստուած դատող պահանջէ համար,
 Զի ի բանից լինի մարդ արդար,
 145 Գործքն յայտնէ զքեզ բարի և թէ չար:
 Թագաւորաց չէ մնացեր աշխարհ,
 Ճարտասանից՝ և իմաստնոց յարմար,
 Թէ զմարդ խաբես լեզուօքըդ ճարտար,
 Աստուած պատրաստ դատաւոր արդար:
 150 Ահա՛ հանգո և ալչն:
 Ա՛յ իմ ծընօղ ելնեմ քեզ խնդիր,
 Ո՞ւր երեխա՝ տո՛ւր մեզ ըզքո ճար,
 Ա՛յ իմ սիրուն և նեցուկ սրտի,
 Ո՞վ զքեզ խոցեաց խոր կսկըծաբար:
 155 Ա՛յ խընամիչ և դաստիարակ,
 Ո՞վ ցաւեցոյց զքեզ, յէ՛ր խռովեցար,
 Ա՛յ պատուականդ՝ յէ՛ր անպիտանացար,
 Եւ դառնալոյ բնաւ շունիս դու ճար:
 Ո՞ւր գընացիր, որ յետ չես դառնար,
 160 Մի՞թէ իսկի չես եկեալ յաշխարհ,

- Ա՛յ թէ գիտէիր լաց մեր և շիւար,
 Լինէր թէ քեզ մեռանել չկայր:
 Ի տեսանել զհրեշտակն շարիր ճար,
 Պատրաստ տվեր թ' ահա զհոգիս ա՛ռ,
- 165 Ա՛յ բարեշունչ, բարեսուն բերան,
 Յանկարծ մահուանդ ասա՛ մէկ պատճառ,
 Ա՛յ բարեսէր օրինաց որդի,
 Ո՞րպէս առին զհոգիդ ուժգնաբար,
 Ա՛յ թ' երբ յիշեմ զտիպդ և զկերպարան,
- 170 Շարժեալ գլորդի զօգուաքս հաւասար:
 Ա՛յ գեղեցիկ աշեր ծովային,
 Ի տեսնելնէ յէ՛ր խաւարեցար,
 Ա՛յ ուրնգունքդ, ուր սուրբ լսելիքդ
 Ապականեալ գարշահոտեցար:
- 175 Ա՛յ գեղեցիկ ժրագլուխ տիկին,
 Ի սիրեկեացդ յէ՛ր պակասեցար,
 Ա՛յ բարեշահ տանըդ տընաշէն,
 Այսօր տանէդ ի մահ վարեցար,
 Ա՛յ չըշամայր կաթին և բարեաց,
- 180 Մատաղ հասակաւդ յէ՛ր դըղըրդեցար,
 Ա՛յ պատուական մայր իմ նազելի,
 Յէ՛ր քակտեցան ոսկերքդ յարէ յար:
 Ա՛յ իմ ծընօղ փափաք եմ տեսոյդ,
 Կերպարանօքդ ի հող մաշեցար,
- 185 Ա՛յ վաղակտուր հասակ մանկամեռ,
 Ընդէ՛ր փութով մեզ բերեր զիժար:
 Ահա՛ հանդո և այլն:
 Յորդոյս բողոք առ քեզ ելանէ,
 Քաղցունի մայր մեռելոց կարգէ,
- 190 Այլ ո՞վ ըզմեզ արգահատեսցէ,
 Այլ ո՞վ ըզմեզ գըթով գգուեսցէ:
 Ի վերայ մեր այլ ո՞վ ցնծասցէ,
 Ի ծոց սիրոյն ո՞վ հաւաքեսցէ,
 Կարկատան մարք զհաճոյս իւր դիտէ,

- 195 Ի փառս 'ւ ի կամս յօգուտ իւր ճեմէ:
 Խաղաղական վասն Աստուծոյ չէ,
 Ճշմարտութիւն բնաւին չգծէ,
 Զի խօսքն յայտնէ գործքն զինքն օրհնէ,
 Սիրտն Աստուծոյ գործ է որ բննէ:
- 200 Զար թէ բարի ո՛վ ոք որ առնէ,
 Արկցուք յԱստուած զի նա քննող է,
 Զինչ սերմանէն՝ այն է զոր հնձէ,
 Ըստ գործոց մարդկանց Տէր հատուցանէ:
 Բայց զի՞նչ շահի շարսիրտն ի շարէ,
- 205 Զարկամ, շարխօս, որ ըզհոգին սև է,
 Զի խարբալեալք ի սատանայէ,
 Կորուստ անձանց իւրեանց գանձեսցէ:
 Դաւարն թէ յայս շարի սլատահէ,
 Ի շար խըռիւզ արդ հուր բորբոքէ:
- 210 Զհամայն գանկատ ասելոյ ժամ չէ,
 Որպէս և քոյդ ի Տէր յայտնի է:
 Հոգովդ վասն մեր միշտ բարեխօսէ,
 Փրկիլ անփորձ աւուրըն չաջէ:

Ը. ԱԳՈՒԼԵՅԻ ԽՕՃԱՅ ԽՕՍՐՕՎԻ ՄԱՀՈՒՄԸ, ՃԱՌ
Ի ՍԿԶԲԱՆԷ ՄԻՆԶ Ի ՆՈՐԻՆ ՎԱՂՃԱՆ, ԱՍԱՅԵԱԼ
Ի ԽԵՒՐՈՅ ԱՄՈՒՍՆՈՅ ՆՈՐԻՆ

(Զգանձն և զողբսն երգողն թէ յարմարեսցէ ըստ
ոճին զեղանակն՝ նա՛ մէրհէպա Տեառն շնորհիւ):

- Եկայք եղբարք աստ ժողովեցէք,
 Զնոր եղեալ իրքս դուք նոր իմացէք
 Գիր՝ և օրինակ զպատմութիւնս առէք,
 Յերկրէ յերկիր դուք նոր ծանուցէք:
- 5 Զնոր մեռելոյս զանկատն լըսեցէք,
 Թէ ի՞նչ խղճերով մեռաւ՝ մէկ հարցէք,
 Սուտ՝ և անցաւոր՝ զաստըտորս առէք,
 Նանիր՝ և ունայն տիր զայն ստուգեցէք,
 Զսա նոր տեսէք ձեզ ողորմեցէք,
- 10 Որ խեղճ հոգւոց ձեր զրկանք շանէք,
 Թագաւորաց չէ մնացեր՝ գիտէք,
 Խան և սուլթան հող դարձած տեսէք,
 Գեղով մանկտիք ի հող մաշեալ լսէք,
 Ի աղվորք ա՛հ ա՛հ կանչողաց հմուտ էք,
- 15 Շատ զարիպի դուք հանդիպեր էք,
 Ա՛հ հար, վա՛հ մար զճշողսն ճանաչէք:
 Բազում պանդուխտ՝ և անտէր տեսեր էք,
 Եղբօք և որդւոյ թալկըտողքն գիտէք.
 Մէկ այլ զխօճայ Խօսրօլս տեսէք,
- 20 Ի հող լուծեալ փրտեալ իմացէք:
 Տէր ողորմեա սոյն ննջեցելոյս,

- Բարի հայցմամբ լըսող ժողովոյս:
 Աղաչեմք: Լուր Տէր և ողորմեա՛:
- Բոտեալ դարիսս յԱգուլեաց յերկրէ,
 25 Գայ ի տեղս թէ վաճառ ինչ շահէ:
 Տէրն զինչ կամի, զայն կու յաջողէ,
 Քանի մի փող դատեալ պատրաստէ:
 Ի վալիտէ խանն բնակութիւնս առնէ,
 Որքոց 'ւ ալրեաց գութ մեծ ցուցանէ,
 30 Փորձանակրաց ողորմի 'ւ օգնէ,
 Եւ վկարօտեալս դատարի չը դարձրնէ:
 Եկեղեցեաց յիշատակս դնէ,
 Եւ դբահանայս տըրօք մեծարէ
 Վարդապետաց ի սէր պաշտպանէ,
 35 Մի զի համբաւն ի մեծն ժամանէ:
 Թըղթով գըրով զողջոյնն բնդունէ,
 Օր ըստ օրէ օրհնութեամբն աճէ:
 Մեծ խօճայից ի պարտս մըրտանէ,
 Ի համացեղս փարթամ զցոյցս առնէ:
 40 Ի վէզիր խանն զօտայսն ջուխտըկէ,
 Ճորտ պաշտօնեայ իւր կարգաւորէ:
 Բարեաց չարկամն հեռուստ տեսանէ,
 Զսա ի պատուոյն գըլխիվայր առնէ:
 Ողորմեա՛ Տէր սոյն ննջեցելոյս,
 45 Սուրբ մաղթանօք լըսող ժողովոյս:
 Աղաչեմք: Լուր Տէր և ողորմեա՛:
 Եղեւ պատճառ խարդախութեանց չար,
 Որ զբարունակս ետես ուռճաբար,
 Զի որ ծաղկեալ ի գոյն զուարթարար,
 50 Եւ պըտղատու մորճս վայելչաբար:
 Եհաս թափեաց զծաղիկն խամբարար,
 Եւ ըզպըտողովքն գետնով հաւասար:
 Զէնք թըշնամույ հընոյն չարարար,
 Ի սա հաւքին բըժիշկք մահարար:
 55 Խառնեն ի մէջ բանի վնասակար:

- Ղալբէթ է քեզ նամուսով ճարտար.
 Խօճա՛յ, խօճայ, դու ես մին խիկար,
 Այս մասլահաթս ի քենէ վճար:
 Ոչ թէ ցերեկն այլ զգիշերն ի վառ,
 60 Բորբորէին զըրդեալ անդադար:
 Սուտ բարեկամք ցուցեալ շահարար,
 Գո՛ւնեալ զոսկին, որ ի պղինձ դառնայր:
 Նախնեաց հին խօսք է մեզ օգտակար,
 Զրոցքն ի գետին անկարծ անհընար.
 65 Միամըտին վա՛յ եկեալ հաղար,
 Հեա երկումսին, որ դատած զըտար.
 Ու մարդ մարդոյ քահանայ տեսար,
 Երբեմն լինի հասեալ Բելիար:
 Ողորմեա՛ Տէր սոյն ննջեցելոյս, և այլն:
 70 Մուրատ Մագսուտ սորա Մաաշին,
 Զաչքերն տընկեալ հաղըր լօխմային,
 Հօտն բուրէր քաղցր խօճի մաթպաղին,
 Վասն այն մըտնել խաբել ջանային:
 Գապունիս փիլան դովլեն լըսէին,
 75 Շատք ցանկ աշնայ լինիլ ծրկլային,
 Եաղշի կեռնտէ ի դուռն շրփուէին,
 Խօշամէտճիքըն շատանային:
 Սանահար ու կընքահար լինէին,
 Խօճին յօտան տիվան առթէին,
 80 Զհացն ուտէին, զգինին խըմէին,
 Փոյթ զտօլէստանն ի շուռ ածէին:
 Կենդանութիւն լինի խօճային,
 Փառք ու պարծանք դու հայոց ազգին,
 Սեղանդ իլի զըրմընի լինին,
 85 Մինչ ի յաւուրըն դատաստանին:
 Մէկ օրն հաղար լինի պարոնին.
 Պու ֆէլէքտէ պիր խօճայ սէնսըն¹.

1 Այս աշխարհում միակ խոջան ես դու:

- Սըհէնց պիտի լինիլ ասէին,
 Զանք ու զայրէթ նամուս ձեր ըողին:
 90 Գործո որ եզրի ձեռամբ խօճային,
 Մինչ յաւիտեան պիտի որ յիշուին.
 Եւ Իմիրդէ մին հէմթա սորին²,
 Զբարեբարոյն ընդ լուծ սորա եղին.
 Որ նա յառաջ փճացաւ վշտագին,
 95 Զարքաշ Խօսրովս ներքոյ ֆէլէքին:
 Ողորմեա՛ Տէր և ալլն:
 Ինչ սէրմայէ ունէր ընդ գործն ապուեալ,
 Ի ալլոց մալի քէֆիլ զսա առեալ.
 Որ ձեռնատու ալլոց սա էր լեալ,
 100 Հայոց՝ տաճկաց արդ պարտատէր լեալ:
 Եղբայրն սարխօշն, որ յերկրէն եկեալ,
 Նա յիւր զըլխոյն վաճառական լեալ,
 Զնոյն տառապանս զեղբօրն տեսեալ,
 Գործն յերկարեալ ցան երբ խստացեալ,
 105 Օր ըստ օրէ յետ՝ և առաջ չեկեալ,
 Սարխօշն կսկծով մանկամեռ եղեալ,
 Եւ զսէմայէն և զնորա հանեալ,
 Ի ծախ կըռուոյն խարճէին շրուալ:
 Հեղեղն յոտից այժմ ի ծունկն հասեալ,
 110 Սուտ բարկամքն դեռ ի ջան շարժեալ,
 Մինչև ի մէջքն տեսին զի ելեալ,
 Փիլաւխօրններն դեռ ալլ բանսարկեալ:
 Մինչ ի սօղաղն հեղեղն վերանցեալ,
 Լօխմայախօրններն սուտ ումետ տուեալ,
 115 Ի հաւայէն դրամ ցոյց տուեալ,
 Ֆիլան ֆիլան տեղաց պատրաստ դալ:
 Մինչ ի բերանն պըտոյտք ջուրցն մըրրկեալ,
 Անօգնական զԽօսրովս խեղդ արկեալ:
 Ողորմեա և ալլն:

2 Եվ Իմիրդէն սրա ընկերն է:

- 120 Այսմ խեղդելոյ պատճառն լեալ մասալ,
 Զի ամենայն աշխարհ են լուեալ,
 Ամենայն ազգ դայս տեղեկացեալ,
 Արեմտեան՝ և արեւելեան ալ:
 Մինչ Հնդուստան՝ և ի Ֆրանկըստան ալ,
 125 Կագ՝ և ի կրօն վասն այսմ որք մըխեալ,
 Ի և Զ տարօք յայս տապեալ,
 Տառապանօքս զբաղեալ տատանեալ:
 Պարտք և սոկոսք սոցա շատացեալ,
 Որքան իբրլտեալ՝ ա՛յնքան ծանրացեալ.
 130 Յետ Քէֆէցուն մահուն առակ ալ,
 Յետինն չար բան դառաջինն ալ,
 Ոմանք ուրոյն բարեկամ դարձեալ,
 Զծունկ պագէին սորա՝ և աղաչեալ,
 Զի ի պատիւ՝ և ի փառս մեծարեալ,
 135 Որք ի բունճերս պատուարց դեգերեալ:
 Սա զլաւութիւն նոցա արարեալ,
 Բ անգամ ի փառսն վերածեալ.
 Յետոյ ձախմէ սորա այնք նենգեալ,
 Զսորա տըւեալ գրամն ուրացեալ:
 140 Բան դառաջին բարեկամսն անցեալ
 Նոյն նենգողաց զպաւտան այն լըցեալ,
 Զի պատառուն պարտական հանեալ,
 Վկայս զըտեալ՝ կաշառութ պարծեալ:
 Հին քիւֆթէխօրքն ոչինչ մի օդնեալ,
 145 Գլբենն վճռեն՝ թէ պարտատէր լեալ.
 Դիպուածք սորա եռեալեան պատեալ,
 Զբարին տեսողքն թշնամիք դարձեալ:
 Զի դհաց ուտողքն զչարիս են նիւթեալ,
 Մաղիկ վէքիւք վերայ յուրացեալ,
 150 Դատախաղիւք նորքն ևս բազմացեալ:
 Սա որ մի էր զինչ պատասխանեալ,
 Շողոքորթիցն հընոցն ատեցեալ,
 Մարդեւոյզքն արդ ի հեռուստ դիտեալ,

- 'ի ի գեւրեւն ի հափս ըզսա արգիլեալ:
 155 Թէ շատ ջանաց զոչինչ մի շահեալ,
 Զտէֆթէր և զգիր համայնքն խըփեալ,
 'ի ի շաւուշի տանն էր վըշտացեալ:
 Տես զմեծ իմն որ նոր փորձանք դիպեալ:
 Մինչ շաւուշի ձեռնէ հափս եղեալ,
 160 Մին միամօր որդեակ սա ստացեալ,
 Ի ծերութեան իբր այնու սփոփեալ,
 Գէորք անուն պատանեակ կոչեալ:
 Իբր խոցաղեղ սրտին այն մնացեալ:
 Գնացին սև գուժ տարին, թէ մեռեալ,
 165 Վա՛յ և եղուկ ի բօթն հանդիպեալ:
 Ողորմեա՛ Տէր և ալն:
 Յայսմ ողբոց սա յուր լարժանի,
 Որ շաւուշի զոտիւքն շատ զփարի,
 Զերես գետնով եղեալ, պաղատի:
 170 Լութֆ ու քէրէմ արա՛ էհսան մի,
 Տա՛ր զիս ի հետդ ի տունս անգամ մի,
 Տեսնում աչօք զմէյիտն իմ զաւկի:
 Զաւուշն բերէ պահն երեկոյի
 Ի տուն՝ տեսնուլ զմահն իւր որդեկի,
 175 Երբ գայ ի տուն՝ նոյն պահն հանդիպի,
 Զոր լուանային զիւր սիրուն (որդի):
 Փետէր զմորուն՝ զճանկն ի յերեսի,
 Ծեծէր զղլուխն խիստ ողորմելի,
 Վայ և եղուկ տայր աւաղելի,
 180 Խիղճն էր անշափ և կըսկըծալի:
 Խիստ ամաչէր ի տեսողաց մի,
 Զաւուշն կանգնէր թէ ի յետ դարձի:
 Աղիքն գալար առնոյր կըրկնակի,
 Եւ յետ դառնալն խոց տուգան սրտի:
 185 Թէ մնայ ի տուն՝ չթողուլն շաւուշի,
 Ընդ մնալն որդւոյն Գէորքի,
 Փոյթ ընդ փութով դարձնելն շաւուշի,

- Բողոք բառնալն վայ՝ և եղուկ ծնողի:
 Գոռումն գոշումն քնտանեաց լինի,
 190 Սիրտ խարշատեալ բորբոք կըրկնակի.
 Ի տեսանելն զողորման Խօսքովի,
 Լալով դառնալն ի հափս չառուշի:
 Վայ՝ և եղուկ տայր նոյն գիշերի,
 Եւ սեւ առուրցն կոծ՝ և ի հառաշի:
 195 Ողորմեա՛ Տէրն և այլն:
 Իսկ թէ մընայր այս միայն տէրտով,
 Կամ ի հափսէն ելնուլ ինչ հնարով,
 Օր առուր վիշտքըն ծանրանալով,
 Որպէս նախ գրեւս հեղեղ առակով:
 200 Դատախաղքն յայսմ ոչ իսկ խըղճալով,
 Զհոգին հանել կամին այլ շուտով,
 Զի շշտացան վճռով այն հափսով,
 Այլ ի Պապայ Ճաֆէր դնելով:
 Զի դառնասցի կեանքն իւր արեւովն,
 205 Եւ ոչ տեսցէ զարե ցորեկով,
 Զի մաշեցցի հոգւով և մարմնով,
 Ի մութ զընտանըն դառնանալով.
 Զի ժայթքեսցէ զծին իւր ծըրարով,
 Կամ զհին ու զնոր տէֆթէրսն այրելով:
 210 Բայց չեն թողած զումաշ շուխայով,
 Կեր ու պատառ ոսկի՝ և արծաթով,
 Այլ քերելոյ եղունկ ոչ թողլով,
 Թէ շահիցէր զնենգողսն կաշառով:
 Անխիղճ եղեն զՏէրն ոչ յիշելով,
 215 Զդատաստանին ահն մոռանալով,
 Թողին ի բանտն հաշիւ մաշելով,
 Բոլոր տարի մի տառապելով:
 Ի շոք ամուսն տապեալ տագնապով,
 Ի ցուրտ ձմեռան կծկեալ ծըմբելով,
 220 Ոչ կեր՝ և ոչ խում պօղապն անցնելով,
 Սուգ սրգաւոր նեղութեան վըշտով.

Մուխ սրտին իբր զբոց ծաւալելով,
 Դառն արտասուօք շունչն քաղելով:
 Տէր ողորմեա սոյն ննջեցելոյս,
 225 Բարի հայցմամբ պատրաստ ժողովոյս:
 Ողորմեաց մեզ Տէր Աստուած մեր,
 Աստացուք միաբանութեամբ Տէր ողորմեա:

Ողբ և տաղ վասն մահուան

(«Բարձաւ ի մէնջ մեծն Մովսէս» ի նոյն եղանակն ասա')

- Եկ դու հարցիր զմահն խօսքովին, էվա՛հ,
 էվա՛հ,
 Բէ ո՞րպիսի կեանքն վըճարին, էվահ,
 230 Զի այն ոչ դիպեալ ճգնադղեցիր, էվահ,
 Եւ ոչ հարանց անապատին, էվա՛հ:
 Զմոխիր իբր զհաց ուտէր ըստ Դաւթին,
 Խառն արտասուօք զիւր ըմպելին,
 Ցերեկն ի բուն ոչ դուր անձին,
 235 Գիշերն բողոք գէմ արեւին, էվա՛հ:
 Ոչ ցաւ՝ ոչ հիւանդութիւն,
 Այլ զի մաշումն անհնարին,
 Զի յառաջն էր լաղար անձին,
 Ի բանտն հիւծեալ հաշեալ մարմինն, էվա՛հ:
 240 Մինչ մորթն յոսկերսն կըցէին,
 Միայն ոսկերքն երեւին,
 Իմացաւ զմուտն իւր արեւին,
 Մեղա՛յ ասէր Տեառն Արարչին, էվա՛հ:
 Ապա խնդրէր ըզսրբութիւն,
 245 Զդէր զիւր աչքն ի յանդէնին,
 Ոչ հեծեծանք՝ ոչ թառաշանք,
 'Ի ոչ հառաշանք կամ բողոք մի, էվա՛հ:
 Զի տըկարացեալ թուլանային,
 Օդուածքն զինքեանս թողեալ էին,

250 Կազմուածքն լուծեալ ի վաղ վըշտին,
Անձն անդամօք մաշեալ էին, էվա՛հ:
Տուր 'ւ առ շընչոյն հաղիւ էին,
Միոյ փըշմամբն քաղէր հոգին, էվա՛հ:

Վասն սուտ բարեկամացն, առաջնոց՝ ոչ երևեալ ի մահ
նորին, յեղանակն՝ արդ պաղատիմք:

Անողորմից սիրտքն ոչ զիջին, որ զպարտս բազում
պահանջէին.

255 Արդ զդի սորա հանեալ տեսին, վըճռեալ զըրեալ զմահըն
սորին:

Ո՛ւր աշ տօստի փօսթի ծանօթքն, եաման կիւնտէ մէկն
չերեին.

Այսօր զարիպ 'ւ անտէր պառկեր, Պասլ ճաֆէրն մէջ
աւուրին:

Ո՛ւր քիւֆթէսօր սուտ բարեկամքն, զընային ըմպել թաս
թաս զգինին,

Գիշեր ցերեկ խօշամէտիւք կանչողքն խօճին
կենդանութիւն:

260 Ո՛ւր փիլաւսօր սուտ սիրելիքն, անդամ մի տեսըն
չերթային,

Հիմա հոգիդ ելնէ ասեն, էր այլ շատ մեղ շտայիր բաժին.

Ո՛ւր չէնկէպաղ նենգօղ դրդողքն, տեսնունք զխօճին
աստ քաջութիւն.

Հայոց ազգիս մէջ դու զըտվար, որ քո ձեռօքդ բանս
յըստըկին:

Ոչ ուզաքտան մէկ մէրհէպա, և ոչ օր մի զհալ զխաթր
հարցին.

265 Ասեն՝ շաշըընն բան չէ գիտցեր, ահա՛ տեսաք զիւր
իշութիւն:

Զայս բաջադողքն տեղաց էին, ոմանք քան զսա յառաջ
չբէին.

Միթէ սորա տէրան չէ՛ր հերիք, սիթէմս այլ գան ու խոց
սրտին.

Ոմանք խաչեն՝ ջանք մեր այս էր, հոս առնէաք մեք զքո
հոգին.

Ուր կերթաս՝ նա զընա՝ հերիֆ, տես թէ ինտո՛ր է
խօճայութիւն:

Վասն ի տուն բերելոյ զդի Խօսութիւն: Յեղանակն «ես եմ
կորուսեալ...», «Աշխարհս է ի ծով նման» և զոր կամիս

270 Երբ ի զընտանէն հանին, իբր զղարիպ ի տուն հասուցին,
Խիստ խիղճ էր տեսիլք նորա, լըսողաց զարմանք թէ
պատմին:

Երբ ի զընէն ներս մուծին, ի գաւիթն ըզնաշ որ եղին.
Կրկին կատարած լինէր, ընտանեացն անդ ճիշըն ձայնին:
Որպէս ըզմոմեա տեսին, խոր դեղնեալ բոլորեալ մարմին.

275 Միայն ոսկերքն էր մորթովն, չորացած փայտ, տերեթափ
ծառ մին:

Ընտանիքն ի գլուխ ի բաց, հերարձակ վազեն՝ և ասէին.
Եղբա՛յր այս չէ մեր պարոնն, դէմքն ու կերպն միթէ այս
փոխին:

Երբոր սանդղոցն ի վեր՝ հանեցին՝ և ի տուն իւր մուծին.
Լըցուան սէյիրճիք բազումք, ի տեսնուլ լըսել զահվալնին:

Փոխէ զգոյնն. «Վայ այս պօլրոսիս», քանզի ողբ վասն աւուրն
և պահուն այն:

280 Սև բօթն որ վաղ հասուցին, յայն տարերքն խոռվեալ
խառնակին.

Խառնիլ սկըսաւ լերդ՝ և աղիքն, մըրրկաւ սուգն նոր
սըգաւորին:

Զերեսս երկնից թուխ ամպերք, մառախուղ այսօր
պատեցին,

Որպէս ամուսնոյն սրտին, սև դարիք գալիք հանդիպին,
Օրն եղև ձիւն բըբաբեր, դառնաշունչ հողմով մըրըկին,

285 Այնպէս կողակցի սըրտին դառնաբեր եղեամն կըսկըծին:
Երկինք՝ և երկիր մթնացաւ, ամուսնոյն սև սև խոց հեղին.

Սառնամանիք սև սըրտին, որը 'ւ աչրի լինիլ Մէյրէմին:
Մութն ու մըլարն պատեցաւ, մարդոյ աչք բանալ
չըտային.

Սա վերայ գըլխին ծեծէր, որ արցունքն դաշերն
չբանային:

290 Փոթորկեալ խառնակ օդոյն, յօր մահուն տեսաք
հօսրօւին,

Որ տարի մի դառնանայր, ար սև դար սև սըգաւորին:
Հողմոյն խառնուխուռն հընչման, զգէմս զերես մարդոց
ճղատկէին.

Ճղատկեալ մաղերն Մէյրէմին, ի վերայ կրծոց խօճային:
Զիւնն որ փշմամբ զօղն ծածկէր, օր 'ւ արև բնակչաց
չըցուցին.

295 Անդ սև սև մաղերն ծածկէր, զդագաղն ու զմարմին սև
բախտին:
Զիւնն որ ցընդեալ կու մաղէր, բըբախտուն մանչման
հոսին.

Զխելքըն ցիրուցան մաղէր՝ մղկըտէր զսիրտըն Մէյրէմին:
Զիւնն որ ի փոս փոս տեղիք լընոյր որ կուտոց դիզէին.

300 Զանդուց վերայ հանկուցի, ծալիծալ կըսկիծն Մէյրէմին:
Զիւնն որ սփռեալ և հեղոյր, զծիւայետղս ամբարանացին.
Այլ նոր շտեմարան բացաւ, զսև խոցեր դիզեալ Մէյրէմին:
Յուրտն որ սաստիկ էր հնչման, զանձն մարդկան
սարսռեցնին.

Սրտադող սարսափ եբեր, ատամանց կըճտել Մէյրէմին:
Սառուցման ցըրտոյն յետև, կերպարանք մարդկան
կիզէին.

305 Յետ սարսըռելի դողմանս, ջերմ դողման մորմոք
Մէյրէմին:
Մինչ օրս կայր անմխիթար, թալիթալ խըշխըշալ սըրտին.
Անայր 'ւ անորդի մնալն, սևագիր սև սըգաւորին:
Մինչ օրս անըսփոփ մնայ, լեարդն օղիկ օղիկ գալարին.
Շատ աղաչանօք խնդրեաց, այսօր զգանձս դեղաթուփ
Մէյրէմին:

- 310 Մի՛ լար դստրի՛կ, մի՛ ողբար, տուր սրտիդ համբեր
փոքր մին.
Այս սուտ յանցաւոր յաշխարհս, ո՛վ հասեր սրտի
մուրատին,
Մի՛ լար դու քուրո՛ւկ, մի՛ լար, ումիտ ու սապո տուր քո
սըրտին.
Մահուն չէ եղեր ճարակ, ձիւնն եկեր որ ոտքըն մըսին:
Մի՛ լար դստրի՛կ, դու մի՛ լար, թէ ոք հասէր սըրտին
մուրատին.
- 315 Վերջն հեծեծանօք ի հող, արտասուօք յաշխարհէ ելին:
Ով սըրտահանգէք լինի՝ Տէր նորա բարի տայ ըստ
սըրտին.
Մուխ որ քո յօճախէն ելաւ, նա՛ յամէն յօճղէ կու՛ ծըխին:
Գնա՛ աղաչէ զԱստուած, շալլա բախտ մի բարի դիպին,
Այդ մըթանըդ լոյս մի տայ, զքեզ տանի յերկիր մի բարին:
320 Գնա՛ մաղթէ Աստուծոյ, որ դուռս քեզ փակեալ երեին.
Կարող է դուռն մի այլ բանալ, անհնարք նորա հնարին:
Յայս սուտ փուտ յաստըվորէս՝ ամէն մէկ տէրտով մի
ելին.
Խօճայ Խօսրօվն այլ ճանփովս՝ չհասաւ սըրտի մուրատին:
Կարճ ի կարճոյ պատմեցաւ, նախատն ու բամբասն
վշտակրին.
- 325 Ի նեղն հասուցեալ զվախճանն, յարևուն մահրում
հանեցին:
Թին ՌՃԽ (=1691) յունվար Ժ և Ը կիրակին
Զընտանէն ի տուն բերեալ, հող զնտանս յայգն
երկուշաբթին:
Հէմշէրիքն արեւիկան, զայրէթով զկարգն կատարեցին:
Յըրտովն զաշխատանսն կըրեալ, Պէկօղլին բերեալ
թաղեցին:
330 Զմեր Պալըխուն կ'ասէաք, թէ՛ ի՛նչ մարեր, քուրեր կու
լայիս,

Արդ Պէկողլիս զայն անցոյց, թ' ինչ թուրլի խաղաց մեզ
օյխ:

Ա'յ դուք օրհնեալ ժողովուրդք, կեանք 'ւ արեւ ձեզ
երկարեացին.

Զահմէթեցայք զճառս լսել, 'ւ այլ ասէք՝ զԱստուած
ողորմին:

335 Սիրովն Քրիստոսի եկիք, սփոփանք տալ սրբաւորին,
Խօսքովի հոգւոյն համար, հրամեցէք մէկ հայր մեր
յերկին:

Թ. ՆԿԱՐԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՏՈՒԱԾ ՄԸ, ՂՐԻՄԻ ՄԷՋ ԳՐՈՒԱԾ

Իսկ յայգն երկուշաբթին յորում յոյնք Այա դրեատա կատարեն զտօն զերիս աւուրս և երթան ի վանս կուսանաց յովստ, որ յանուն Սուրբ Աստուածածնին միապիերթ վիմափոր գաւթին և տաճարին յի ստորոտ լերինն բարձու գիտելով ընդ հարաւ՝ ի վերայ քաղաքին և ի ծով երկրին Ղրիմայ: Եւ զմեզ հրաւիրեալ անդ՝ տեսաք զեկեղեցին ուխտելով և զուխտաւոր պառաւունս և զկուսանք սևազգեստեալք՝ ալն ունելով յուսով պայծառ զգեստուց ի հարսնարան երկնաւոր արքային մխիթարութեան: Իսկ որ ի վերոյ դասք արանց, յունաց և հայոց, կերակրօք և ըմպելիօք նստէին և կեսոցն փողովք կաքաւէին: Եւ մերձ եկեղեցւոյն յատեան ի խոտուտն վայրք՝ դասք աղջկանց և հարսանց պար բոլորեալ ճեպառճեպ զընթացս կաքաւուցն առնէին, որ ոչ էր ըստ օրինի դատերացն թրակացւոց և կամ ովկիանոյն կղզեաց էր յօրինած պարին՝ դառնալով և առնելով զոտացն քայլափոխութիւնս, այլ որպէս թէ ստէպ ստէպ վերիվեր թռելով, այսինքն՝ զձեռս ի ձեռս առեալ և երբեմն բազուկք ընդ բազկաց վերիվայր ճեմելով վրադագոյնս և շեշտակապակս բոլորածիր մանուածովք իբրև անձանց հիսունից վաղասլաց ընթացիւք ըստ յօդեղինացն տարազու զպարն բոլորէին, որ ընդ փոյթ ընդ փոյթ ճեպիլն շրջապարին բոլիցն ճեմականի՝ զտեսողաց սիրտս ընդ քթիլ ալանց իսկոյն յինքեանս ստէպ քարշէին: Իսկ ի միջի պարուն կանգնեալ ոմն շընծերագոյն՝ ունելով ի ձեռն զքնար վեշաղեաց՝ ընդ երգս ձայնից

նոցուն յարմարէր: Ո՛ւր թէ իշխանութիւն կալեալ էի զարիւն
 շնծերին արժանի յերկիր ի նոյն տեղի թափէի, որ ակն անգեղ
 և գոհիկի զառամացեալ և դառնահոգի ակեռն ոչ միայն ըզ-
 փանայր ի տեսութիւն զուարթագունեղ գեղեցիկութեանց մա-
 տաղատունկն տիոց, որպէս ազուար ընդ վարդենիս, այլ որպէս
 ընդ ոսկէփետուր սիրամարգացն անձանց հօճական ճեմողաց
 սգացելոց աղուէսն բրտի ի միջի կացեալ՝ զտուտն տգեղ տա-
 րաբերեալ զովանայր: Եւ որ թալկանայն տարփմամբ սրտին
 բորբոքելոյ անգամ տեսութեան միոյն ի նոցանէ՝ ի տարուստ
 նստեալ զանխուլ տագնապէր հառաչանօր: Իսկ շողոտ և ժանկ-
 ոտ խոֆածն զհասարակաց զանձինս նոցա համանդամայն
 տեսանէր, ըստ այնմ՝ թէ ահա՛ շէքէր՝ և շիւան ի բերան, ահա՛
 վարդերք նազելիք ի ձեռն խօրեատ շնծերի. ահա՛ ջուր պատու-
 ական զովացուցիչ՝ և օձն էր պահապան. ահա՛ ճէվհէր և կէվհէր
 մատենից՝ և իժն ի դէմն նստեալ. ահա՛ ճոխաճեմ կաքաւողացն
 պարք կաքաւուց՝ և ազուան տգեղ ի միջի զզմզէր. ահա՛ ժո-
 դովք խաղուց պերճացելոց որթուց ի վերայ լերանց խնկաբուր-
 մանց՝ և կինջ ցոռոտ գարշելի ի միջի տատանէր: Իսկ հիւսիսա-
 յինն վօռէառ նպաստ լինէր առ ի խաղս վաստակոց նոցուն, զի
 մի կիղցէ իլիօսն երկնային զլամբօնափայլ գեղ նոցա: Զի որք
 տոշորեալք էին տնարդեալք յուռուցումն տարփանաց՝ իւրա-
 քանչիւրքն թափէին անդէն բրտամբք զմեկացս տարփականի
 սրտից՝ որպէս զգեղաթափս բժշկաց առ ի զովացումն բորբո-
 քեալ սրտից: Եւ օդն վօռէասական ոչ միայն ի տապոյ արփույն
 պահպանիւր զգեղ կերպարանաց փափկասուն նազելեաց, այլ
 և ի տեսիլս յաճախէր տեսողացդ վերոյ զրելոցդ, ևս առաւել
 դոփս զարշապարաց հասարակ միեղէն մաքրակերպից, զորոց
 զշղաշատեան զգեստուց և զխոպոպիս զարդուցն իբրև զառա-
 դաստ նաւուց ուռուցմամբ յընդելականն հանդիսի սրատես
 վարեալ տեսանիւր: Եւ ընդ վերիվայր տարածմանց բաղկաց և
 սրբնթաց քայլափոխմանցն ոտից՝ հանդերձքն պսպղուն
 սփռեալ յաջ և յահեակ վառմամբ տարածէր իբրև զորօշս խե-
 լից նաւուց օվկիանական ծովընթացիցն, որք զխելս ընդ նոյն
 սփռեալ վառվռէին: Եւ ընդ ճառագայթ արփիննոյն խիտ առ
 խիտ սօսայր որպէս զմարգարիտս՝ հանդերձքն կերպասեղէնք

նետ զնետիւ հարեալ հողածնեաց դիպողաց: Եւ ի քայլափո-
 խութեանց հոտոտէր բուրմունքն որ յանձանց և ի ծաղկանց
 զարմաղանից գեղաւորաց ի վայրն կանաչորակ ծաղկանց ծի-
 րանեաց և դեղնեաց և երկրագոռնիցն և մանուշակորաց և
 սպիտակաց երփն երփն յօրինուածոց յօրինեալ ի յօրինողէն:
 Յար և նման զանաղան կերպարանաց իւրոց, որք իւրաքանչիւր
 որ յատկակի ունէին զգեղ դիմաց սրտաքարշից, որպէս և բու-
 րումն էր օրինակ զանազան ծաղկանցն բուրմանց, և տեսիլքն
 զանազան: Զայս մինչդեռ անդրէն գրէի՝ եկին հասին ի վերայ
 իմ քահանայք և ոմանք տեղւոյս՝ ասեն. վայ մեզ, զի ի կատա-
 կանս քո եղաք այսօր. որոց պատասխանէի, թէ գրածն իմ ոչ է.
 վասն նոցա: Այլ նորա իմացեալք աղաչէին զխօսիլն իմ: Ասա-
 ցի. պախտ էր ինձ եթէ պատահեալ իսկ լինէի իբրեւ յերաղի՝
 քան թէ ի նոր տեսիլս ըմբռնեալ ի տոռունս նոր իմն վէր ի վե-
 րայ սպից հնացելոց: Այս ինձ դիպուած պատահեալ հասանիլ
 ի տեղիս և սոյն աւուրս, զի ցուցանէին զյօրինուած արհեստին
 իւրեանց, զի գրէի յիշատակութիւն պոնտացոց, քաղաքաւ և
 աղգաւ վաճառականք՝ առ ի մատուցանել զգեղ կերպարանին
 իւրեանց և քարշեալ ի մէջն զխելս յեղակարծ պատահողաց ընդ
 յինքեանս: Վայ դստերացն թրակացւոց որք յարկում արգելե-
 ալք՝ յակամայ և առ ահի բռնակալաց շունին յետդ ինչ զի ծա-
 խել կարիցեն զորս և ունին: Այդ ընդ կաքաւս ոչ զարմացայ
 այնքան՝ քան թէ յափշտակութիւնք պատէ գիս յորժամ զմտաւ
 ածեմ և զառտնին պարս արհեստից նոցա, թէ քանի՛ցս գերա-
 գոյն հանճարով իցէ: Քանզի թէ պարք ժողովոց նոցին ի սոյն
 հանդիսի այսքան ճոխազարդութեամբ տեսանիւր՝ քանի՛ցս թէ
 զանխլաբար արհեստքն վայելչազարդք և գոլուանք գրկանացն
 զարմանալի յերեկ յաշս սոփեստից: Զի թէ կանաչութիւն բու-
 րաստանին ի հեռուստ զբօսնցոյց թմրեցոյց այսքան՝ քանի՛ցս
 թէ յորժամ արձակիցեն զհոտս իւրեանց բուրմամբ անուշից՝
 զմայլեցուցանեն. թէ արտաբոլստ աղղեալ ջերմութիւնք զմեզ
 տապացուցանէր՝ քանի՛ցս սառն սիրով նիւթովք արհեստից
 շաղապատումն ընդ հոմանիս:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

(Հավելվածում գետեղված նյութերի)

Ա. Երգ սիրոյ

«...Գլուխդ է օծեալ իւղով պալատան»

(էջ 129)

Այս բանաստեղծութիւնը Քյոմուրճյանի շորս այլ բանաստեղծութիւնների հետ մեկտեղ առաջին անգամ հրատարակել է Ա. Չոպանյանը «Անահիտում» (Փարիզ, 1903, էջ 189), «Հայ էջեր» ընդհանուր խորագրի տակ և «Տաղը Երեմիա Քէօմիւրճեանի» ենթավերնագրով: Ենթավերնագրի տակ հրատարակելը մի փոքրիկ ծանոթութիւն է տվել Քյոմուրճյանի մասին՝ «Երեմիա Չէլէպի, Կոստանդնուպոլսեցի, որդի Տէր Մարտիրոսի Քէօմիւրճի կոչեցելոյ, և Լրէջ եղբայր Երանելոյն Տէր Կոմիտասոյ նահատակի, ծաղկեալ ի վախճան ժէ դարուն բանիւ և գրով»: Իսկ տողատակում իր կարծիքն է հայտնել այս 5 տաղի բնույթի մասին, ասելով. «Այս տաղերը աշուղի լեզուով են գրուած և կարծենք թէ անտիպ են»:

Տաղը վերցված է Վենետիկի ս. Ղազարի վանքի մատենադարանի № 556 ձեռագրից (տաղարան է):

Այս տաղի մասին հիշատակում է Ն. Ակինյանն իր «Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան» ուսումնասիրութիւն մեջ (տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1933, № 1—2, էջ 103):

Բ. Ի վերայ ջրոյ

«Երամք երկնային թռչնոց խմբեցան»

(էջ 130)

Առաջին անգամ հրատարակել է Ա. Չոպանյանը «Անահիտ» հանդեսում (Փարիզ, 1903, էջ 189—190) (տե՛ս 1. ծանոթագրութիւնը): Տաղը հանված է Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանի № 556 ձեռագրից: Այս տաղի մասին ևս հիշատակում է Ն. Ակինյանը վերը նշված աշխատութիւն մեջ (տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1933, էջ 102):

Գ. Ի վերայ ջրոյ

«Ա՛յ ջուր, պասփելոց դու զովացարան»

(էջ 133)

Առաջին անգամ հրատարակել է Ա. Չոպանյանը «Անահիտ» հանդեսում (1903, էջ 190): Այս տաղը ևս Չոպանյանը հանել է Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանի № 556 ձեռագրից:

Տաղի մասին դարձյալ հիշատակել է Ն. Ակինյանը (տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1933, էջ 102):

Գ. Ի վերայ ջրոյ

«Ա՛յ ջուր յորդախազ գետոյդ»

(էջ 135)

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Անահիտ» հանդեսում, 1903, էջ 191 (տե՛ս 1. ծանոթագրությունը):

Հրատարակիչն այն հանել է դարձյալ նույն՝ Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանի № 556 ձեռագրից:

Ն. Ակինյանն այս տաղի մասին ևս հիշատակություն ունի (տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1933, էջ 102):

Ե. Ի վերայ սիրոյ և ուրախութեան

«Արեգակն որ է ստեղծեալ յԱրարչէն»

(էջ 138)

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Անահիտ» հանդեսում, 1903, էջ 192 (տե՛ս 1. ծանոթագրությունը):

Սրա մասին ևս հիշատակված է Ն. Ակինյանի «Երեմիա Չէլէպի Բէօմիւր-ճեան» աշխատության մէջ (տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1933, էջ 102):

Այս բանաստեղծության մի այլ օրինակի մասին հիշատակություն կա Ա. Սուրմեյանի կազմած մասնավոր անձանց ձեռագրացուցակում (տե՛ս «Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Հալէպի ս. Քառասուն մանկունք եկեղեցոյ և մասնաւորաց», Երուսաղեմ, 1935, էջ 382, տաղարան, № 1679, էջ 13):

Զ. Հատվածներ «Պատմութիւն հրակիզման Կոստանդնուպոլսոյ» գործից

(էջ 140)

Այս հատվածները հանել ենք Հ. Օշականի «Երեմիա Չէլէպի» ուսումնասիրությունից («Սիոն», 1949, № 4, էջ 104), իսկ Օշականը դրանք վերցրել է Երուսաղեմի մատենադարանի № 892 ձեռագրից:

«Պատմութիւն հրակիզման Կոստանդնուպոլսոյ» երկն առ այսօր անտիպ է: Այդ պատճառով էլ հարմար համարեցինք այս երկու փոքրիկ հատվածներով ընթերցողներին գոնե մի որոշ ծանոթացում տալ դրա մասին:

Է. Գանձ ասացեալ երեմիայի ի վերայ մօրն իւրոյ ՌձԺԲ քովին Հայոց. յորում ամի հանգուցեալ լինի ի Քրիստոս: Նորա և մեզ և ամենեցուն Տէր ողորմի, ամեն

«Երգ ողբերդական ողբոց արժանի»

(էջ 141)

Առաջին անգամ հրատարակել է Մ. Նշանյանը Քյոմուրճյանի «Օրագրութեան» հավելւածում (տե՛ս նշված տեղում, էջ 611): Մ. Նշանյանն այն հանել է երուսաղեմի ս. Հակոբա վանքի մատենադարանի № 1042 ձեռագրից (էջ 96ր—104ա), որը Քյոմուրճյանի ինքնադիրն է:

Այս գանձի մասին հիշատակում է Ն. Ակինյանը վերը հիշատակված աշխատության մեջ (տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1933, էջ 94):

Գանձը տպագրում ենք որոշ կրճատումներով (տրված է մինչև 213-րդ տողը):

Ը. Ագուլեցի խօնայ Խօսքովի մահուան, ճառ ի սկզբանէ մինչ ի նորին վաղ-նան, ասացեալ ի խնդրոյ ամուսնոյ նորին

«Եկայք եղբարք աստ ժողովեցէք»

(էջ 148)

Առաջին անգամ հրատարակել է Մ. Նշանյանը Քյոմուրճյանի «Օրագրութեան» հավելւածում (տե՛ս նշված տեղում, էջ 635—648): Նշանյանն այս գանձ-ողբը հանել է երուսաղեմի ս. Հակոբա վանքի մատենադարանի № 1042 ձեռագրից (էջ 90ր—96ր):

Այս երկի մասին ևս Ն. Ակինյանը հիշատակել է իր աշխատության մեջ (տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1933, էջ 96):

Մ. Նշանյանն այս ողբի տողատակում ասում է, որ Մինաս Ամուլեցին ևս իր «Օրագրութեան» մեջ հիշատակել է խոջա Խոսրովի մահվան մասին, նկարագրել է նաև նրա հուղարկավորությունը:

Թ. Նկարագրական հատուած մը, Ղրիմի մէջ գրուած

(էջ 161)

Առաջին անգամ հրատարակել է Մ. Նշանյանը Քյոմուրճյանի «Օրագրութեան» հավելւածում (տե՛ս նշված տեղում, էջ 512—515):

Նշանյանն այն հանել է երուսաղեմի ս. Հակոբա վանքի մատենադարանի № 1058 ձեռագրից (էջ 35ր—37ա), նշելով, որ այն թերի է: Նկարագրական այս հատվածի մասին հիշատակություն ունի Հ. Օշականն իր «Երեմիա Չէլէպի» ուսումնասիրության մեջ:

Չնայած հատվածը թերի է, սակայն այն որոշ գաղափար է տալիս Քյոմուրճյանի զեղարվեստական արձակի մասին, ուստի և հարմար համարեցինք այն զետեղել այս հավելւածում:

**ԵՐԵՄԻԱ. ՉԵԼԵՊԻ ՔՅՈՄՈՒՐՃՅԱՆԻ
ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ**

1. «Պատմութիւն համառօտ ԴՃ տարւոյ Օսմանցոց թագաւորացն»:

Անտիպ է:

Պահպանված են հետևյալ ձեռագիր օրինակները.

Մատենադարանի ձեռագիր, № 1675 (ժամանակ՝ 1732), էջ 2ա—173բ:

Երուսաղեմի ս. Հակոբա վանքի մատենադարանի ձեռագիր, № 14:

2. «Թագաւորութեան օսմանցւոց համառօտիւ պատմութիւն»:

Անտիպ է:

Պահպանված են հետևյալ ձեռագիր օրինակները.

Մատենադարանի ձեռագիր, № 1786, էջ 1ա—81բ:

Երուսաղեմի ս. Հակոբա վանքի մատենադարանի ձեռագիր, № 464,

էջ 699:

3. «Ոտիւ շարադրեալ անուանք թագաւորաց օսմանցոց»:

Անտիպ է:

Պահպանված է Մատենադարանում, ձեռագիր՝ № 1786, էջ 97ա—98ա:

4. «Համառօտ հարցմունք և պատասխանիք»:

Անտիպ է:

Պահպանված են հետևյալ ձեռագիր օրինակները.

Մատենադարանի ձեռագիր, № 72, էջ 131ա—173ա:

Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի մատենադարանի ձեռագիր, № 15:

5. «Պատմութիւն Հայոց»:

Բնագիրը կորած է:

6. «Ստամպոլոյ պատմութիւն»:

Հրատարակել և ծանոթացրել է Վ. Թորգոմյանը (Ա. հատոր, Վիեննա, 1913, Բ. հատոր, 1932 Գ. հատոր, 1939):

1952 թվականին այս պատմությունը թուրքերենի է թարգմանել Հրանտ դ. Անդրեասյանը, իսկ Ստամբուլի համալսարանի գրական ֆակուլտետն այն հրատարակել է հետևյալ խորագրով. «Eremya Çelebi Kömürcüyan, İstanbul Tarihî, XVII asirda İstanbul».

Պահպանված են հետևյալ ձեռագիր օրինակները.

Մատենադարանի ձեռագիր, № 1675 (ժամանակ՝ 1732), էջ 183ա—271բ:

Մատենադարանի ձեռագիր № 1345 (ժամանակ՝ 1697), էջ 320բ—353բ:

7. «Պատմութիւն Հրակիզման Կոստանդնուպոլսոյ»:

Անտիպ է:

Պահպանված են հետեւյալ ձեռագիր օրինակները.

Երուսաղեմի ս. Հակոբա վանքի մատենադարանի ձեռագիր, № 892, էջ 172բ—270ա:

Անկյուրայի Կարմիր վանքի մատենադարանի ձեռագիր, № 115, էջ 115—252:

8. «Վիպասանութիւն յառումն Կրետէ կղզւոյ»:

Անտիպ է:

Ձեռագիրն ըստ Ն. Ակինյանի գտնվելիս է եղել Հ. Զաւարյանի մոտ, Փարիզում: Ակինյանն այն տեսել է 1931 թվականին:

9. «Վիպասանութիւն յԱպրօ Չէլէպի»:

Անտիպ է:

Ն. Ակինյանը սրա ձեռագիրը 1936 թվականին տեսել է Մյունխենում, մի զրաւաճառի մոտ:

10. «Պատմական բանք իւրոյ ժամանակին, յորինեալ յամի 1682»:

Անտիպ է:

Այս երկի մասին ակնարկում է Տ. Պալյանը, ասելով, որ այն տեսել է 1885 թվականին, Հոպպեյում, Գերմանիայի Հյուպատոս Ա. Մուրադյանի մոտ:

11. «Տարեգրական պատմութիւն»:

Անտիպ է:

Ինքնագիր ձեռագիրը պահպանվում է Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանում, ձեռագիր № 509:

12. «Օրագրութիւն»:

Հրատարակել է Մ. Նշանյանը՝ «Օրագրութիւն Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւր-ճեանի» (Երուսաղեմ, 1939) խորագրով:

Ինքնագիր ձեռագիրը պահվում Ժ. Երուսաղեմի ս. Հակոբա վանքի մատենադարանում, № 1893:

13. «Աշխարհագրութիւն»:

Բնագիրը կորած է:

14. «Համառօտ ստորագրութիւն Կ. Պոլսոյ նեղուցի»:

Բնագիրը կորած է:

15. Տոմարական գիտելիքներ, գտնելու համար փրկչական և հայոց թվակա-

նը, ոտանավոր շափով:

Անտիպ է:

Պահվում է Երուսաղեմի ս. Հակոբա վանքի մատենադարանի № 1058

ձեռագրում, էջ 106ա—119բ:

16. «Բարգմանութիւն նոր կտակարանի և մասանց հին կտակարանի ի լիզու տաճկաց»:

Անտիպ է:

Բնագիրը պահպանվում է Մատենադարանի № 1645 ձեռագրում, էջ 119ա—219ա:

17. «Սաղմոսը Դավիթ» (թարգմանված թուրքերենի):

Անտիպ է:

Պահպանված են հետևյալ ձեռագիր օրինակները.

Մատենադարանի ձեռագիր, № 1644, էջ 294ա—303ա:

Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանի ձեռագիր, № 85:

Վիեննայի Մխիթարյան մատենադարանի ձեռագիր, № 988,

էջ 89ա—99ա և 101ա—104ա:

18. Քարոզներ տաճկերեն լեզվով:

Անտիպ է:

Պահպանված են Վիեննայի Մխիթարյան մատենադարանի № 408 ձեռագրում, էջ 9ա—21բ 22ա, 28ա—94ա:

19. «Յամաոտ Յասմաուրք ի լեզու Տաճկաց»:

Անտիպ է:

Պահվում է Երուսաղեմի ս. Հակոբա վանքի մատենադարանի № 1076 ձեռագրում:

20. «Ծառեր եկեղեցական սուրբ ժողովներու վերայ»:

Անտիպ է:

Հիշատակում է Վ. Թորգոմյանը «Ստամպոլոյ պատմութեան» ծանոթագրությունների մեջ (էջ 185):

21. «Վիճաբանութիւն ընդդէմ Հրէից»:

Բնագրի տեղը հայտնի չէ: Հիշատակում է Չամչյանը (Գ գիրք, էջ 723):

22. «Վիճաբանութիւն ընդդէմ Յունաց»:

Անտիպ է:

Պահվում է Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանի № 621 ձեռագրում:

23. «Պատասխանիք ընդդէմ աչնոցիկ, որ բամբասէին զեկեղեցին Հայոց»:

Անտիպ է:

Ձեռագիր օրինակները գտնվում են Երուսաղեմի և Վենետիկի մատենադարաններում:

24. «Պատասխանի Աստուծով և վասն Աստուծոյ»:

Անտիպ է:

Ձեռագիրը գտնվում է Վիեննայի Մխիթարյան մատենադարանում, № 775:

25. «Գովաբանութիւն տնօրինական տեղաց յԵրուսաղեմ»:

Տպագրված է 1677 թվականին, իր իսկ Քյոմուրճյանի հիմնած տպարանում:

26. «Պատմութիւն նորոց նահատակաց»:

Անտիպ է:

Գտնվում է Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանի № 509 ձեռագրում:

27. «Պատմութիւն Ֆարիզու և Վէնայի» (թարգմանված թուրքերենի):

Տպագրված է 1871 թվականին, «Հեքեայէի Ֆարիս վէ Վէնա» խորագրով:

28. «Պատմութիւն մեծին Ալեքսանդրի» (Թարգմանւած Թուրքերէնէ)։
Անտիպ է։
Պահւում է Երուսաղեմի ս. Հակոբա վանքի մատենադարանի № 988
ձեռագրում։
29. «Յաղագս դերու Քրիստոսին որ կէտի կէտի ասի...»։
Հրատարակւած է Կ. Պոլսում «Տետրակս այս որ կոչի Սապէթայի Սեւո
համբաւելի Հրէից ոմն խաբերայ Սապէթայ անուն կամէր կրկին
մոլորել զմոլորեալսն» խորագրով։
Պահպանւած են հետեւյալ ձեռագիր օրինակները.
Մատենադարանի ձեռագիր № 8780, էջ 3ա—16ր.
Երուսաղեմի ս. Հակոբա վանքի մատենադարանի № 605 ձեռագիր։
30. «Վասն վերստին խայտառակութեան Հրէից»
Անտիպ է։
Պահւում է Մատենադարանի № 8780 ձեռագրում, էջ 17ա—17բ։
31. «Այլ իմն ընդ Հրէի կնոջն Քէրային»։
Անտիպ է։
Պահւում է Մատենադարանի № 1675 ձեռագրում, էջ 272ա—274ա։
32. «Վասն էքմէքճի առնաւուտ Տիմօյի ումեմն, որ սիրեաց զաղջիկ մի
հրէի Մրգատայ անուն...»։
Տպագրւած է «Բանբեր մատենադարանի» հանդեսում, 1962, Երևան,
էջ 409—427։
Բնագիրը պահւում է Մատենադարանի № 8780 ձեռագրում, էջ 17բ—30ա
և № 7715, էջ 67բ—74բ։
33. Զանազան անձանց գրւած նամակներ։
Տպագրւած են Մ. Նշանյանի հրատարակած «Օրագրութեան» հավելւա-
ծում (էջ 402—434)։
Պահւում են Երուսաղեմի ս. Հակոբա վանքի մատենադարանի № 1058
ձեռագրում։
34. Զանազան ուղերձներ։
Տպագրւած են Մ. Նշանյանի հրատարակած «Օրագրութեան» հավելւա-
ծում (էջ 534—587)։
Պահւում են Երուսաղեմի ս. Հակոբա վանքի մատենադարանի № 1059
ձեռագրում։
Այդ ուղերձները հետեւյալներն են.
Ա. Թուղթ սիրոյ առ Նիկոմիդացիս
Բ. Ի յերուսաղէմէ առ ի Ստամպոլ, Թուղթ ողջունի
Գ. Թուղթ առ բարեկամս իւր ի Քէքիրտաղ
Դ. Թուղթ առ հայրն ծերունի
Ե. Թուղթ առ Արրահամ Զէլէպի. «Զայս գրեաց վերծանութեամբ առ Աբր-
ոմն իշխան»
Զ. Թուղթ առ պարոն Սարգիս Ապրոեան
է. Աղերս առ Պետրոս չէլէպի (անխորագիր)

Ը. Անխորագիր

Բ. Առ Յովնաթան (անխորագիր)

Ժ. Առ պոնտացիս (անխորագիր)

ԺԱ. Առ պարոն Իմանիէ (անխորագիր)

ԺԲ. Առ Պետրոս վարդապետ յէջմիածին

ԺԳ. Առ վարդան ոմն (անխորագիր)

ԺԴ. Տաճկաբարբառ թուղթ (առ Գրիգոր Չէլէպի)

ԺԵ. Տաճկաբարբառ թուղթ որ է մուհապէթնամէ առ Պուրասցիս ոմանս

ԺԶ. Առ տաճիկ ոմն հայադարմ թուղթ նաև արդմանէ նախագծօք

ԺԷ. Առ Ապրօ Չէլէպի (անխորագիր)

ԺԸ. Անխորագիր

ԺԹ. Թուղթ առ Մուրատ Չէլէպ (անխորագիր)

Ի. Մի թուրքերեն ոտանավոր

ԻԱ. Թուղթ մխիթարական առ Արրահամ Չէլէպի

ԻԲ. Թուղթ վշտակցութեան առ կարնեցի խօճայ Կարապէտ

ԻԳ. Ողբերգութիւն ի մահ երիտասարդի ուրուք

ԻԴ. Գովէստ Փիլիպպոս կաթողիկոսի

ԻԵ. Գովէստ Նահապէտ կաթողիկոսի

ԻԶ. Առ թաղատուն Լեհաց

35. Գանձեր և ողբեր:

Տպագրւած են Մ. Նշանյանի հրատարակած «Օրագրութեան» հավելւածում (էջ 587—664):

Այդ գանձերն ու ողբերը հետեւյալներն են.

Ա. «Ողբ ասացեալ Երեմիայի ի մահ մահտեսի Ամբակումի, որ էր Կամաց, ի թուին ՌՃԷ (1658):

Հրատարակել է նաև Թորգոմյանը (տե՛ս «Ստամպոլոյ պատմութիւն» էջ 745):

Բ. «Ներբողեան ասացեալ Երեմիայի առ ի թաղումն Արրահամ Չէլէպուդտերն փոքէր որ ի թուականն Հայոց ՌՃԺ (1661), Իէ օգոստոսի:

Ձեռագիր օրինակը գտնվում է Երուսաղեմի ս. Հակոբա վանքի մատենադարանում, № 1042:

Գ. «Ազգութեցի խօճայ Խօսրօվի մահուան, ճառ ի սկզբանէ մինչ ի նորին վաղճան, ասացեալ ի խնդրոյ ամուսնոյ նորին: Զգանձն և զողբն երգողն թէ յարմարեցէ ըստ ոճին ղեղանակն նա մէհրէպա տէառն շնորհիւ»:

Ձեռագիր օրինակը՝ Երուսաղեմի մատենադարանի № 1042 ձեռագրում:

Դ. «Գանձ ասացեալ Երեմիայի ի վերայ մօրն իւրոյ. ՌՃԺԲ (1663) թվին Հայոց, յորում ամի հանգուցեալ լինի ի Քրիստոս. նորա և մեզ ամենեցուն Տէր ողորմի. ամէն»:

Ձեռագիր օրինակը՝ Երուսաղեմի մատենադարանում, № 1042:

Ե. «Գանձ և ողբ ի վերայ հօրն (Տէր Մարտիրոս Քէօմիւրճեան) ասացեալ այգուցն»:

Ձեռագիր օրինակը՝ Երուսաղեմի մատենադարանում, № 1042:

2. «Գանձ և ողբը ի վերայ Յակոբ կաթողիկոսի»:

Հրատարակել է Ն. Ակինյանը նախ՝ «Հանդէս ամսօրեայում» (1933, № 9—10, էջ 589—595), ապա «Երեմիա Չէլէպի Քէօմուրճեան. կյանքն և գրական գործունեութիւնը» ուսումնասիրությանը (Վիեննա, 1933) կից:

Է. «Գանձ մանկահասակ ննջեցելոց արուաց և իգաց. որոյ ասօղն յորինեսցէ. ոգեալ Երեմիայի ՌՃԺԴ 1665) Բլականիս Հայոց»:

Պահպանված են հետևյալ ձեռագիր օրինակները.

Երուսաղեմի մատենադարանի № 1042 ձեռագրում և

Մատենադարանի № 2248, էջ 124ա—126ա:

Ը. «Ողբ ննջեցելոց ի գունն Ա՛յ վա՛յի»

Պահպանված են հետևյալ ձեռագիր օրինակները.

Երուսաղեմի մատենադարանի № 1042 ձեռագրում և Մատենադարանի № 2248 ձեռագրում (էջ 126բ):

Բ. «Ողբ տղահասակի ի գուն «Գանգատի»:

Ձեռագիր օրինակը՝ Երուսաղեմի մատենադարանում, ձեռագիր № 1042:

Ժ. «Տաղ տղայոց անմեղաց»:

Ձեռագիր օրինակը՝ Երուսաղեմի մատենադարանում, ձեռագիր № 1042:

ԺԱ. «Այլ (ողբ) տղայոց մահուան»:

Հրատարակված է «Մաշտոցում» (1667, էջ 61—62):

Պահպանված են հետևյալ ձեռագիր օրինակները.

Երուսաղեմի մատենադարանի № 1042 ձեռագրում և Վիեննայի Մխիթարյան մատենադարանի № 149 ձեռագրում:

30. Տաղեր

Ա. Տաղ ի ս. Աստուածածին («Ահաւոր, սոսկալի, դէմք հիանալի...»)

Այս տաղի մասին հիշատակում է Ն. Բլուզանդացին իր մի անտիպ գրվածքում:

Բ. Տաղ ի վերայ ջրոյ («Ա՛յ ջուր յորդախաղ գետող...»)

Հրատարակել է Ա. Զոպանյանը «Անահիտ» հանդեսում (1903, էջ 191):

Ձեռագիր օրինակը գտնվում է Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանում, № 556:

Գ. Տաղ ի վերայ ջրոյ («Ա՛յ ջուր սլասքելոց դու զովացարան»)

Հրատարակել է Ա. Զոպանյանը «Անահիտ» հանդեսում (1903, էջ 190):

Ձեռագիր օրինակը գտնվում է Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանում, № 556:

Դ. Տաղ ս. Աստուածածնի, յերեմիայէ ասացեալ («Աստուածածին կոյս Մարիամ Բագուհի»)

Հրատարակված է «Տաղարան փոքրիկ»-ում, էջ 53—55:

Ե. Տաղ ս. Աստուածածնին. ի յերեմիայէ ասացեալ

(«Աստուածածին սրբարան,

Տուն և տեղի մաքրութեան...»)

Հրատարակված է «Տաղարան փոքրիկ»-ում, էջ 56—57:

Զ. Տաղ սիրոյ և ուրախութեան («Արեգակն որ է ստեղծեալ յԱրարչէ») :
Հրատարակել է Ա. Զոպանյանը «Անահիտ» հանդեսում (1903, էջ 192) :
Պաշտօնակն են հետևելով ձևազիր օրինակները :

Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանում, № 556 և մասնաւոր անձանց պատկանող մի տաղարանում (տե՛ս Ա. Սյուրմեյան, «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Հալէպի ս. Քառասուն մանկոնք եկեղեցւոյ և մասնաւորաց», Երուսաղէմ, 1935, էջ 382) :

Է. Տաղ («Ելք արեւու ծագող լուսոյ անեղին,

Սըսի փինճան փիլէպէտի շուշանըն...»)

Ձեռագիր օրինակը գտնւում է Մատենադարանի № 523 ձեռագրում,
էջ 131ա :

Թ. Գովասանութիւն ի վերայ ջրոյ, ասացեալ ի յերեմիայէ («Երամք երկնային թրոշնոց խմբեցան...»)

Հրատարակել է Ա. Զոպանյանը «Անահիտ» հանդեսում (1903, էջ 189—190) :

Հրատարակված է նաև «Տաղարան փոքրիկ»-ում, էջ 43—48 :

Ձեռագիր օրինակը պաշտօնակն է Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանում, № 556 :

Ժ. Գովաստ առ ս. Աստուածածինն, ասացեալ յերեմիայէ բանասիրէ («Երանէալ կոյս սուրբ Տալիթա Մարիամ...»)

Հրատարակված է «Տաղարան վաղեմու և գեղեցիկ ի դանաղան բանաստեղծից» գրքում (Կ. Պոլիս, 1701, էջ 80) :

Հրատարակված է նաև «Գիրք դպրութեան և Տաղարան»-ում (էջ 193—194), ինչպես նաև «Բիւրակն»-ում (1897, էջ 612—613) :

Պաշտօնակն են հետևելով ձևազիր օրինակները :

Մատենադարանի ձեռագիր, № 41, էջ 135ա, Վիննայի Մխիթարյան մատենադարանի ձեռագիր, № 671 և Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանի ձեռագիր, № 2394, էջ 43ա :

ԺԱ. Տաղ ասացեալ ի յերեմիայէ ի վերայ ս. Երուսաղէմայ. տաճկի բարբառ («Մուծուէմ վարտըր տօստլարիմէ»)

Հրատարակված է «Տաղարան փոքրիկ»-ում, էջ 41—43 :

Ձեռագիր օրինակը, ըստ Ալինյանի, գտնւում է Հ. Քյուրտյանի մոտ :

ԺԲ. Տաղ ասացեալ յերեմիայէ ի վերայ Սողոմոն իմաստնոյ («Յարհէստ քերթութեան հմտացիս ի բան»)

Հրատարակված է «Տաղարան փոքրիկ»-ում, էջ 51—52 :

ԺԳ. Տաղ ասացեալ ի յերեմիայէ (վասն անցաւորութեան աշխարհիս) («Յիսուս Քրիստոս Աստծոյն մերոյ փրկչին...»)

Հրատարակված է «Տաղարան փոքրիկ»-ում, էջ 61—64 :

ԺԴ. Տաղ Յովհաննու Մկրտչի. ասացեալ ի յերեմիայէ («Ով դու մարգարէ մեծի...»)

Հրատարակված է «Տաղարան փոքրիկ»-ում, էջ 48—50 :

Զեռագիր օրինակը գտնվում է Վիննայի Մխիթարյան մատենադարանում, № 577:

ԺԾ. Տաղ ի վերայ ս. գերեզմանին Քրիստոսի, տաճկի բարբառով
Հրատարակված է «Տաղարան փոքրիկ»-ում, էջ 52—53:

Զեռագիր օրինակը գտնվում է Վիննայի Մխիթարյան մատենադարանում, № 436:

ԺԶ. Երգ սիրոյ («Գլուխդ է օծեալ իւղով պալասան...»)

Հրատարակել է Ա. Զոպանյանը «Անահիտ» հանդեսում (1903, էջ 189):

Զեռագիր օրինակը՝ Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանում, № 556:

ԺԷ. Ղարիպի («Փորձանաւորդ ի պատահմանց մի հոգար...»)

Հրատարակել է Մ. Նշանյանը Քյոմուրճյանի «Օրագրութեան» հավելվածում (էջ 665—666):

Զեռագիր օրինակը պահպանվում է Երուսաղեմի մատենադարանում, № 1059:

ԺԸ. Անխորագիր («Յիշեա ըզՅորն, արդար և անարատ էր...»)

Հրատարակել է Մ. Նշանյանը Քյոմուրճյանի «Օրագրութեան» հավելվածում (էջ 666—667):

Զեռագիր օրինակը գտնվում է Երուսաղեմի մատենադարանում, № 1059:

ԺԹ. Անխորագիր («Մըտածես զփառս քո առաջին...»)

Հրատարակել է Մ. Նշանյանը Քյոմուրճյանի «Օրագրութեան» հավելվածում (էջ 668—670):

Զեռագիր օրինակը պահպանվում է Երուսաղեմի մատենադարանում, № 1059:

Ն. Ակինյանն իր վերը հիշատակված աշխատության մեջ նշում է, որ Երուսաղեմի այդ նույն (1059) ձեռագրում կան նաև այլ 28 ոտանավորներ (էջ 71—87), որոնք այբուբենի տառերի հաջորդականությամբ են գրված: Բայց մեծ մասամբ կիսատ են, դրա համար էլ չի վերցրել:

Ալիշան Ղ.—Հայապատում պատմիչ և պատմությունը Հայոց, Վենետիկ,
1901:

Աղալնուհի Մ.—Միարանք և այցելուք հայ քրուսաղեմի, քրուսաղեմ, 1929:
Ամբեցի Զաֆարիա—Օրագրություն, Երևան, 1938:

«Անահիտ», Փարիզ, 1903:

Անասյան Հ.—Էջեր արևմտահայ ազատագրական պայքարի պատմությունից,
Երևան, 1962:

Անասյան Հ.—Հայկական աղբյուրները Ռյուդանդիայի անկման մասին, Երե-
վան, 1957:

Առաֆել վարդապետի Դարիմեցոյ Պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1896:

«Արարատ», Էջմիածին, 1915:

«Բազմավէպ», Վենետիկ, 1862, 1902, 1903, 1926, 1929, 1930, 1951:

«Բիրակն», Կ. Պոլիս, 1897, 1898:

Գալեմֆեռյան Գ.—Կենսագրություններ, Վիեննա, 1915:

Դանիելյան Կ.—Հայ մեմուարային գրականության պատմությունից, Երևան,
1961:

Զարբհանյան Գ.—Հայկական մատենագրություն, Վենետիկ, 1873:

Զարբհանյան Գ.—Պատմութիւն հայերէն դպրութեան, Վենետիկ, 1878:

Թոռոսյան Հ.—Վարք Մխիթարայ Աբբայի Սերաստացոյ, Վենետիկ, 1901:

Իննիլյան Ղ.—Աշխարհադրութիւն շորից մասանց աշխարհի, հատոր Ե., Վե-
նետիկ, 1804:

Լեո.—Հայկական տպագրություն, Թիֆլիս, 1904:

Լեո.—Հայոց պատմություն, երրորդ հատոր, Երևան, 1946:

«Հանդէս ամսօրեայ», Վիեննա, 1909, 1910, 1911, 1932, 1933:

Համառօտ Հայոց պատմութիւն, թարգմանեաց արաբերենէ Գ. Թիրաբյան,
Կ. Պոլիս, 1879:

Հովհաննիսյան Աշ.—Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության,
երկրորդ գիրք, Երևան, 1960:

Մաղաֆ-Թեովիլյանց Մ.—Բաղդիրք Երեւելի արանց, հատոր Ա., Վենետիկ,
1839:

Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց քրուսաղեմի սրբոց Հակոբյանց վանքի.

- Ա. հատոր, կազմեց Ա. Սյուրմեյան, Երուսաղեմ, 1948:
- Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Հակոբյանց, Երկրորդ հատոր, կազմեց Ն. Պողարյան, Երուսաղեմ, 1953:
- Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Հակոբյանց, չորրորդ հատոր, կազմեց Ն. Պողարյան, Երուսաղեմ, 1956:
- Մառտիրոսյան Ա.—Մարտիրոս Ղրիմեցի, Երևան, 1958:
- Մնացականյան Աս.—Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր, Երևան, 1956:
- Մամբյան Հ.—Ստուերք հին դէմքերու, 1907:
- «Շողակաթ», Վաղարշապատ, 1913:
- Չամչյան Մ.—Պատմութիւն Հայոց, հատոր Գ., Վենետիկ, 1784:
- «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1959, № 1:
- Պատմական տեսութիւն հայ տպագրութեան մինչև 19-րդ դարը, Սերբոն «Արշալոյս Արարատեանի», Զմյուռնյա, 1881:
- «Սիոն», Երուսաղեմ, 1939, 1940:
- Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, կազմեց Բ. Սարգսյան, Վիեննա, 1895:
- Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Հալեպի ո. Քառասուն Մանկունք եկեղեցւոյ և մասնավորաց, կազմեց Ա. Սյուրմեյան, Երուսաղեմ, 1935:
- Յուցակ ձեռագրաց Անկյուրո Վարմիր վանուց և շրջակայից, կազմեց Բարդեն կաթողիկոս, Անթիլիաս—Լիբանան, 1957:
- Տաշյան Հ.—Ուսումնասիրութիւնք Ստոյն Կալիսթենեսայ վարուց Աղերսանդրի, Վիեննա, 1822:
- «Տեղեկագիր», ԳԱ, Երևան, 1951, № 5, 1960, № 7—8:
- Тверитинова А.—Восстание Кара-Языджи, Дели Хасана в Турции, М.-Л., 1946.
- Օրմանյան.—Աղագալատում: Բ գիրք, Կ. Պոլիս, 1914:

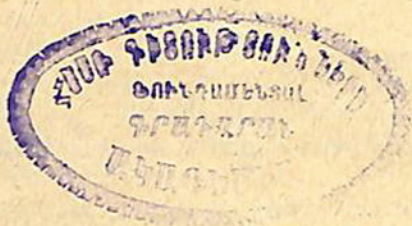
Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Հեղինակի կողմից	5
Կյանքի և գործունեությունը	9
Ստեղծագործությունը	41
Հավելված	127
Ա. Երգ սիրոյ	129
Բ. Ի վերայ ջրոյ	130
Գ. Ի վերայ ջրոյ	133
Դ. Ի վերայ ջրոյ	135
Ե. Ի վերայ սիրոյ և ուրախության	138
Զ. Հատվածներ «Պատմություն հրակիզման Կոստանդնուպոլսոյ» գործից	140
Է. Դանձ առաջևալ Երևմտյանի ի վերայ մօրն իւրոյ ՌՃԺԲ Թվին Հայոց, յորում ամի հանդուցեալ լինի ի Քրիստոսու Նորա և մեզ և ամենեցուն Տէր ողորմի, ամէն	141
Ը. Ազուլեցի խօճայ Խօսքովի մահուան, հառ ի սկզբանէ մինչ ի նորին վաղճան, առաջևալ ի խնդրոյ ամուսնոյ նորին	148
Թ. Նկարադրական հատուած մը, Արիմի մէջ գրուած	161
Ծանոթագրություններ	164
Երևմտա Չեկսկի Քյոմուրճյանի մատենագրությունը	167
Օղտագործած աղբյուրներ	175

ՀԱՍՄԻԿ ՍԻՄԱԿԻ ՍԱՀԱԿՅԱՆ
АСМИК СИМАКОВНА СААКЯН

ԵՐԵՄԻԱ ՔՅՈՄՈՒՐՃՅԱՆ

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Մ. Արեղյանի անվան գրականության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի հանձնարարությամբ

Պատ. խմբագիր՝ էմ. Ա. Պիվազյան
Հրատ. խմբագիր՝ Ս. Ա. Գևորգյան
Նկարչական ձևավորումը՝ Կ. Կ. Ղաֆադարյանի
Տեխ. խմբագիր՝ Հ. Լ. Գորոյան
Սրբագրիչ՝ Ա. Գ. Ավագյան

վ.Ֆ. 08401, հրատ. № 2371, հշհ № 899, պատվեր 57, տպաքանակ 1200

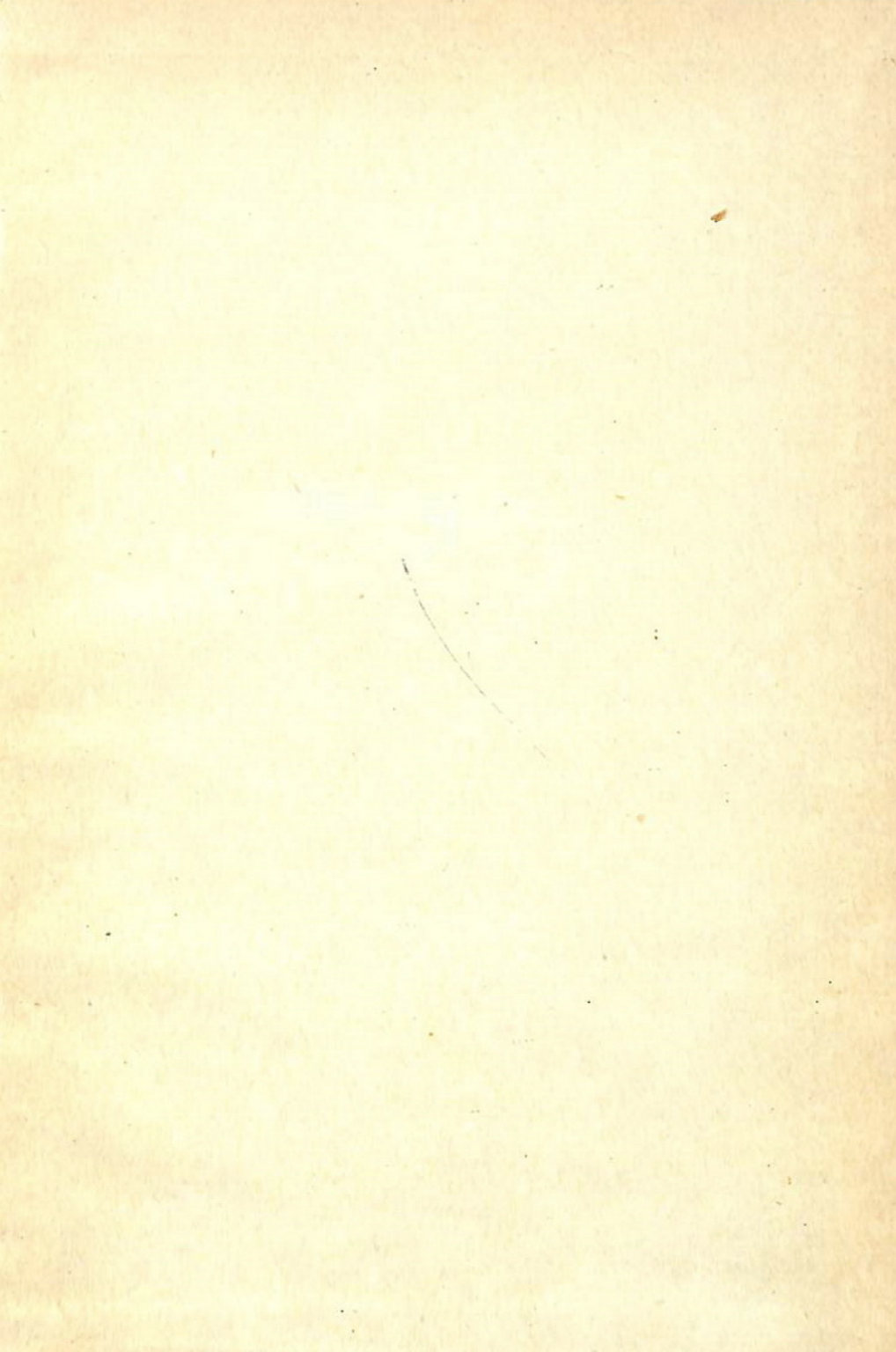
Հանձնված է արտադրության 2/IV 1964 թ.:

Աստորագրված է տպագրության 13/VIII 1964 թ.:

Տպագր. 11,12 մամուլ, հրատ. 7,9 մամուլ: Թուղթ 84×108¹/₃₂:

Գինը կազմով 68 կոպ.:

Հայկական ՍՍՌ գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչության
էջմիածնի տպարան:

• ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220036346

4551 68 400

A ¹¹
36346